ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
REVIEW OF ARMENIAN STUDIES
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2023 N 2 (32)
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
TRI-ANNUAL JOURNAL PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2023 Թ. N 2 (32)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ · ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ART

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ · BOOK REVIEWS

ՀՈԲԵԼՅԱՆՆԵՐ · JUBILEES

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
HISTORY

GEVORG STEPANYAN*
Doctor of History, Professor
Institute of History NAS RA
sasun-07@mail.ru
ORCID: 0009-0003-6885-2787
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.2.5-26

MUSAVAT AZERBAIJAN'S EXPANSIONIST ASPIRATIONS AT PARIS PEACE CONFERENCE (1919)[1]

Keywords: Paris, Peace Conference, Ali Mardanbey Topchubashov, Azerbaijani delegation, Pan-Turkism, Genocide, "Great Azerbaijan".

Introduction

The ideology of Pan-Turkism originated still in the 70s–80s of the XIX century, in the Russian cities of Urfa and Kazan. At the end of the XIX century Pan-Turkism also penetrated into the Ottoman Empire, where Zia Gökalp is considered to be the founder of the ideology. According to Gökalp's doctrine the first stage, i.e. the Turkification of the Ottoman Empire was to be realized, followed by the second stage at which a "Pan-Oghuz State" was to be created. The state was to include the Ottoman Empire, Transcaucasia and Iranian Atrpatakan[2].

The Musavat (Equality), formed in October, 1911 due to the ideological influence of the Ittihad party, was the stronghold of Young Turks, whose motto was "Turkification, Islamization, Modernization". The first step of the Pan-Turkish project designed by the Young Turks and the Musavatists was the proclamation of

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 24.05.23, գրախոսվել է 10.07.23, ընդունվել է տպագրության 28.08.23:*

[1] Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ Գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 21T-6A163 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

[2] **Зареванд** 1930, 89–92.

the artificial formation called "Azerbaijan" in May, 1918. The name itself made claims to the ancient Persian north-western governorate Atropatene-Atrpatakan Adarabaigan. Subsequently, the descendants of Turk-Oghuz nomadic tribes, i.e. the Caucasian Tartars that had raided from trans-Altaic plains, intended to create their "homeland" in Eastern Transcaucasia, i.e. historical Caucasian Albania following the example of Constantinople's conquest of May 29, 1453. The newcomers were to seize Baku which had been built by the Armenians. On September 15, 1918 the conquest of the city was made after the Armenians' four-month heroic battle during which more than 30.000 Armenians were massacred[3].

Due to the military invasion and with the blessing of the Young Turks the newly emerged genocidal "Azerbaijan" was formed after which the Ittihad and the Musavatists pursuing the policy of subjecting the indigenous peoples of the territory (Armenians, Udis, Lezgins, Qrizes, Avars, Tsakhurs, Tats, Talysh, etc) to massacres and ethnic cleansing, displacement, alienation and deprivation of homeland were to create a new state called "Great Azerbaijan" which would cover the territory lying between the Black Sea and the Caspian Sea (from Batumi to Baku)". Under Turkey's guardianship it was to become a bridge between the Turkish state and all the Turkish speaking peoples of the Caucasus and Central Asia, which would fulfil the far-reaching plan of uniting all the Turkish speaking nations under the "Pan-Oghuz State's" flag, thus, realizing the third stage of Ziya Gökalp's plan that consisted in creating "the Great Turan" planned to stretch from the Mediterranean Sea to the Pacific Ocean and cover the territories lying between China and the Arctic Ocean.Thus, the project of "Great Azerbaijan" was to become the ideological and political ground of the desired Pan-Turanianist Empire[4].

The Activities of the Azerbaijani Delegation in Versailles

On January 18, 1919 a Peace Conference was held in Paris at which peace treaties were signed with the defeated four countries (Germany, Austro-Hungary, Bulgaria and the Ottoman Empire). At the conference the results of the war were finalized, the terms of the treaties were defined. With intermissions the conference continued up until January 21, 1920. The conference was entitled to

[3] **Իշխանեան** 1920:

[4] See **Stepanyan** 2022, 5–31.

decide the fate of the world and re-design its political map. The French Prime Minister George Clemanceau along with the British Prime Minister George Lloyd and the US President Woodrow Wilson dictated the terms of the peace treaty[5].

Armenian and Georgian delegations also arrived in Paris, representing the Transcaucasian countries[6]. The ruling four countries of the Entente (the USA, Great Britain, France and Italy)[7] saw Azerbaijan as a country created due to Turkish efforts and, being the satellite of the defeated Ottoman Empire it intended to fight against the Allies. Thus, Azerbaijan was banned from participating in the summit. However, the given factor did not prevent the Azerbaijani government from forming a delegation as well (the head of the delegation was Ali Mardan bey Topchubashov – the speaker of the Azerbaijani Parliament and a quite well-known Pan-Turkish political figure)[8]. Through various diplomatic machinations and telegrams sent to the heads of France, England and the USA the Azerbaijani delegation had made an attempt to enter Paris[9], though France was utterly against its participation in the Conference[10]. For finding a way out of the situation Azerbaijan even played his major card, namely its oil resources[11]. By no means was it accidental that Robert Lansing was introduced to data on the oil resources of Baku[12].

---

[5] Peace treaties were signed with Germany (the Treaty of Versailles January 28, 1919), Austria (the Treaty of Saint Germaine September 10, 1919), Bulgaria (the Treaty of Neuilly November 27 1919), Hungary (the Treaty of Trianon June 10, 1920) and the Ottoman Empire (the the Treaty of Sevre August 10, 1920). These treaties became the newly emerging post-war background for Versailles and Washington.

[6] In February, 1919 the two Armenian delegations were in Paris: the Armenian National Delegation headed by Poghos Nubar and the First Republic of Armenia Delegation headed by Avetis Aharonyan (see **Ահարոնեան, Նուպար** 1919).

[7] The ruling 4 superpowers put a ban on Soviet Russia's participation in the Conference.

[8] The members of the Delegation were Mammad Hasan Hajinski, Mamed Magherramov, Jeyhun bek Hajibeyli, Akbar agha Sheykhul Islamov, Miryaghub Mirmekhtiev. It should be noted that initially Ahmed bek Aghaev was also included in the delegation, however, taking into account his close cooperation with Young Turks his entrance to Paris was banned (See **Топчибаши** 2016, 17. See also **Раевский** 1927, 50; **Раевский** 1930, 7).

[9] **Гасанлы** 2011, 355.

[10] See **Раевский** 1927, 51.

[11] See **Джаббаров**2022, 389–402.

[12] See **Гасанлы** 2011, 357.

Moreover, the Azerbaijani delegation having waited in Constantinople for months (the delegation arrived in Constantinople on January 21) with the mediation of the British Ministry of Foreign Affairs[13] and thanks to US President Woodrow Wilson only on April 22, 1919 was given the permission and entry visa to Paris[14].

All in all the delegation headed to Paris with a Pan-Turkish course of action drafted by the Musavatist government. The pivotal issue for the delegation was "to at all costs secure an absolute recognition of Azerbaijan's independence"[15]. Special importance was attached to the far-reaching project of "Great Azerbaijan"[16]. Facts show that those intentions were fully consistent with the Ottoman state's policy. Furthermore, the Young Turks and Musavatists cooperated so closely on the issue that all their activities were directed to the achievement of their common goal. On this basis, on its stay in Constantinople, during its meetings with the great vizier Talaat pasha, the Minister of Foreign Affairs Ahmed Nesim bey, the Minister of War Enver pasha on October 2, 1918 the delegation completed tangible diplomatic-political activities to be pursued in Versailles[17].

Generally speaking, the delegation went to Paris with Musavatist government's carefully thought out plans on the diplomatic-political activities. The delegation had a package of documents, consisting of 36 units at its disposal. The package included a memorandum on the newly emerged formation called "Azerbaijan" which was written with self-evident historical and legal falsifications, regarding the borders of the formation. These documents also comprised homemade schematic maps of Armenian-Azerbaijani and Georgian-Azerbaijani borders, a map of ethnic division of the Caucasus, copies of treaties signed by the Musavat government with different countries, etc. Herewith the Musavatist, following their common policy of falsifying facts, trying to conceal the atrocities

---

[13] See Ադրբէջանի պատգամաւորութիւնը, «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 1919, մարտի 30, № 68:

[14] See **Լեո**, 1925, 408. See also **Раевский** 1930, 7; **Հովհաննիսյան** 2005, 315:

[15] Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Внешняя политика (документы и материалы), 1998, 105. See also «Մեր-օրեր», Բագու, 1918, 23–5 դեկտեմբերի, № 1:

[16] See **Zenkovsky** 1960, 262. See also **Галоян** 1969, 272.

[17] See Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Внешняя политика (документы и материалы), 1998, 134.

committed against the Armenians of the provinces of Baku, Ghuba, Gokca and Shamakhi in 1918 and intending to win the consent of the international community over the introduced "reports"[18] utterly based on fake and sham data on the alleged violence that the Muslim population suffered in these territories. This revealed the Azerbaijani delegation's hostile actions against the Armenians at the Conference.

It should be noted that in the city of Versailles where after WWI the activities of the Conference were carried out in a vague atmosphere, just from the start the Azerbaijani delegation came up with a devious plan: first with massive propaganda of fake data and fictitious images to make the international community recognize the existence of the artificially born formation and then with the creation of an anti-Armenian common front via provocative steps and at the expense of the Armenian territories to implement the expansionist, Pan-Turkish plan known as "Great Azerbaijan" pursued by the foreign policy of the Musavat government.

Hence, to achieve their goal, Topchubashov split the responsibilities of the members of the delegation into three directions: political, economic, instructive propaganda. Sorbonne graduate Jeyhun bey Hajibeyli being responsible for the last sphere set a goal of pursuing the following course of action: to carry out a massive propaganda which would include reports based on fake documents and the so called "works" actions aimed at fooling the international community, and introduction of Azerbaijan as "a nation with an ancient statehood". Moreover, their plan under the disguise of solidarity between nations, was to come forward as a civil nation, meanwhile trying to hide the fresh traces of the massacres of the Baku Armenians in 1918 and change the image[19] of "savage Turks" prevailing in the public perception of Western Europeans and Americans. The Azerbaijani delegation utilized all the means and methods of fake propaganda. First, the translated version of Musavatist Adil Khan Ziadkhanov's[20] famous "work"[21] "Azerbaijan, its History, Literature, Politics" written with distortion of facts and

---

[18] See Документы и письма из личных архивов А.М. Топчибаши и Дж. Гаджибейли 2012, 176–178.

[19] See **Гасанлы** 2011, 505.

[20] The Minister of Foreign Affairs of Azerbaijan (19.06.1918–7.12.1918), since August 1, 1919 had been Azerbaijan's diplomatic representative in Iran.

[21] See **Гасанлы** 2011, 505.

published in Baku, in 1919 was publicized among the public figures of participant European states of the Conference. Then urgently Akbar Agha Sheikhulislamzade authored a brochure "The Anthropological and Ethnic Structure of Caucasian Azerbaijan's Population" published in Paris, June, 1919[22]. In August 1919 in Paris, the same author published a brochure[23] entitled "The Republic of Caucasian Azerbaijan", in 1919 Jeyhun bey Hajibeyli authored an article "The First Muslim Republic: Azerbaijan" in Issue 36 of the French journal "Revue du Monde Musulman" published in large editions. The schematic insert map of "Great Azerbaijan"[24] was attached to the first page of the journal. Moreover, the map as Muslim nation's defensive report was to be introduced to the League of Nations[25].

In June, 1919 the brochure "The Economic and Financial Situation of Caucasian Azerbaijan"[26] was published in Paris.

Since September, 1919 up until April 1920 the delegation had also published "A Bulletin on Azerbaijan" where official data, diplomatic correspondence, articles on the political and economic life of the country were publicized. Furthermore, the members of the delegation started publicizing articles full of delusive and fictitious information, concerning the oil production on Absheron peninsula and photos of Baku in reputed journals and newspapers[27] published in English and French (in: "L'Europe Orientale", "L'image", "Les Peuples Libres", "Revue du Monde Musulman", "Revue Contemporaine", "Le Temps", L'Humanite", "La Depeche Colonial", "Le Dernieres Nonvelles de Midi", "Le Croine").

On May 7, after the delegation's arrival for securing the fate of the self-proclaimed formation called "Azerbaijan" Topchubashov started knocking on different doors with notes and petitions[28] that distort the historical actualities, begging for political guarantees from the leaders of superpowers. Hence, on May 28, relying on the US diplomatic support Topchubashov directly appealed to

[22] **Топчибаши** 2016,268. See also **Гасанлы** 2011, 512.

[23] See **Топчибаши** 2016, 268. See also Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920), 1998, 72.

[24] See **D.Z.T.** 1918–1919, 228.

[25] See **D.Z.T.** 1918–1919, 229.

[26] See **Топчибаши** 2016, 268.

[27] See **Гасанлы** 2011, 507, 511–512. See also Документы и письма из личных архивов А.М. Топчибаши и Дж. Гаджибейли 2012, 149.

[28] See **Топчибаши** 2016, 27–32.

President Wilson with a memorandum[29]. The memorandum introduced fake information on their "enormous sacrifices" as though they had supposedly made substantial financial contributions to the Allies. Moreover, with the intention of concealing the Musavatists' and the Young Turks' genocidal acts against Armenians they presented fraudulent data, alleging that during the Bolshevik movement in the Caucasus "100.000–150.000 Azerbaijani individuals were slaughtered and killed"[30]. The memorandum ends with a petition consisting of 6 points which requested that "the USA fully acknowledge the independence of Caucasian Azerbaijan, support its appeals to participate in the activities of the Peace Conference, facilitate its attempts at being accepted by the League of Nations, provide military assistance and agree to exchange diplomatic missions"[31]. In case these "demands" were met Topchubashov being loyal to a Caucasian Tartar's ignoble methods of functioning which is bribing everybody, everywhere promised that its country was ready to gradually compensate some of the external debts of Czarist Russia part of which the newly independent state had been[32]. However, the negotiations were fruitless. W. Wilson with cold indifference rejected geopolitical beggar Topchubashov's petition for the recognition of Azerbaijan's independence. The president even refused to receive the Azerbaijani delegation and with cold formality instructed to give Topchubashov the following clear-cut answer: "The independence of your country cannot be recognized until the final resolution of the Russian issue" simultaneously referring to the memorandum of expansionist aspirations: "with icy formality he instructed to notify Topchubashov that in Paris the state leaders' aim was not to fraction the world"[33].

The Expansionist Aspirations of the Azerbaijani Delegation

With the intention of practically completing the creation of "Great Azerbaijan" and despite its ally's – the Ottoman Empire's defeat, on August 25, 1919 the Azerbaijani delegation introduced a memorandum in English and French

[29] See **Али Мардан Бек Топчибашев** 2015, 256.

[30] See **Топчибаши** 2016, 222–225.

[31] **Հովհաննիսյան** 2005, 317:

[32] See **Гасанлы** 2011, 366.

[33] See **Հովհաննիսյան** 2005, 317–318. See also Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920), 1998, 100. See also **Топчибаши** 2016, с. 35. See also **Раевский** 1927, 53.

penned by Ali Mardan bey Topchubashov, Jeyhun bey Hajibeyli, Ahmed bek Aghaev. The memorandum entitled "The Republic of Caucasian Azerbaijan" was filled with unimaginable political and territorial claims and expounded the Azerbaijani government's "demands"[34]. Thus, the Azerbaijani delegation spontaneously introduced the memorandum at the Conference[35].

Pursuing the far-ranging goal of creating "Great Azerbaijan", the delegation in addition to data on economics, population, geography also attached extra references of about 14 sections, fictitious statistic data, as well as the fake and fraudulent map-scheme (1:1.680.000)[36] "Azerbaijani Republic" hastily published in Paris, at the Geographic Publishing house which belonged to the French geographer and map-maker Joseph Forest. Moreover, in a letter attached to the map it was stated that the map allegedly showed the borders of the territories controlled by the Azerbaijani government[37].

Otherwise stated, the formation "Azerbaijan" was created on fake and false bases and its foreign policy was carried out in a similar fashion.

Trying to solve the strategic, Pan-Turkish issues at the expense of Armenia and Georgia, the territorial claims of the Caucasian Tartars were beyond imagination, delusional and deranged: It stretched from Gandzak up to Kars, including Armenians' homeland, i.e. the area lying between the Kura and Araks Rivers. The territories of the memorandum and on the attached map to which Azerbaijan made claims, stretched from Baku up to Batumi (sea to sea Azerbaijan), including a large physical, geographical zone[38].

Hence, undertaking the reshaping of the map of the Southern Caucasus a memorandum was compiled with expansionist intentions. The ninth section of the

---

[34] See **Гасанлы** 2009, 10. See also **Топчибаши,** 2016, 266. This memorandum of the Azerbaiajani delegation was also published as a separate brochure in Paris, 1919. ("République de l'Azerbaïdjan du Caucase" (Paris, 1919): See **Топчибаши,** 2016, 268.

[35] See**Топчибаши,** 2016, 266. The Azerbaijani delegation also published the memorandum in a separate brochure in Paris, in August, 1919 ("République de l'Azerbaïdjan du Caucase" (Paris, 1919).

[36] **Гасанлы** 2011, 358.

[37] See **Топчибаши** 2016, 269.

[38] Another map of "Great Azerbaijan" was compiled and published by the information department at the Ministry of Foreign Affairs of Democratic Repubic of Azerbaijan (See Адресъ-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г., на тюркскомь и русскомь языкахь (1-ый год издания): под редакцией **А.И. Ставровского**, Баку, 1920, appendix map.

memorandum entitled “The Structure of Caucasian Azerbaijan: Its units” included the following territories which were part of the so-called “Caucasian Azerbaijan: apart from the governorate of Baku located on the left bank of the Kura, the provinces of Batumi and Kars, from Yerevan governorate the provinces of Nakhichevan, Sharur-Daralagyaz, Surmalu, Nor-Bayazed, Etchmiadzin, Yerevan and Aleksandrapol were included, from the governorate of Yelizavetapol provinces of Gandzak, Jivanshir, Nukhi, Aresh, Shushi, Jebrail (aka Jrakan) and Zangezur, from the governorate of Tiflis the provinces of Tiflis, Sghnakh, Armenian Borchalu (northern Lori), and a part of[39] Akhaltsikha. The okrug of Zakatala, from Dagestan province the okrugs of Kyurin, Samur, Ghaitagh-Tabasaran along with the city of Derbend with its regions[40] were presented as parts of Caucasian Azerbaijan.

Thus, the territory of the formation “Azerbaijan” was unjustly identified with the governorates of Baku, Gandzak-Yelizavetapol, with the southern provinces of Tiflis, Yerevan governorates and with the okrug of Zakatala. Otherwise stated, according to the delirious vision of pan-Turkish “Great Azerbaijan”, Armenia was to be a small enclave (contained in the north-western part of Lake Sevan) in Azerbaijan deprived of the opportunity to share borders with Georgia and Iran.

Making such huge claims the section of the memorandum entitled “The Surface of the Territory” states: “The territory of Azerbaijan which is currently ruled by the authorities of the Republic of Azerbaijan in the east shares borders with the Caspian Sea, in the north with Daghestan, Northern Caucasus and Georgia, and in the south with Persia. These borders which are actually controlled by the authorities of the Azerbaijani republic constitute a territory of 83278.66 square verst or 94137.38 square kilometers. This territory makes up 39% of the whole territory of Transcaucasia. If we add all the parts of the territories which are not under Azerbaijani control, then it makes up 132003.25 square verst or 150.184.88 square kilometers constituting 60.1% of Transcaucasia”[41]. This is noteworthy as the Musavatists’ expansionism wasn’t

---

[39] As a result of the administrative-territorial division of December 9, 1867 when once again the administrative map of the Southern Caucasus was reshaped, the Czarist authorities included the Armenian territories of Javakhk and Borchalu into the governorate of Tiflis.

[40] See **Барсегов** 2003, 545. See also **Али Мардан Бек Топчибашев** 2015, 440–441, 457–460.

[41] See **Али Мардан Бек Топчибашев** 2015, 443.

hindered by the fact that the final border demarcation between the republics of Armenia, Georgia and Azerbaijan hadn't been carried out. In this respect the Russian researcher Tatiana Davidova's viewpoint is of special interest. Underscoring the Azerbaijani delegation's aggressive plans at Paris Conference she rightly pointed out that the government of the Democratic Republic of Azerbaijan "**especially tried to expand the territory of its state up to the Black Sea, making claims to the territories disputed with Georgia (including the region of Batumi which was under Britain's military control) as well as to the territories of Armenia and Daghestan. However, the territorial issue demanded a serious and lengthy discussion, thus, it remained unresolved"** (the emphasis – G.S.)[42].

Therefore, if the territory of "Great Azerbaijan" envisioned by Enver pasha and Tapa Chermoev constituted 140.000 square kilometers[43], then in this case it was to make 150.184.88 square kilometers. As they say the appetite (in this case the wolfish appetite) comes with eating. S. Vratsian's observation aimed at clarifying distinct sides of that plan is of special interest. Referring to the Azerbaijani delegation's expansionist claims, Vratsian wrote: "According to Topchubashov's plan introduced at the Peace Conference, Armenians were left with about 10.200 square kilometers of territory, the rest of it was claimed for Azerbaijan. In Azerbaijani nationalists' view Gandzak, Karabakh, Zangezur, Nakhichevan, Sharur, some part of Yerevan governorate, Surmalu, Kars, Olti, Artahan were to become part of Azerbaijan. The latter itself would join Turkey[44] with a friendly treaty". In other words, the Young Turks – Musavatists intended to impose on Armenia a much smaller territory as compared to the borders (about 12.000[45]) designated [46] in Batumi Treaty of June 4, 1918.

It is worth mentioning that the expansionist claims of the Azerbaijani delegation were not confined to this. As has already been stated, the governorate of Persian Azerbaijan was a pivotal issue for the creation of an Oghuz state. Thus,

---

[42] See **Давыдова** 2018, 144.

[43] See **Փ.Ժ. Լա Շրնէ** 41–42. See also **Ռուբէն** 1982, 183–184:

[44] **Վրացեան** 1925, 70:

[45] See **Վրացեան** 1982, 56:

[46] By the way, the map of Great Azerbaijan was printed back in time after Turkish army's conquest of Baku on September 22, 1918. In the government affiliated newspaper "Yenigün" (New Day") published in Istanbul see «Հորիզոն», 30.11.1918; see also **Խուդինյան** 1989, 37–38.

the delegation deliriously included the north-western regions of Persia in the claims of the “memorandum”. In regard to the borders of the formation called Azerbaijan, it was pretentiously claimed: “Azerbaijan covered a large territory ranging from the Caucasian Mountains, the Caspian Sea up to Lake Urmia and territories farther from it. However, the central place from which the country has got its name is the territory which directly borders on the Caspian Sea and now is known as Baku region with its city of Baku”. Thence, it was stated that back in the time a part of Azerbaijan was allegedly joined to Iran violently, whereas the rest of the country “the sources of fire” remained within the geographical borders of the Caucasus (sic!)”[47].

It is not difficult to guess the real intentions that this ungrounded thesis entailed (even in terms of long-term perspective): to make a false impression that a united state called Azerbaijan had existed before 1918 and its territory lying south from the Araxes was annexed by Persia. Pursuing the dissemination of this falsehood at the Conference, Jeihun-bek and Hajibeyli’s co-authored article “The First Muslim Republic: Azerbaijan” published in “Revue du Monde Musulman” (1918–1919), intended to substantiate the existence of the artificial formation in historical and legal respects and stated: “Two Azerbaiajans populated with Shia Turks exist Azerbaijan of Tabriz with Iranian civilization in Persia and Baku Azerbaijan in Transcaucasia”[48].

We should single out two important factors from the abovementioned. An attempt has been made, firstly, to take steps for creating and actualizing the myth on “Southern Azerbaijan” and “Northern Azerbaijan”, secondly, to expropriate the Persian province of Atropatene via identifying the Turkish speaking Iranian community with the descendants of the Turkish-Oghuz tribes in eastern Transcaucasia, i.e. with the Caucasian Tartars. It is more than obvious that the given false and absurd thesis was part of a far-fetching pan-Turkish vision, i.e. the project of “Great Azerbaijan”. This course of action by all means played its role and irrespective of the existing political system in Azerbaijan, was one of the constituents of its foreign policy.

The following observation is significant here: in Paris the Azerbaijani delegation was trying to not only find an ally for realizing and enforcing its

---

[47] See **Али Мардан Бек Топчибашев** 2015, 422–423. See also **Гасанлы** 2011, 370.

[48] See **D.Z.T.** 1918–1919, 229.

expansionist plans but also search for a sponsor in the person of a superpower. Topchubashov attached great importance to the issue of orientation and always kept it on the agenda[49]. After lengthy discussions the delegation decided to appeal to the League of Nations for the latter to appoint the mandate[50]. Moreover, during the works of the conference the Azerbaijani venal aspirations to claim the territories of the memorandum with the help of Great Britain became apparent. England in its turn was also interested in having the same semi-colonial influence on Azerbaijan that it had on Persia, especially in terms of controlling and exploiting oil resources. Driven by these factors based on the English-Persian treaty of August 9, 1919 the Azerbaijani delegation drafted and introduced a treaty. According to the first articles of the document, England was to show real support to the recognition of the independence of the Republic of Azerbaijan, acknowledging its borders introduced by the Azerbaijani delegation at the Paris Peace conference. According to these articles, England was also to defend Azerbaijan's independence and integrity from any possible assault, as well as providing support to its political, economic, cultural and military development as it had done in case of Persia[51].

Thus, taking under its protection one of its former war adversaries – Caucasian Tartars, Great Britain had an obvious biased attitude towards the resolution of issues of Transcaucasia, especially, the tackling of border disputes. The point is cajoling the Caucasian Tartars and reinforcing its position in the Caucasus, Great Britain tried to keep Azerbaijan away from Soviet Russia, viewing it as a counterbalance against Russia's expansionist aspirations.

Hence, Azerbaijan's territorial aspirations were much more expansive, including almost 2/3 of Transcaucasia, and if they were accepted, then according to the aforementioned map, Armenia, as mentioned above, was to become Azerbaijan's small enclave (contained in the north-southern area of Lake Sevan), deprived of the opportunity to have borders with Georgia and Persia. In other words, with the delirious envisioning of Pan-Turkish "Great Azerbaijan" Young Turks-Musavatists intended to impose even a smaller territory (about 12000

[49] See **Топчибашев** 1998, 33.
[50] See **Топчибашев** 1998, 34.
[51] See **Раевский** 1927, 62–63. See also **Раевский** 1930, 14.

square kilometers[52]) on Armenia as compared to the Treaty of Batumi of June 4, 1918.

From the abovementioned facts it becomes apparent that England driven by its interests supported and defended Azerbaijan’s expansionist policy. In this regard, Avetis Aharonian, the head of the Armenian delegation, stated the following in the “Political Diary”. On May 9, 1919, the chief of the French Ministry of Foreign Affairs Joseph Gunt, meeting Av. Aharonian, told him the following: “**The English are trying to create a great Azerbaijan that will serve their political interests; the desire to keep Baku is also a factor here”** (emphasis – G.S)[53].

Many are the facts that undoubtedly evidence the pro-Azerbaijani policy overtly pursued by England. The note sent on September 16, 1919 by the Armenian Ministry of Foreign Affairs to the Embassy of Armenia in Tiflis testifies to this, stating the following: “From the note sent by our delegation in Paris it becomes clear that the English during their whole presence in the Caucasus have not been sincere with us. They have systematically pursued a pro-Muslim policy”[54].

The following fact should also be presented. When on April 8, 1920, Av. Aharonian met the Minister of Foreign Affairs of Great Britain George Curzon, the latter explicitly defended the Caucasian Tartars, basing his protection on the provocative reports that the Azerbaijanis and the chief Commissar in Transcaucasia John Worthrope had sent, alleging that 300 Tartar villages had been destroyed[55]. Contrary to this, Av. Aharonian disproved the disinformation with undeniable facts, meanwhile introducing evidence on the Young Turks’ – Musavatists’ massacres perpetrated against many Armenians in the provinces of Nukhi, Aresh, Shamakhi, Nakhichevan, Agulis and Baku[56]. Nevertheless, Lord Curzon had his own way, and even made comments in favor of the Azerbaijani aspirations. Curzon said: “It is in your interest to be peaceful otherwise we cannot help you and cannot provide you with arms or else you will use them against the

---

[52] See **Վրացեան** 1982, 56:
[53] **Ահարոնեան** 1943, 19–20:
[54] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 62, թ. 1:
[55] See **Ահարոնեան** 1943, 59–60:
[56] See **Ահարոնեան** 1943, 60:

Tartars"[57]. In response to this, Av. Aharonian said the following: "My Lord certainly knows that the apple of discord is our homeland. Zangezur is Armenian, Karabakh is Armenian, Nakhichevan has been an integral part of our country for more than a century. It is more than natural that when enemies try to conquer our country we are forced to defend ourselves no matter what happens"[58].

Proceeding, we should note that Great Britain's policy on Armenians became more evident at the International Conference on Lausanne (held from September 20, 1922 up until July 23, 1923) dedicated to the issue of the Middle East, when England, France and other western powers in fact bending to the will of the Ottoman state drew a blank on Armenians and the Armenian Question[59].

The aforementioned expansive claims based on the Azerbaijani government's delirious desire to create "Great Azerbaijan" were indisputably groundless, absurd and fake from historical, legal, economic and ethnographic perspectives. Thus, events unfolded against their will. For example, the memorandum turned a blind eye to the mere fact that the territory of former Baku province was conquered violently via the genocide of Armenians. Therefore, it is more than natural that the conference did not deem it necessary to have a discussion on the illegal and expansionist claims of the Azerbaijani delegation and viewing them as unfounded rejected them. It should be mentioned that the heads of the Allies also rejected the Azerbaijani delegation's illegal claims because Azerbaijan was seen as an ally country that the defeated Ottoman Empire had created[60]. Moreover, in regard to the presented memorandum, severe comments were made. Thus, the question was settled; despite all the measures taken by the Azerbaijani delegation all their efforts in regard to the expansionist claims were futile. The foreign member of the National Academy of Science of the Republic of Armenia Richard Hovhannisian states to the point: "The efforts of drafting that lengthy document were rewarded by the peacemakers' long silence. The Paris conference rejected Topchubashov's appeal to introduce the Azerbaijani viewpoints"[61].

[57] See **Ահարոնեան** 1943, 61:
[58] **Ահարոնեան** 1943, 60–61:
[59] For more details see **Նասիպեան** 1994, 164:
[60] See **Топчибаши** 2016, 17.
[61] **Հովհաննիսյան** 2005, 317:

Conclusion

To conclude, we find it important to refer to another inescapable fact, evidencing the Azerbaijani policy of falsifying history. Regarding the anti-Armenian propaganda as an essential component of the Azerbaijani foreign policy, lies of historians / falsifiers led by the Aliev regime has become an integral part of the Azerbaijani historiographic and political culture. These falsehoods have reached the extent where all the limits of logic have long been crossed. A case in point is I. Niftaliev's utterly unscientific title where he allegedly states: "On the eve of Soviet Russia's occupation of northern Azerbaijan (sic!) the overall territory of the Democratic Republic of Azerbaijan made up 113895, 97 square kilometers of which 97297,67 square kilometers are indisputable, whereas 16598 square kilometers were disputed by Georgia and Armenia"[62] .

As can obviously be seen, these fictitious numbers compete with Topchubashov's abovementioned false figures. The whole situation is completely out-of line because the only source of I. Niftaliev's "discovery" is an anthology[63] with the grandiloquent title "The History of Azerbaijan according to Documents and Publications" edited by the senior representative of the Azerbaijani falsifiers, the notorious Z. Bunyatov. However, we open page 177 and witness an unimaginable fact: the strangest thing is that (of course not strange in case of Azerbaijani historians) the aforementioned page and the anthology, in general, lack information on the issue under discussion, especially in regard to data on the date of borders.

Here it should be noted that their behavior is in line with the narrative. We would only like to stress that Azerbaijan's policy of fabrication became a common practice for the international community. With wishful thinking and disinformation I. Niftaliev who is one step ahead of Z. Bunyatov, has falsified the historical facts and in his endeavor even overshadowed them.

We would like to state that the Supreme Council of the Paris Conference on January 11, 1920 de facto recognized the independence of Azerbaijan Democratic Republic[64] without final resolution on its borders. Noteworthy is the fact that the USA and Japan officially refused to recognize the independence, justifying their

---

[62] **Нифталиев** 2010, 22.

[63] See **Буниятова** 1990.

[64] See Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920) 1998, 102.

decision by the need to discuss the matter with their governments[65]. However, on February 7, Japan adopted the resolution, while the USA was persistent in its decision[66].

It is also worth mentioning that taking into account the collapse of the Russian Empire, the French politicians found it essential to jointly recognize the newly-formed states, otherwise as George Clemenceau thought "Russians will start claiming that we want to split Russia"[67]. Moreover, as was the case with Armenia and Georgia likewise with Azerbaijan the recognition was made with some reservations:

1. The given recognition does not refer to states, but only to governments.

2. The recognition does not entail final designation/ confirmation of borders, as that issue was to be settled via mutual treaties with neighboring countries[68].

It should also be noted that according to the 92nd article of the Sevre Treaty the issue of Armenia's borders with Georgia and Azerbaijan was to be settled by the mutual consensus of the interested parties. In case these states failed to reach an agreement, then the issue would be resolved by the major ally states that were to secure border delimitation on spot. Considering that Azerbaijan had aspiration towards Artsakh, Zangezur and Nakhichevan which were characterized as disputable territories, whereas Georgia had claims to Lori that had gained the status of a "neutral zone", then it was evident that parties would not reach a consensus on the border issues, and that question was also to be resolved by the major ally states[69].

In regard to the so-called recognizing the independence of "Azerbaijan" formation whose existence on the political map of Transcaucasia was devoid of any historical and legal grounds whatsoever with its acknowledgement the Allied countries hoped to avert the Bolsheviks' conquest[70] of the Caucasus.

Furthermore, as researchers Mikhail Volkhonski and Vadim Mukhanov rightly point out, "The political recognition of Azerbaijan in Paris was not due to

---

[65] See **Гасанлы** 2011, 526.

[66] See **Гасанлы** 2011, 527.

[67] See **Топчибаши** 2016,

[68] See **Ահարոնեան** 1943, 58, See also **Գզոյան** 2018, 125.

[69] See **Մարուքյան** 2020, IV–V:

[70] See **Svante E. Cornell** 2011, 28.

Topchubashov's fruitful diplomatic activity. It was rather conditioned by the Allied countries' drastic change of policy on the Caucasus"[71]. The policy was aimed at searching for or creating somewhat temporary obstacles on Bolsheviks' path".

Summing up, we should state that Azerbaijan's invasive claims were revealed anew at the Paris Peace Conference. In Azerbaijani delegation's expansionist plans drafted on fraudulent, fake data and maps firstly an attempt was made "to substantiate" the existence of the artificially born "Azerbaijan" on the administrative, political map of Transcaucasia, and, secondly, to pave a path for the creation of "Great Azerbaijan". Even though driven by the political circumstances, the Supreme Council of the Conference de facto without certain delimitation of borders recognized the independence of the formation called "Azerbaijan", Topchubashov's cherished desire with expansionist aspirations to create a "Great Azerbaijan" surfaced.

BIBLIOGRAPHY

Ահարոնեան Ա., **Նուպար Պ.** 1919, Հայկական հարցը Խաղաղութեան ժողովին առջեւ, Պոսթըն, «Հայրենիք», 32 էջ:

Գզոյան Է. 2018, Միջազգային-իրավական կարգավիճակը 1918–1920 թթ.: Ըստ Ազգերի լիգայի ժնևյան արխիվի նորահայտ վավերագրերի, «Վէմ», Երեւան, Ժ տարի, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, № 4 (64), էջ 122–132:

Իզմիրլեան Կ. 1964, Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին եւ ներկայիս (քննական տեսութիւն), Պէյրութ, տպ. Սեւան, 236 էջ:

Լեո. 1925, Անցյալից. Հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, «Խորհրդային Կովկաս», 480 էջ:

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 62, թ. 1:

Հովհաննիսյան Ռ. 2005, Հայաստանի Հանրապետություն, հ. Ա: Առաջին տարին, 1918–1919, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 604 էջ:

Նասիպեան Ա. 1994, Բրիտանիա եւ Հայկական հարցը 1915–1923, Պէյրութ, հրատարակութիւն Հ.Բ.Ը. Միութեան Վահրամ Ապտալեան մշակութային հիմնադրամի, 343 էջ:

Վրացեան Ս. 1925, Հայաստանը եւ իր հարեւանները, «Դրօշակ», Փարիզ, սեպտեմբեր, № 3, էջ 68–71:

Վրացեան Ս. 1982, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Գ տպագրութիւն, Թեհրան, տպարան «Ալիք», 684 էջ:

Փ.Ժ. Լա Շրնէ, Ազրպէյճանի Հանրապետութիւնը, «Ազդակ», Պէյրութ, 1992, մարտի 30, № 21 (18137), էջ 5:

[71] **Волхонский**, **Муханов** 2007, 117.

Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Внешняя политика (документы и материалы), Баку, 1998, изд-во «Азербайджан», 632 с.

Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920), отв. ред. **Н. Агамалиева**, Баку, 1998, изд-во «Элм», 316 с.

Али Мардан Бек Топчибашев, Избранное: в 4 томах, т. III, А.М.б. Топчибашев. Государственническая деятельность 1918–1920. Сост. **Гасан Азиз-оглу Гасанов**, Баку, 2015, «Типография Чашыоглу», 608 с.

Волхонский М., **Муханов В.** 2007, По следам Азербайджанской Демократической Республики, изд-во «Европа», 256 с.

Галоян Г. 1969, Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье. 1900–1922, Ереван, изд-во «Айастан», 508 с.

Гасанлы Дж. 2017, Русская революция и Азербайджан: трудный путь к независимости (1917–1920), Москва, изд-во «Флинта», 664 с.

Гасанлы Дж. 2009, Признание АДР на Версальской мирной конференции, «IRS Наследие». Международный Азербайджанский журнал, Москва, № 3 (39), с. 10–16.

Давыдова Т. 2018, Отношения между Азербайджанской Демократической Республикой и Францией: к вопросу признания независимости Азербайджана на Парижской мирной конференции 1919–1920 годов, «Научный диалог», Екатеринбург, № 3, с. 137–148.

Джаббаров Ф. 2022, Нефтяной фактор в отношениях Азербайджанской Республики и РСФСР, «Вестник Санкт-Петербургского университета», История, СПб., т. 67, вып. 2. с. 389–402.

Документы и письма из личных архивов А.М. Топчибаши и Дж. Гаджибейли (1903–1934 гг.). Сост., предисл. и прим. **С.М. Исхаков**, Москва, 2012, изд-во «Социально-политическая мысль», 280 с.

История Азербайджана по документам и публикациям. Под редакцией академика **З. М. Буниятова**, Баку, изд-во «Элм», 1990, 384 с.

Исхаков С.М. 2012, Документы и письма из личных архивов А. М. Топчибаши и Дж. Гаджибейли (1903–1934 гг.), Москва, изд-тво «Социально-политическая мысль», 280 с.

Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике: документы и комментарий, сост. отв. ред., автор вступительной статьи и комментария проф. **Ю. Барсегов**, т. I, Москва, 2008, изд-во «Кругъ», 944 с.

Нифталиев И. 2010, Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века), Баку, изд-во «Тяхсил», 292 с.

Раевский А. 1927, Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контрреволюции в Закавказье, Баку, Истпарт Отдел Ц.К. и Б.К. А.К.П. (б), 195 с.

Раевский А. 1930, Мусаватское правительство на Версальской конференции, Баку, изд-во Азербайджан. гос. науч-исслед. ин-та (АзГНИИ), 101 с.

Раевский А. 1927, Английская интервенция и мусаватское правительство, Баку, Истпарт Отдел Ц. К. и Б. К. А.К.П. (б), 192 с.

Раевский А. 1930, Мусаватское правительство на Версальской конференции, Баку, изд-во Азербайджан. гос. науч-исслед. ин-та (АзГНИИ), 102 с.

Топчибаши А. М. 2016, Парижский архив 1919–1940: в 4 кн., кн. 1: 1919–1921. Сост. **Г. Мамулиа** и **Р. Абуталыбов**. Введение, перевод и примечания **Г. Мамулиа**, Москва, «Художественная литература», 568 с.

Топчибашев А.М. 1998, Письма из Парижа, Баку, «Азернешр», 112 с.

D.Z.T. 1918–1919, La Premiére Republique Musulmane: l'Azerbaidjan, "Revue du Monde Musulman", Pariz, vol. 36, p. 228–265.

Svante E. Cornell. 2011, Azerbaijan Since Independence, New York, Printed in the United States of America, 485 p.

Zenkovsky S. 1960, Pan-Turkism and Islam in Russia, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 345 p.

ՄՈՒՍԱՎԱԹԱԿԱՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԾԱՎԱԼԱՊԱՇՏԱԿԱՆ ՆԿՐՏՈՒՄՆԵՐԸ ՓԱՐԻԶԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՈՒՄ (1919 Թ.)

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ Գ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Փարիզ, Խաղաղության Վեհաժողով, Ալի Մարդան-բեկ Թոփչիբաշև, ադրբեջանական պատվիրակություն, համաթյուրքականություն, ցեղասպանություն, «Մեծ Ադրբեջան»:

Համաթյուրքականության (պանթյուրքիզմ) գաղափարախոսությունը սկզբնավորվել է տակավին XIX դարի 70–80-ական թվականներին Ռուսաստանի Ուֆա և Կազան քաղաքներում: XIX դարի վերջերից համաթյուրքականությունը թափանցեց նաև Օսմանյան կայսրություն, որտեղ այդ գաղափարախոսության հիմնադիրն է համարվում Զիյա Գյոքալփը: Վերջինիս առաջադրած քաղաքական-գաղափարախոսական դոկտրինի համաձայն, համաթյուրքականության առաջին փուլից՝ Օսմանյան կայսրության թրքացումից հետո պետք է իրականացվեր երկրորդ փուլը՝ օղուզական պետության ստեղծումը, որը պետք է ընդգրկեր Օսմանյան կայսրությունը, Արևելյան Այսրկովկասը և Իրանական Ազարբայջան (Ատրպատական) նահանգը:

Առաջին աշխարհամարտում պարտված Քառյակ միության երկրների (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Բուլղարիա, Օսմանյան կայսրություն) հետ

հաշտության պայմանագրեր կնքելու, պատերազմի արդյունքներն ամփոփելու և հետպատերազմյան խաղաղության պայմանները որոշելու նպատակով 1919 թ. հունվարի 18-ին Փարիզում հրավիրվեց Խաղաղության վեհաժողով, որն ընդմիջումներով շարունակվեց մինչև 1920 թ. հունվարի 21-ը:

Ադրբեջանի խորհրդարանի նախագահ ոչ անհայտ համաթյուրքական գործիչ Ալի Մարդան-բեկ Թոփչիբաշևի գլխավորած պատվիրակությունը Փարիզ էր մեկնել մուսավաթական կառավարության կազմած համաթյուրքական գործողություններ որոճացող ծրագրերով: Պատվիրակության գլխավոր խնդիրն էր «բոլոր միջոցներով և մեթոդներով պաշտպանել և հասնել Ադրբեջանի լիակատար անկախությանը»: Միաժամանակ, հատուկ նշանակություն էր տրված նաև «Մեծ Ադրբեջան» հեռահար ծրագրին:

Ադրբեջանական պատվիրակության կազմած ծավալապաշտական ծրագրերում կեղծ ու շինծու տվյալների ու քարտեզների հիման վրա նախ՝ փորձ էր արվում «հիմնավորել» արհեստածին «Ադրբեջան»-ի գոյությունը Այսրկովկասի վարչաքաղաքական քարտեզում, և, երկրորդ՝ հիմք ստեղծել «Մեծ Ադրբեջան»-ի ստեղծման համար: Թեև քաղաքական իրավիճակի թելադրանքով հաղթանակած տերությունների Գերագույն խորհրդի կողմից դե-ֆակտո, առանց սահմանների որոշակի ճշտման ճանաչվեց «Ադրբեջան» կազմավորման անկախությունը, այդուհանդերձ, ի դերև ելավ Թոփչիբաշևի ծավալապաշտական հավակնություններով «Մեծ Ադրբեջան» ստեղծելու բաղձալի երազանքը:

ЭКСПАНСИОНИСТСКИЕ УСТРЕМЛЕНИЯ МУСАВАТСКОГО АЗЕРБАЙДЖАНА НА ПАРИЖСКОЙ МИРНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ (1919)

СТЕПАНЯН Г.

Резюме

Ключевые слова: Париж, мирная конференция, Али Мардан-бек Топчибашев, азербайджанская делегация, пантюркизм, геноцид, «Великий Азербайджан».

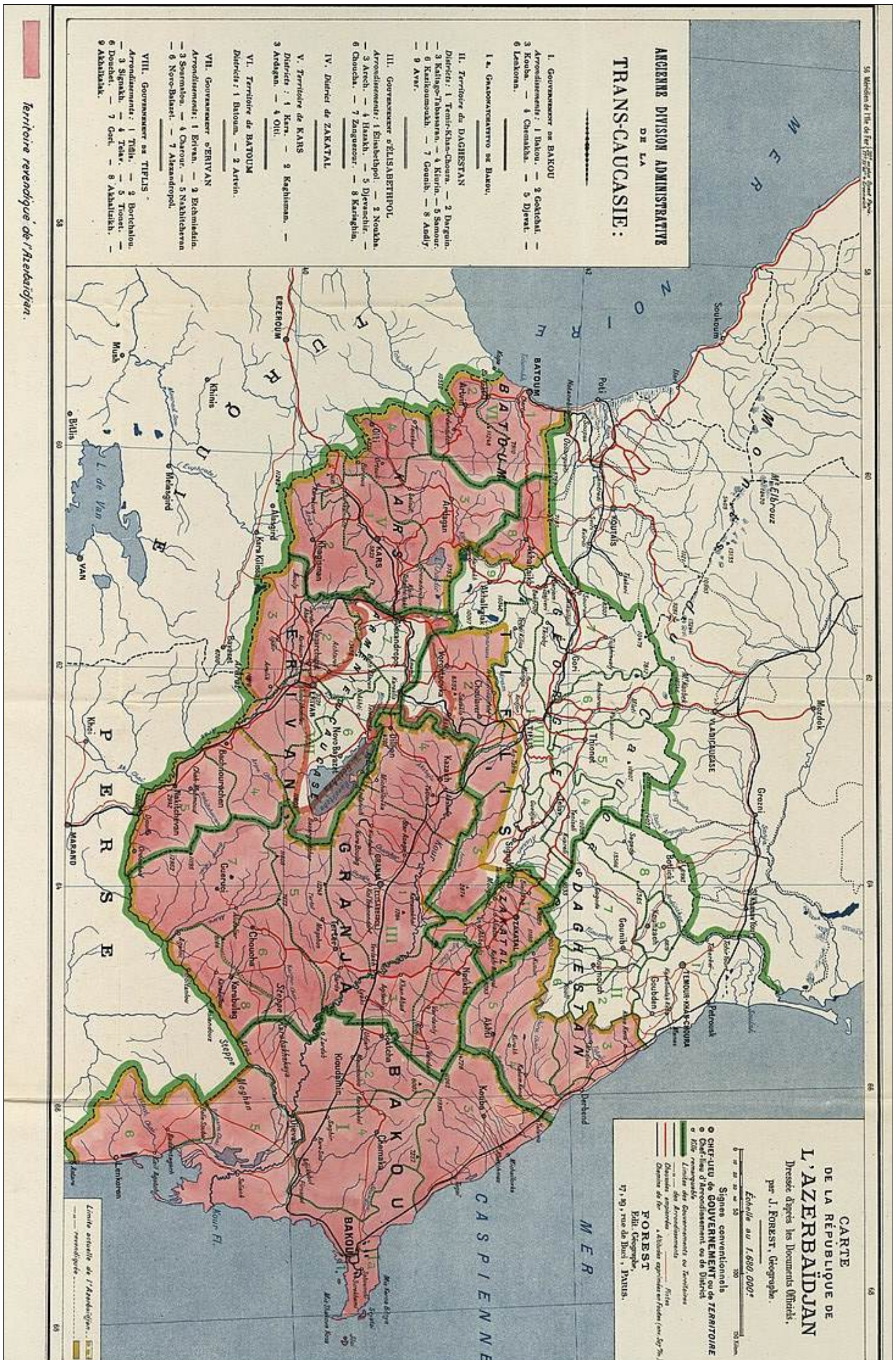
Идеология пантюркизма зародилась в 1870-х и 1880-х годах в российских городах Уфе и Казани. С конца XIX века пантюркизм проник и в

Османскую империю, где основоположником этой идеологии считается Зия Гёкалп. Согласно предложенной Гекальпом политико-идеологической доктрине, после отуречивания населения Османской империи на первом этапе пантюркизма, на втором этапе должно было сформироваться Огузское государство, в которое должны были войти Османская империя, Восточное Закавказье и иранская провинция Азербайджан (Атропатена).

С целью заключения мирных договоров с потерпевшими поражение в Первой мировой войне четырьмя союзными странами (Германия, Австро-Венгрия, Болгария, Османская империя), подведения итогов войны и определения условий послевоенного мира 18 января 1919 года в Париже была созвана мирная конференция, которая с перерывами продолжалась до 21 января 1920 года.

Делегация во главе со спикером парламента Азербайджана и небезызвестным протюркским деятелем Али Мардан-беком Топчибашевым отправилась в Париж с пантюркистскими планами мусаватского правительства. Главной задачей делегации было «всеми средствами и методами защитить и добиться полной независимости Азербайджана». В то же время особое значение придавалось и долгосрочному проекту «Великий Азербайджан».

В составленных азербайджанской делегацией экспансионистских планах, на основе ложных и сфабрикованных данных и карт, во-первых, делалась попытка «оправдать» наличие на административно-политической карте Закавказья искусственного образования «Азербайджан» и, во-вторых, создать основу для формирования «Великого Азербайджана». Хотя и по причине изменения политической конъюнктуры независимость образования «Азербайджан» без конкретного определения границ формально была признана Верховным Советом держав победителей, но тем не менее, экспансионистским устремлениям Топчибашева о создании «Великого Азербайджана» не суждено было сбыться.



The map of "Great Azerbaijan" presented by Azerbaijani delegation to Paris Peace Conference.

ARMEN HAYRAPETIAN*
PhD in History, Associate Professor
Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA
Shirak State University Foundation
armenani@mail.ru
ORCID: 0000-0003-1051-5078
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.2.27-39

THE SOCIO-ECONOMIC LIFE OF TRANSCAUCASIAN CITIES IN THE 19TH CENTURY ON THE EXAMPLE OF GYUMRI-ALEXANDRAPOL

(A Historical Rerview)

Keywords: Alexandrapol, rural town, trade, craftsmanship, city economy, tax, city budget.

Introduction

At the beginning of the 19th century, Gyumri was a small village in a place called Cherkezi Dzor (Cherkez Gorge), where there was an old church and about 50 houses of inhabitants[1]. When the Russian Cossack detachments entered Gyumri in 1804, the area around the settlement was deserted. On the southern side of the village, they built a residential area for the soldiers of the border guard garrison. Soon a well-fortified border station was also built. However, until the end of the 1820s, Gyumri, as a settlement, did not have any prospects.

The first positive impulses in the economic life of the settlement appeared only when, after the end of another Russian-Turkish war, it was filled with around 1250 families of the Armenians from Kars, Karin and Bayazet. In 1837 it received the status of a city and was renamed Alexandrapol[2]. Nevertheless, until the 1840s, Gyumri-Alexandrapol remained essentially a rural town, similar to other settlements in Eastern Armenia. After the formation of the city, the old local

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 24.05.23, գրախոսվել է 24.05.23, ընդունվել է տպագրության 28.08.23:*

[1] ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ արխիվ, Մ. Թամրազյանի նյութերը, տետր 1:

[2] See the details in **Հայրապետյան** 2005, 167–180:

Gyumri inhabitants and about 150 families of immigrants from Kars, Alashkert, Mush and Basen settled in the newly created districts “Geghtsonts mahla” and “Ranchparneri mahla” and continued to practice agriculture. Besides, the numerous oil mills and water mills in the city became a good source of income for them[3].

Agriculture and animal husbandry remained important in the economy of Alexandrapol for a long time. They lost their former significance only at the end of the 1850s. Instead, crafts and trade became the primary sources of livelihood for the bulk of the inhabitants of Alexandrapol.

The Main Prerequisites for the Development of the City Economy

It is a well-known fact that the newly created city became one of the prominent commercial and industrial centers of Transcaucasia in a short period due to unprecedented economic growth. If at the beginning of the 1840s, Alexandrapol was the 8th in Transcaucasia in terms of its gross economic output and city revenues, then by the end of the 1870s it was second only to Tiflis[4].

The rapid development of the city economy of Alexandrapol was due to the following favorable factors:

1. The urban population, and especially the immigrants, were distinguished by exceptional diligence and entrepreneurship. N. Florovski, who visited Gyumri in 1836, described it as follows: “Immigrants from the Ottoman Empire are knowledgeable and inclined towards a good economy”[5].

2. Former Erzrum, Kars, and Bayazet residents brought their centuries-old trade-craftsmanship traditions to Gyumri.

3. Its favorable military-strategic position played a major role in the development of the city economy of Alexandrapol. As a result of successive wars and the immigration of the Western Armenians in the first thirty years of the 19th century, the Ottoman Empire was deprived of its hard-working population. The craftsmen and merchants of Alexandrapol quickly adapted to the demand of the neighboring country's market and took a monopoly position in the field of production and export of a number of products[6].

---

[3] **Սեղբոսյան** 1974, 177:

[4] **Աղանյան** 2007, 79:

[5] Обозрение Российских владений 1836, 305.

[6] **Աղանյան** 2007, 78:

The geography of connections of Alexandrapol merchants was not limited only to the neighboring countries. It extended to the interior provinces of the Russian Empire on the one hand, and to Western Europe on the other. Alexandrapol merchants had their representations in St. Petersburg and Moscow, as well as in Marseilles and other commercial centers of Western Europe.

The Russo-Turkish wars of 1853–1856 and significantly 1877–1878 greatly influenced the development of the city economy of Alexandrapol. In the absence of railways, communication with the industrial regions of Russia caused difficulties, and the army had to rely on local manufacturers in many cases. During the wars, the craftsmen and merchants of Alexandrapol received large-scale military orders and served the Russian army. For example, the famous gunsmith Karanyans received orders to repair the weapons of the active troops[7], and the local carpenters received orders to build bridges to organize the Russian army's river crossing, over Akhuryan[8].

The local bakers were in charge of supplying bread to the army. During the winter of 1876–1877, in addition to 31 bakeries in the city, 32 permanent bakeries and 50 field bakeries were built for the preparation of dry bread (before the end of the war, there were 83 temporary kitchens, 7 ovens and 89 ovens in the military camp of Alexandrapol)[9].

During the war, Alexandrapol merchants Pitoev, Korganov, Tairov, Porakov, Sargisov, Ter-Hovhannesov, Gurgenbekov, Isakov, Mirzoev, Terterov, Ghazarov, Kasoev and others received licenses to supply certain goods to the active army. With their efforts, the army was supplied with 1,300 fathoms (sazhens) of firewood[10], 320,000 poods of hay, 640,000 poods of medicine and 24,000 poods of barley[11]. Many of them received the highest government awards for their services to the state. For example, Abraham Unjian, the deputy of the city council of Alexandrapol and a first-class merchant, was awarded a gold medal[12], Yegor

---

[7] **Աղանյան** 2000, 136:
[8] **Рерберг** 1879, 47–48.
[9] **Шульман** 1880, 41.
[10] ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 83, թ. 22:
[11] ՀԱԱ, ֆ. 101, ց. 1, գ. 198, թ. 116–118:
[12] ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 157, թթ. 1–10:

Khalatov – a silver medal, Ter-Poghos, a Catholic priest from Kyavtarli, was awarded a golden cross of St. Anna[13].

Unfortunately, during World War I, the image changed radically. With the railroads in operation, the Russian capital completely controlled military supplies, dealing a serious blow to the local industry and commerce.

Big shifts in the city economy of Alexandrapol took place as a result of the construction of the Tiflis-Alexandrapol-Kars and Alexandrapol-Yerevan-Julfa railways. At the beginning of the 20th century, the city turned into a major railway junction. One of the largest railway depots of Transcaucasia operated here[14]. On one hand, the railway contributed to closer economic ties with the cities of the Caucasus and Russia, and on the other hand, it made the traditional market of Alexandrapol vulnerable. The products of local craftsmen were inferior in competition with cheap factory-made products imported from Europe and the interior provinces of Russia. It caused the decline of some branches of crafts[15].

The development of the city economy was greatly influenced by the existence of the customs house. Not far from the village of Gyumri, there was a border post during the Turkish-Persian rule, and the contemporaries, taking this fact into account, mistakenly believed that the place name Gyumri was derived from the Turkish word "gumruk"[16].

After coming under Russian rule, a new, large customs house was established in Alexandrapol, which operated continuously until the end of the 70s of the 19th century. After the annexation of Kars region to Russia, the Russian-Turkish border moved away from Alexandrapol, and the customs office lost its former importance.

Starting from the middle of the 19th century, the city budget of Alexandrapol was formed mainly on the basis of taxes collected from craftsmen and merchants. At the beginning of the 20th century, it amounted to around 120–130,000 gold rubles, which was a huge amount for a city of 30,000 inhabitants at that time.

From the beginning, craftsmen and merchants of the city paid two types of taxes: basic and additional. The former was paid once a year and entitled a craftsman or merchant to practice his chosen trade. For example, at the beginning

---

[13] **Баликян, Саркисян, Эвоян** 1971, 41.

[14] See the details in **Հայրապետյան** 2022, 74–81:

[15] **Աղանյան** 2006, 48:

[16] Военный сборник 1909, 8.

of the 1970s, this type of tax was 3 rubles and 85 kopecks per year for a craftsman. First and second guild merchants paid 650 and 97 rubles and 50 kopecks, respectively[17]. In case of a large profit, the merchant also paid an additional tax: 118 rubles for the first guild, 10 rubles and 25 kopecks for the second.

Organizations providing communal and household services, libraries, reading rooms, charitable and benevolent societies (orphanages, shelters) were exempt from paying the basic tax. For free activities, they received a special certificate from the police or city administration once a year.

In 1875 new types of taxes and duties were established for the city-dwelling craftsmen and merchants of the Caucasus viceroyalty. The reason for this change was as follows: after passing under Russian rule, the urban population of Eastern Armenia, including the people of Alexandrapol, were not included in the class register of urban citizens of the Russian class register and were taxed as state peasants. To correct this injustice, in 1837, the people of Alexandrapol turned to Tsar Nicholas I (who arrived in Transcaucasia) with a letter petition and, due to showing persistence, managed to clarify the issue of taxing them as townspeople[18]. For comparison, let's note that the problem was solved in Yerevan, the provincial center, only in the mid-1870s[19].

According to the changed tax code, the taxpayers of the city were divided into eight groups according to the property census. The merchants of the first and second guilds were considered the highest, followed by petty traders, craftsmen, service industry representatives, coachmen and cartmen, and so on. The representatives of each of these groups paid certain taxes and duties (state tax, city tax, school and charity fees, license fee) from which the city budget was formed. For example, a vodka and wine warehouse paid an annual tax of 267 rubles, of which 211 rubles went to the state treasury, 36 rubles to the city budget, 16 rubles to schools and 4 rubles to patents[20].

Trade

Since the middle of the 19th century, one of the important components of the Alexandrapol economy was trade: retail, wholesale, and transit. The core of the

[17] ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ արխիվ, Ն. Նիկողոսյանի նյութեր, տետր 1:

[18] **Гагемейстер** 1845, 46, **Անանուն** 1916, 179:

[19] **Հակոբյան** 1959, 478:

[20] **Эсадзе** 1907, 45–46.

city's merchant class was the immigrants from Bayazet. By the late 1860s, Alexandrapol had 673 merchants[21] and was second only to Tiflis in Transcaucasia. The trade turnover of the city merchants was about 500,000 silver rubles per year, which was 1/3 of the entire trade turnover of Yerevan province[22]. In the 1910s, that figure doubled.

Mainly agricultural products were imported to Alexandrapol, as well as dried fruits, wine as well as factory-made cloth, while wheat, wool, soap, leather, etc. were exported. According to V. Abrahamyan, at the beginning of the 80s of the 19th century, about 10,000 rubles of leather was exported from here to Tiflis and Turkey[23].

Most of the merchants from Alexandrapol had occupied monopoly positions in the field of production and export of certain types of goods. For example, starting from the 1850s, the “Aragats” trading company founded by Sirekan Goroyan was in the hands of the growing and processing plant called “Rhamnus”, which was very important for the production of yellow and green dyes. The powder obtained from the medicinal plant, was exported to Russia and Europe and used in medicine as a laxative in addition to dye[24]. Sirekan Goroyan was awarded a silver medal by the “Free Economic Association” for making a great contribution to the development of the Caucasus economy, and his Moscow trade representative Mirzoyants was awarded a gold medal at the Marseille international exhibition[25]. The rating of “Aragats” company was so high that even fake companies appeared under that brand in Russia.

At the end of the 19th century, there were 27 wax, soap, leather, beer, clay pipe, brick, lime and artificially carbonated water factories in Alexandrapol, as well as 4 mills and an oil mine each[26] (in 1902, the number of factories reached 32)[27].

The possibility of transit trade, the convenient geographical location and the wide opportunities offered by the city's market also contributed to the development of the service sector. In the 1970s and 1980s, the city had 17 inns,

---

[21] ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ արխիվ, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 1:

[22] **Воронов** 1869, отд. III, 68.

[23] **Աբրահամյան** 1971, 53:

[24] ՀՊԹ արխիվ, Ատրպետի ֆոնդ, գործ 176 /ա, էջ 32:

[25] **Բազեյան, Աղանյան** 2015, 21:

[26] ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 9664, թ. 62:

[27] Памятная книжка 1903, отд. III, 8–28, 44–45, 84–86.

26 cafes, 15 wineries, 13 restaurants, 4 beer stands and about 1460 large and small shops. Their abundance once surprised even Russian researchers[28].

Crafts

Another important component of the city economy of Alexandrapol was crafts. Thanks to the immigrants from Karin and Kars, the city quickly turned into a major craft center of Eastern Armenia and Transcaucasia. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, there were more than 100 crafts there, while the number of them in the provincial center of Yerevan did not exceed 76[29]. In terms of the absolute number of craftsmen, Alexandrapol was second only to Tiflis, the center of the viceroyalty. As of 1863, the annual income of the craftsmen of Alexandrapol was about 160,000 silver rubles[30].

Among the crafts of Alexandrapol, the following major branches were distinguished: building crafts, metalworking, woodworking, weaving, food production, leatherwork, soapmaking, crafts related to painting and embroidering, etc. Workshops were located in special rows and were called "charsu" or district (for example, "Damrchnots charsu")[31]. At the same time, each major craft branch (ironwork, coppersmithing, jewelry-silversmithing, woodworking, pottery, etc.) was presented in a separate row. The mentioned workshops also played the role of a store from where the finished products were sold. Craftsmen worked both to order and for the market. Some branches of trades, mainly construction, had a seasonal, often also outgoing, itinerant character. For example, carpenters and masons also worked in other settlements of the province and states.

The rapid development of the city, in accordance with the new plan and urban development requirements, the construction of houses from hewn stone, the wide momentum of church construction, and the construction of fortresses and barracks for the Russian garrison created favorable conditions for the increase in the number of people practicing the above-mentioned craft.

In the context of the multi-branched craftwork of Alexandrapol, crafts related to metalworking occupied a special place. Ironwork was particularly notable for its

[28] «Кавказский календарь» 1865, отд. III, 68.

[29] **Աբրահամյան** 1971, 57: **Հակոբյան** 1959, 404:

[30] **Воронов** 1869, 52.

[31] **Աղանյան** 1999, 171:

great diversity: weaponry, jewelry, coppersmithing, etc. The Russian researcher Chernoyarsky talks with undisguised admiration about the high-quality and elegant items made by the Alexandrapol goldsmiths[32].

The furniture makers from Alexandrapol enjoyed a great reputation. The forestless province imported wood materials from Georgia and Sarighamish. The craftsmen from Alexandrapol made elegant and high-art furniture using the Sarighamish samshid wood.

The variety of crafts and the high quality of the products used to receive the admiration of foreigners visiting the city. The silver items made by the famous Alexandrapol silversmith Martiros Tarakhchyan won a gold medal at the international exhibition in Paris. According to people familiar with the works of the carpenter Usul Grigor, this craft has reached perfection in Alexandrapol, and N. Mar compared the works of the carpenter-mason Antikens Tatos with the masterpieces of Ani[33].

In addition to the traditional ones, starting from the middle of the 19th century, “outside” trades were also imported to Alexandrapol: tinsmithing, wheelsmithing, European tailoring, etc. Their nuances were quickly and skillfully mastered by Alexandrapol masters.

Unfortunately, at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, with the entry of cheap and mass-produced Russian factory products into the Alexandrapol market, many traditional crafts disappeared, and those involved in them had to requalify and adapt to new conditions.

Finally, a few words about the famous Alexandrapol guilds. In the studied period, they had a decisive role in the economic and social life of the city, and within the framework of their many functions, they also performed an economic regulatory role.

Not only the internal social-normative problems of the society (judicial and some religious-ritual functions, organization of mutual aid, etc.), assuming the intermediary role in the state-city-society relations but also the procurement of raw materials, price regulation, product quality control and other aspects were under the competence of the guilds.

The guild as a form of public cooperation was a serious lever in the internal regulation of the economy of Alexandrapol, which was carried out by the guild

---

[32] **Воронов** 1869, 40.

[33] **Բազեյան**, **Աղանյան** 2015, 27:

council of elders and the council of ustabashis (chief masters). In case the craftsman made inferior products, procured the raw materials independently, or violated the established price scales, the Hamkar council had the authority to impose economic (up to the point of forcibly closing the shop) and moral (dishonour) sanctions against him[34].

Conclusion

Until the 1840s, Gyumri-Alexandrapol was essentially an insignificant rural town with a population mainly engaged in agriculture. However, starting from the middle of the 19th century, the newly created city underwent an unprecedented economic growth, thanks to which it became one of the prominent commercial and industrial centers of Transcaucasia in a short period of time.

The economic rise of the city was determined by the following factors:

1. The Armenians from Karin, Kars and Bayazet, who became the core of the population of Alexandrapol, brought here their centuries-old trade and craft traditions.

2. Unlike provincial center Yerevan, Alexandrapol had a favorable military-strategic position, due to which the local craftsmen and merchants took a monopoly position in the field of production and export of a number of products.

3. The Russian-Turkish wars of the 19th century also contributed to the development of the urban economy. Local craftsmen and merchants received large-scale military orders and supplied the Russian army.

4. The construction of the Tiflis-Alexandrapol-Kars and Alexandrapol-Yerevan-Julfa railways greatly influenced the development of the city economy of Alexandrapol.

5. Finally, craftsmen (guilds) associations played a decisive role in the economic life and social relations of Alexandrapol, which in the new conditions became the direct continuation of the traditions of the respective organizations of Karin and Kars.

BIBLIOGRAPHY

Աբրահամյան Վ.Ա. 1971, Հայ համքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18–20 դարերի սկիզբը), Երևան, «Հայաստան», 254 էջ:

[34] About Alexandrapol's Trade Unions see in Details **Սեղբոսյան** 1974, 187–188:

Աղանյան Գ. 2007, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության զարգացման հիմնական միտումները (XIX դարավերջ – XX դարասկիզբ), ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, հ. 10, էջ 77–84:

Աղանյան Գ. 2006, Ավանդական արհեստների փոխակերպումները Ալեքսանդրապոլ-Լենինականում (XIX դ. երկրորդ կես – XX դ. առաջին կես), ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, հ. 9, էջ 47–51:

Աղանյան Գ. 1999, Երկաթագործական արհեստները հայոց մեջ XIX դ. և XX դ. սկզբին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, հ. 2, էջ 165–174:

Աղանյան Գ. 2000, Հայկական զինագործությունը XIX–XX դդ. սկզբին (ըստ Կարնո և Ախալցխայի նյութերի), ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, հ. 3, էջ 129–136:

Անանուն Դ. 1916, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800–1870), հ. Ա, Բաքու, տպ. «Տրուդ», 428 էջ:

Բազեյան Կ., Աղանյան Գ. 2015, Ալեքսանդրապոլ. Ազգագրական էսքիզներ (պատմազգագրական ուսումնասիրություն), Շիրակի հնագիտական և պատմազգագրական ուսումնասիրություններ, Երևան, «Գիտություն», պրակ 2, էջ 7–120:

Հակոբյան Թ. 1959, Երևանի պատմությունը (1801–1879 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 671 էջ:

Հայրապետյան Ա. 2005, Արևելյան Շիրակը XIX դ. առաջին կեսին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Գյումրի, «Դպիր», 205 էջ:

Հայրապետյան Ա. 2022, Դրվագներ անդրկովկասյան երկաթուղու շինարարության պատմությունից, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, հ. 25, պրակ 1, էջ 74–81:

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆոնդ 94, ցուցակ 1, գործ 83:

ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 157:

ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 9664:

ՀԱԱ, ֆ. 101, ց. 1, գ. 198:

ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ արխիվ, Մ. Թամրազյանի նյութեր:

ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ արխիվ, Ն. Նիկողոսյանի նյութեր:

Հայաստանի պատմության թանգարանի արխիվ, Ատրպետի ֆոնդ, գործ 176 /ա:

Սեղբոսյան Կ.Վ. 1974, Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լենինականցիների կենցաղում, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 6, էջ 159–252:

Александрополь, «Кавказский календарь на 1866 год», Тифлис, «Тип. Глав. Управ. Наместника Кавказского», 1865, 564 с.

Баликян О., Саркисян Г., Эвоян В. 1971, Помощь населения Армении русским войскам в русско-турецкой войне 1877–1878 гг., «Вестник архивов Армении», Ереван, N 3, с. 33–43.

Военный сборник, т. XI, отдел II, Походный дневник, 1854–1855 гг., СПб., «Тип. Карла Вульфа», 1860, 722 с.

Воронов Н.И. 1869, Сборник статистических сведений о Кавказе, издаваемый Кавказским отделом императорского русского географического общества, т. I,Тифлис, 685 с.

Гагемейстер Ю.А. 1845, Закавказские очерки, издан в типографии министерства внутренних дел, СПб., «тип. М-ва Вн. Дел.», 156 с.

Ган К.Ф. 1909, Опыт объяснения кавказских географических названий, Тифлис, «Тип. канцелярии наместника Е.И.В. на Кавказе», 179 с.

Обозрение Российских владений за Кавказом, СПб., «Тип. Департамента внеш.торговли», 1836, ч. II, 401 с.

Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 год, под редакцией секретаря Эриванского губернского статистического комитета, правителя канцелярии губернатора А.И. Марченко, Эривань, «изд. Эриванского губернского статистического комитета», 1903, 412 с.

Рерберг П.Ф. 1879, Отчет о военно-инженерной деятельности в восточную войну 1877 года, в районе действия и расположения Кавказской армии, вып. IV, Тифлис, «Тип. Гл. Упр. Намест. Кавказ.», 556 с.

Шульман Е.Б. 1880,Отчет интенданта Кавказской армии с 1-го июня 1876 по 1-е июня 1878 года, СПб., «Тип. Гл. Упр. Намест. Кавказ.», 342 с.

Эсадзе С.1907, Историческая записка об управлении Кавказом, т. II, Тифлис, «Тип. Гуттенберг», 246 с.

ՍՈՑԻԱԼ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ XIX ԴԱՐՈՒՄ ԳՅՈՒՄՐԻ-ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ
(պատմական ակնարկ)

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Ալեքսանդրապոլ, գյուղաքաղաք, առևտուր, արհեստագործություն, քաղաքային տնտեսություն, հարկ, քաղաքային բյուջե:

Մինչև 1840-ական թվականները Գյումրի-Ալեքսանդրապոլն աննշան գյուղաքաղաք էր՝ հիմնականում գյուղատնտեսությամբ զբաղվող ազգաբնակչությամբ: Սակայն, XIX դ. կեսերից սկսած՝ նորաստեղծ քաղաքը ունեցավ տնտեսական աննախադեպ աճ, որի շնորհիվ կարճ ժամանակահատվածում դարձավ Անդրկովկասի նշանավոր առևտրաարդյունագործական կենտրոններից մեկը:

Քաղաքի տնտեսական վերելքը պայմանավորվեց հետևյալ գործոններով.

1. Ալեքսանդրապոլի ազգաբնակչության կորիզը դարձած կարինցիները, կարսեցիները և բայազետցիներն այստեղ բերեցին իրենց առևտրա-արհեստավորական բազմադարյան ավանդույթները:

2. Ի տարբերություն նահանգային կենտրոն Երևանի՝ Ալեքսանդրապոլն ուներ ռազմաստրատեգիական բարենպաստ դիրք, ինչի շնորհիվ տեղի արհեստավորներն ու առևտրականները մենաշնորհային դիրք գրավեցին մի շարք ապրանքատեսակների արտադրության և արտահանման ասպարեզում:

3. Քաղաքային տնտեսության զարգացմանը նպաստեցին նաև XIX դ. ռուս-թուրքական պատերազմները: Տեղի արհեստավորներն ու առևտրականները մեծածավալ ռազմական պատվերներ ստացան և սպասարկեցին ռուսական բանակին:

4. Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսության զարգացման վրա մեծապես ազդեց նաև Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Կարս և Ալեքսանդրապոլ-Երևան-Ջուլֆա երկաթուղիների շինարարությունը:

5. Ալեքսանդրապոլի տնտեսական կյանքում և հասարակական հարաբերություններում վճռական դերակատարում ունեցան արհեստավորական համքարությունները, որոնք նոր պայմաններում Կարինի և Կարսի համապատասխան կազմակերպությունների ավանդույթների անմիջական շարունակողները դարձան:

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ ГОРОДОВ ЗАКАВКАЗЬЯ В XIX ВЕКЕ НА ПРИМЕРЕ ГЮМРИ-АЛЕКСАНДРОПОЛЯ

(исторический обзор)

АЙРАПЕТЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Александрополь, поселок, торговля, ремесла, городское хозяйство, налог, городской бюджет.

До 1840-х годов Гюмри-Александрополь был, по сути, небольшим городом, население которого в основном занималось земледелием. Однако с

середины XIX века, благодаря небывалому экономическому росту, город стал одним из крупных торгово-промышленных центров Закавказья.

Экономический подъем города был обусловлен следующими факторами:

1. Жители Карина, Карса и Баязета, составившие ядро населения Александрополя, внедрили здесь свои многовековые торгово-ремесленные традиции.

2. В отличие от губернского центра Еревана, Александрополь имел выгодное военно-стратегическое положение, благодаря которому местные ремесленники и купцы заняли монопольное положение в сфере производства и экспорта ряда товаров.

3. Развитию городского хозяйства способствовали и русско-турецкие войны второй половины XIX века.. Местные ремесленники и купцы получали крупные военные заказы для русской армии.

4. Большое влияние на развитие городского хозяйства Александрополя оказало строительство железных дорог – Тифлис-Александрополь-Карс и Александрополь-Ереван-Джульфа.

5. В экономической жизни и общественных отношениях Александрополя решающую роль сыграли ремесленные артели (цеха), ставшие в новых условиях продолжателем традиций соответствующих организаций Карина и Карса.

ANI FISHENKJIAN*
Candidate of Historical Sciences
Institute of History NAS RA
fishenkjianani@gmail.com
ORCID: 0009-0000-0476-8816
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.2.40-53

ASSISTANCE OF SYRIAN ARMENIANS TO THEIR LEBANESE COMPATRIOTS DURING THE SECOND CIVIL WAR (1975–1979)

Keywords: Lebanon, civil war, Diocese of Perio, Armenian community, Central Beirut, Syria, Syrian Armenians.

Introduction

The Lebanon is located in the Middle East, on the eastern coast of the Mediterranean Sea, and is the cradle of numerous Christian communities[1] where Armenians have been living from time immemorial[2]. They settled down during different periods of time and for different reasons, especially in the region of Mount Lebanon region[3].

As a result of Hamidian massacres in the years 1894–1896 a large number of Armenians, individuals and/or families from Cilicia and provinces of Western Armenia migrated, and found shelter in Europe, America, Egypt and the Lebanon[4]. Although the number of those who settled in Beirut was relatively small, but it contributed to the formation of the Armenian community and the necessary institutions therein. “Before the war of 1914, there was a small

* *Հոդվածը ներկայացվել է 05.05.23, գրախոսվել է 10.05.23, ընդունվել է տպագրության 28.08.23:*

[1] **Վարժապետեան** 1951, 3–10: **Տէմիրճեան** 1980, 28:

[2] **Վարժապետեան** 1951, 3–14:

[3] **Հայոց պատմություն** 2015, 320:

[4] **Վարժապետեան** 1981, 16–17:

community in Beirut residing around St. Nishan[5], which was a Jerusalem monastery with a small chapel and an adjacent kindergarten.

The Armenian community of the Lebanon was replenished in 1915–1921 with Armenians, who escaped from Cilicia and the provinces of Western Armenia, and took refuge in Lebanon.

The intercommunication between Armenians and the locals has contributed to the progress and development of the country's economy, trade, industry engineering, telecommunication, printing, culture (theatre, arts, photography, music, sports life, etc.), as well as mutual understanding of friendly and humanitarian organizations, one of the important achievements of which was the joint struggle for freedom and the country's independence in 1943.

For dozens of years the Lebanese Armenians were (and still are) involved in the state administration (ministries, army, health, civil life, local administration, etc.) and, as full citizens, dedicated themselves to the development and prosperity of the country, recording valuable achievements at various levels.

On the eve of the second civil war in 1975, the number of Armenians living in the Lebanon was between 240,000 and 280,000, of which 60,000 did not have Lebanese citizenship[6]. Indeed, that peaceful oasis of the Middle East and its Armenian community, represented the leading center of the Armenians in this part of the world and had a key role in the Armenian communities of the region. However, due to the boiling political situation in the country and the region as a whole in the 1970s, the community was to face new dangerous and challenging

[5] Պէյրութի այժմու Ս. Նշան եկեղեցին նախապէս կոչուած է վանք: Երուսաղէմի վանքին կողմէ Պէյրութ կը նկատուէր «արգիլեալ գօտի», ուր ապաստան գտած էին նախկին երկու կարգաթող կղերականներ, որոնք միաժամանակ բողոքականութեան յարած էին, կը գրէ Սիսակ Վարժապետեան (**Վարժապետեան** 1951, 3–10: Հայերը Լիբանանի մէջ, 1951, 68): Նախապէս այս վայրը եղած էր Սբ. Յակոբայ Միաբանութեան ուխտէն կարգաթող Յակոբ Աբգարիոս Լուստրացի Եպիսկոպոսին բնակարանը: Անոր վախճանումէն ետք, Երուսաղէմի Սուրբ Յակոբեանց միաբանութիւնը կը գնէ զայն եւ ուխտաւորներու համար մատուռի կը վերածէ: Կը կառուցուի եկեղեցի մը, որ Համաշխարհային Ա. պատերազմին «օսմանցի տաճիկներու» կողմէ կը քանդուի՝ ճանապարհը ընդլայնելու պատրուակով: Զինադադարէն ետք Պէյրութի ազգայիններու ջանքերով նոր եկեղեցի մը կը կառուցուի: 1929 թ.-էն ետք Սբ. Նշան եկեղեցին իր շրջաբակով Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան սեփականութիւնը կը դառնայ: (See **Վարժապետեան** 1981, 245–247).

[6] «Զարթօնք» 2019, N 69, see **Յակոբեան** 2006, 9.

conditions, which would have an indelible effect on the stabilization and survival of the Armenian community in the Lebanon.

"***Assistance of Syrian Armenians during the Second Lebanese Civil War to the Lebanese Armenians***" is the first attempt by us, to retrospectively refer to the days of the civil war in Lebanon, especially during the years 1975–1979, and the humanitarian aid provided by the Syrian Armenian community.

The Lebanese Armenians on the Eve of the Second Civil War

Before the second civil war in the Lebanon, there was intercommunal tension in the country, which led to the civil war in 1975. A confederation of Christian groups opposed the Palestine Liberation Organization, and the united groups of left-wing Druze and Islamic militants[7]. A crisis created from within the country, about the stages of the civil war and the position of the Armenian community in the Lebanon, are covered in detail by some of the local historians in their works related to the topic[8].

The Reaction of the Diaspora to Days of Lebanese Civil War

The second civil war[9] that started in the Lebanon on April 13, 1975 lasted for about fifteen years and caused great concern for the local and other Armenian communities in the Diaspora, who were closely following the events.

Taking into consideration the grave and dangerous situation, immediate action was needed by the leading political parties of the community to help assist the Armenian people living in the Lebanon. Therefore, "Consolidation of Lebanese Armenian Parties" was formed in May 1975 between the three traditional parties – The Ramgavar, The Armenian Revolutionary Federation and The Social Democrat Hunchakian. This Consolidation was "...immediately

---

[7] **Հովհաննիսյան** 1982, 6–21: See նոյնի Արաբական երկրների պատմություն, 2006, 617–627.

[8] **Հովհաննիսյան** 1982, 6–21. See **Թյությունճյան** 1992: **Հովհաննիսյան** 2006, 617–627: **Հարությունյան** 2007, 197–224.

[9] Լիբանանի առաջին քաղաքացիական պատերազմը սկիզբ առած է 1958 թ.-ին, որ տեւած է վեց ամիս: Այս ընթացքին Լիբանանի ազգային երեք աւանդական կուսակցութիւնները՝ ՌԱԿ-ը, ՀՅԴ-ը, եւ ՍԴՀԿ-ը իրարու հետ տարաձայնութիւններ ունէին, որ պատճառ հանդիսացաւ Լիբանանի հայ համայնքի պառակտումի եւ մարդկային զոհերու: (See **Տեւրիկեան** 2018, 121–125. See **Հովհաննիսյան** 2006, 617–627).

approached by the Armenian section of the Communist Party of the Lebanon"[10] to face the fatal dilemma with united forces.

"Armenian political parties, well aware of their national patriotic obligations to the Lebanese homeland, and in order to play their destined role well, first decided to act as a consensus, but afterwards, they adopted a public stance that was characterized by positive neutrality, which would not mean isolation and evasion..."[11].

On November 19, 1975, the three heads of the communities in the Lebanon, Patriarch of the Great House of Cilicia, His Holiness Khoren A. Catholicos, Patriarch Pathanian Ignatios Petros 16, and Venerable Aharonian addressed diasporan Armenians to extend their assistance to the Lebanese Armenian community[12]. At the same time they created a central body of the Armenians of the Lebanon, which consisted of clergymen and laymen[13].

The Catholicos of All Armenians Vazgen A. addressed the event with a pontifical message. On the occasion of the consecration of St. Sargis church His holiness approached his people referring to the sad events taking place in the Lebanon, "...in which the country's Christian and Muslim communities live, including the unfortunate Armenian people"[14]. In his appeal to the deputies, the Armenian patriarch emphasized the need to support the Lebanese compatriots financially and morally. "We would like to address our patriarchal call again to all our church communities in the Diaspora"[15].

On June 11, 1976 Vardges Hamazaspian, the chairman of the Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians, informed Haroutioun Mateian, a member of the Politburo of the Central Committee of the Communist Party of the Lebanon, about organizing "pioneer camps" for Diaspora Armenian school children. "Hamazaspian confirmed that to face the fatal dilemma with united forces "the Committee has allocated a relatively large amount of space" for the Lebanese-Armenian children – "... 5 children from your circle of families, aged between 8 and 14"[16].

---

[10] **Դալլաքյան** 2007, 30:
[11] **Դալլաքյան** 2007, 304:
[12] «Հայրենիք» 1975, N 19144:
[13] «Ազդակ» 1976, N 221:
[14] **Հատիտյան, Շահբազյան** «Էջմիածին», 1976, N 10–11, 95:
[15] See **Հատիտյան, Շահբազյան** «Էջմիածին**»**, 1976, N 12, 17–18.
[16] Լիբանանահայ համայնքը 1915–1990 թվականներին 2017, 278–279:

According to the data made out in September, 1975, 25,000 Lebanese refugees found shelter in Syria. They were mainly residents of the Christian regions, whose villages and monasteries were attacked by armed groups[17]. Lebanese emigrants generally settled in the coastal cities of Tartus, Banias and Latakia. "Some also settled in Aleppo, Hama, or Homs", as well as Damascus[18].

Diaspora Armenian social structures also came to the aid of the Lebanese Armenians[19].

The Support of Syrian Armenians to Lebanese Armenians Who Took Refuge in Syria

Syrian Armenians were not left out either. Obeying the call of His Holiness Khoren A. and the Prelacy of the Diocese of Perio, they organized a fundraiser campaign in January 1976 in the hall of the National Prelacy. "On the night before Christmas, they fully participated in this campaign"[20]. The community of Damascus also participated. A part of the income was transferred to the National Authority of the Lebanon, and the rest of the funds was allocated to the "assistance of Armenian emigrants from the Lebanon"[21].

Upon the "exclusive permit"[22] of the Armenian nationals of Aleppo and the Syrian state, 60 tons of food was sent to the disaster victims of the Lebanon via Ainjar as direct aid on behalf of the national authority of the Armenian Diocese of Perio and in the name of the National Presbytery of the Lebanon, "Armenians who were in safer places, from the West side of Beirut, from Antilias, or from Ainjar, Tripoli and even Aleppo, brought food to where it was humanly possible to reach," writes "Haratch" daily[23].

The nationals of the Diocese of Perio continued to help the needy and spared no effort to obtain the second state license[24].

---

[17] «Ազդակ» 1975, N 168:

[18] «Ազդակ» 1975, N 168:

[19] «Ազդակ» 1976, N 2:

[20] Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն Բերիոյ թեմի արխիւ (յետայսու ՄՏԿԿ ԲԹԱ), հաւաքածոյ (հ.) 3, ցուցակ (ց.) 1, թղթածրար (թղթ.) 26, թերթ 106:

[21] **Տէմիրճեան** 1980, 454:

[22] ՄՏԿԿ ԲԹԱ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 26, թերթ 106:

[23] «Յառաջ» 1979, N 14.284:

[24] ՄՏԿԿ ԲԹԱ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 26, թերթ 106:

In 1976, the General Armenian Benevolent Union in Syria organized a fundraiser with its departments to support the Lebanese Armenians[25]. In addition, the Aleppo and Damascus clubs of the Union became shelters and aid stations for Lebanese-Armenian refugees and students[26].

A member of the Syrian Parliament, lawyer Krigor Eblighatian, with his "brother Dr. Melkon, who was a deputy in the Lebanese Parliament in the years 1972–1992" acted as a mediator between the influential figures of the Syrian state and the Lebanese Armenian community, so that the Armenian neighborhoods of Beirut would stay away from fratricidal fights[27].

"Catholic and Evangelical community heads of Perio Diocese, urged the Armenian spiritual leaders of the Lebanon to "Call on all the Armenian people" to take immediate measures and show full participation in the issue of supporting the Lebanese Armenians[28].

Under the auspices of the head of the Catholic Diocese of Perio, Archbishop George Laikiane, a "relief committee" was formed, which "undertook to collect generous and abundant gifts from our people"[29] to procure the necessary food and send it to the Lebanon[30].

Andranik Khachadurian, the director of Karen Jeppe Armenian College of Aleppo, also presented the situation of Lebanese Armenians in an interview he gave to the Aztag daily newspaper, stating that "On the initiative of the responsible bodies and the leader Datev Srpazan /Sarkisian A.F./, a fundraiser campaign was organized in the hall of the national government..."[31]. The director informed that a special committee was formed to deal with immigrants coming from the Lebanon, and to provide them with work, housing and financial allocations[32].

---

[25] «Խօսնակ» 1978, N 1, 3:

[26] «Խօսնակ» 1978, N 1, 3:

[27] **Մանուկեան,** Յուշեր եւ վկայութիւններ, 2011, http://archive.aztagdaily.com/archives/32697/.

[28] «Պարբերաթերթ» 1976, N 1–12, 17–19. See «Ջանասէր» 1975, N 11–12, 334.

[29] «Պարբերաթերթ» 1976, N 1–12, 17–19.

[30] Բերիոյ թեմի Կաթողիկէ Առաջնորդի Գէորգ արք. Լայիքեան, Հալէպի նահանգապետի միջամտութեան շնորհիւ, հրաման ստացած էր Սուրիոյ Պարենաւորման եւ Տեղա կան վարչութեան նախարարներէն, որպէսզի սննդանիւթերը Պարենաւորման կեդրոնէն գնելու եւ Լիբանանի Կաթողիկէ Կաթողիկոսութիւն ուղարկելու: (See Պարբերաթերթ 1976, N 1–12, 17–19):

[31] «Ազդակ» 1977, N 81:

[32] «Ազդակ» 1977, N 81:

School children of refugees were admitted to the Armenian schools of Aleppo for free, and provided with material and moral support[33].

Some of the researchers note that as a result of the second civil war in the Lebanon, the number of people who migrated to Syria was around 20–25 thousand Lebanese Armenians[34]. According to Tigran Ghanalanyan, 20–25000 Lebanese Armenians took refuge in Syria in 1975–1976[35].

However, since March 1975, the inter-communal struggle in the Lebanon did not inspire hope for resolution. The bitter internal strife was relatively quiet in 1977. However, it would not last long, when the events of the second half of 1978 (especially October) would strongly shake both the Lebanese Armenians and the Diaspora Armenians.

According to a series of informal calculations, "From April 1975 to April 1977 more than 600 thousand Lebanese had left the country"[36], of which 300,000 returned. However, only half of the returnees continued to live in the Lebanon, while the rest emigrated, as in 1978, the Lebanese crisis alarm began to gain a "new dimension"[37].

Due to the depraved and deliberate acts of some extremist elements, the Armenian-populated suburbs of the Lebanon also became targets of armed clashes which had dire consequences for the Lebanese Armenians. Streets, buildings and institutions collapsed along with the economic losses. Unfortunately, there were also human losses, and a part of the population of the disaster zones turned to emigration to foreign shores and/or found refuge in the host countries, and some of them fled to Aleppo"[38]. "Hayrenik" newspaper of Boston, referring to the misfortune and emigration of the Lebanese Armenians, wrote in one of its editorials: "Every dispersion from Armenian-populated lands to new shores creates a danger of injustice for us and prepares the ground for intimidation from a national-political point of view. We need collective life,

---

[33] «Ազդակ» 1977, N 81:

[34] See **Ղանալանյան** 2016, 95.

[35] Արխիւային փաստաթուղթերու բացակայութիւնը մեզի ենթադրել կու տայ, որ տըր-ուած վիճակագրութիւնը իր մէջ կը ներառէ նաեւ՝ լիբանանահայ գաղթականները:

[36] «Հայրենիք» 1979, N 20126:

[37] «Հայրենիք» 1979, N 20126:

[38] «Յառաջ» 1979, N 14.284, 2:

extraordinary educational efforts, public and organizational opportunities in order to live as a nation”[39].

As a result of the catastrophe suffered by the Armenians of the Lebanon in October 1978, the Catholicosate of the Great House of Cilicia formed a “Central body for the restoration of Lebanese Armenians” with the participation of the leaders of the Armenian Catholic and Armenian evangelical communities, representatives of lay people, state representatives of Armenia, representatives of the three Armenian national parties and charitable institutions. Catholicos of All Armenians Vazgen A. appealed to all Armenians to take part in the work to be carried out on the initiative of the Catholicosate of Cilicia, to restore the religious-ecclesiastical, national-friendly, educational, cultural and economic life[40]. In his letter to the bishop, he dictated.

a- Under the chairmanship of the Diocesan Leader, immediately create a “fundraising body with nationwide representation” and plan the fundraising process.

b- Establish contact with the Central Body for the Rehabilitation of Lebanese Armenians through the Catholicosate, invite the most suitable people to talk about the situation of Lebanese Armenians.

c- Regularly and directly send the results of the fundraiser to the Catholicosate, etc[41].

In May-June 1978, a committee whose mission was helping Lebanese Armenians in the days of the Lebanese Civil War, headed for the Lebanon. This committee comprised of R. Kozmoian, the head of the Department of Eastern Countries in the Committee for Cultural Relations with the Armenian Diaspora, and Archbishop S. Nadrian[42]. They went to Beirut on a business trip with the aim of helping Armenian schools and organizations that had been affected by the war in the Lebanon. In 1978, on the initiative of the leader of the Diocese of Perio and the National Authority, in the hall of the Prelacy of Perio Diocese the “Collecting Body” was formed from the Armenian national structures and trade unions in Aleppo. Besides, 150 capable nationals were invited to the Prelacy[43]. In this

---

[39] «Հայրենիք» 1979, N 19985:
[40] ՄՏԿԿ ԲԹԱ, h. 3, g. 1, թղթ. 37, թերթ 34:
[41] ՄՏԿԿ ԲԹԱ, h. 3, g. 1, թղթ. 37, թերթ 35–36 (see «Հայրենիք» 1978, N 19964).
[42] «Յառաջ» 1979, N 14.284: 1979, N 14.286 (see «Հայրենիք» 1978, N 19963).
[43] Լիբանանահայ համայնքը 1915–1990 թվականներին 2017, 328–329:

regard, a special committee was formed by the National Authority, which was to deal with around 1,500[44] families of Armenian immigrants from the Lebanon, taking refuge in Aleppo. 1,000 families were sheltering with their relatives, and 500 families were housed in National Schools and other halls. "... We allocated space in the national schools and other halls, providing them with beds and other facilities, as well as food. On this occasion, The National Prelacy voted a budget of 30,000 Syrian liras"[45].

The Diocese of Perio also participated by sending food to the Lebanon during the civil war. In this regard, the "Armenian Apostolic Church and the ARF were subjected to military conscription, especially in Aleppo. The party members, scouts, unionists, female members of SOKH were also doing serious work. The work was carried out mainly in three centers of Aleppo: the HOMENETMEN-HOYECMEN (Armenian young Men's Society) club in Tilel, Azizie's Homenetmen summer garden, and Saint Gregory the Illuminator Church, Aleppo Al midan National Sahakian College and the region of Karen Jeppe Armenian College"[46]. "A night shift was arranged to welcome and accommodate the Armenian families of refugees and immigrants from the Lebanon", continued Der Tatev Mikayelian, the senior priest of the Armenian Diocese of Perio. Initially, they were accommodated in apartments, but gradually due to the increase in the number of immigrants, they were forced to accommodate them inside the National Schools, where we removed the seats from the seminar halls of the National Sahakyan school and Karen Jeppe Armenian College, and turned them into shelters. The management together with the Prelate of the time, accommodated the children of immigrants for free in the National Schools for about two years"[47]. He mentioned that "most of the Armenian leadership of the Lebanon was located in Aleppo. Along with some of those who stayed in the Lebanon, there were armed boys whose duty was to protect the apartments and national estates of the region[48].

---

[44] Որոշ տուեալներու համաձայն դէպի Սուրիա՝ Հալէպ, Լաթաքիա եւ Դամասկոս, արտագաղթող լիբանանահայերու թիւը կը նշուի 2000 ընտանիք՝ շուրջ 8000 մարդ: See **Ղանալանյան** 99:

[45] **Տէմիրճեան** 1980, 455:

[46] Թեմայի շուրջ մեր զրոյցը Բերիոյ թեմի Տէր Տաթեւ աւագ քհն.Միքայէլեանի հետ (հանդիպումը կայացած է 22 Յունուար 2019 թ. Հալէպի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյ մէջ):

[47] See ibid.

[48] See ibid.

Thus, the children of Lebanese Armenian families who had fled the Lebanese civil war and taken refuge in Aleppo, by special arrangement, were able to continue their studies in the national and private schools of the diocese. In the National Sahakian School alone, there were 155/115 in elementrary school, 40 in kindergarten. They got free education during the year 1978–1979[49]. There were also Lebanese-Armenian students inside the Karen Jeppe Armenian College[50]. Students got free education at Lazar Najarian-Kaloust Goulbenkian secondary school of Aleppo too[51].

In February 1989, the Lebanese Armenians faced a new wave of civil war. The schools were closed, most of the people remained trapped in the shelters, unemployment and poor conditions prevailed. The inactivity and high cost of living exposed the population to uncertainty. Some of them left their homes in search of comparatively safer places. Others were even forced to leave the country", some for Syria, some for Cyprus, and some for Europe or elsewhere"[52]. The article "Migrant in Lebanese style" in the "Ararat" daily[53] describes the days of the movement that the Lebanese Armenians experienced. It was during those days that thousands of citizens found refuge in Damascus and Aleppo. "All those with relatives and those without relatives were warmly welcomed by our dear compatriots"[54].

People who had no relatives even preferred to "lie on the pavement" so as not to return to Beirut[55]. However, 10-15 Lebanese were hosted in each house. According to Ani Kiturian, the Armenians of Aleppo are hospitable and patriotic nationals[56].

Conclusion

Indeed, the political confusion and unstable situation in the Middle East, especially starting from the second half of the twentieth century, continues to this day.

---

[49] **Չոլաքեան** 2007, 403:

[50] **Չոլաքեան** 1997, 289:

[51] Թեմայի շուրջ մեր զրոյցը Բերիոյ թեմի Տէր Տաթեւ աւագ քհն. Միքայէլեանի հետ (հանդիպումը կայացած է 22 Յունուար 2019 թ. Հալէպի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյ մէջ):

[52] **Մելքոնյան** 2005, 431:

[53] «Արարատ» 1989, N 14056:

[54] See ibid.

[55] See ibid.

[56] «Արարատ» 1989, N 14601.

The civil war in the Lebanon, the war in the south, the Iranian revolution in 1979, Iraq's invasion of Kuwait, the years of Iraqi turmoil, and today, the unfinished Syrian war and the Lebanon's unresolved internal political, socioeconomic problems, are phenomena that promote the emigration of local people and especially Armenians.

The wealthy, experts and "working hands" emigrated and will emigrate, whose absence affects and disrupts the mission of our national structures, making it difficult to preserve the Armenian identity in the region.

Editor Seta Dajad Ohanian
Candidate of Historical Sciences,
Acting Senior Researcher
at the NAS RA Institute of History.

BIBLIOGRAPHY

«Ազդակ» (Պէյրութ), N 168 /13243/, 27. 09. 1975; N 2 /13358/, 6. 03.1976; N 221 /13577/, 24. 11.1976; N 81 /13749/, 10. 06. 1977.

«Արարատ» (Պէյրութ), N 14601 /262/, 6. 10. 1989; N 14056 /257/, 30. 09. 1989.

Դալլաքյան Կ. 2007**,** Ռամկավար ազատական կուսակցության պատմություն, գիրք երկրորդ, Մուղնի, Երևան, 504 էջ:

«Զարթօնք» (Պէյրութ), No 69 (22.658), 17. XII. 2019.

Թյությունճյան Պ. 1992**,** Լիբանանի ժողովրդի ազատագրական պայքարը և հայ համայնքը 1920–1990, «Լույս», Երևան, 334 էջ:

«Խօսնակ», (Պէյրութ), 1978, N 1, 1978, 3

Ղանալանյան Տ. 2016, Սփյուռքի ներքին տեղաշարժերը 1950-1980-ական թվականներին, «Նորավանք», Երևան, 164 էջ:

Լիբանանահայ համայնքը 1915–1990 թվականներին 2017, (ըստ արխիվային փաստաթղթերի), տպ. «Հայկարլի», Երևան, 540 էջ:

Հայոց պատմություն 2015, հ. 3, գիրք երկրորդ, «Զանգակ», Երևան, 760 էջ:

«Հայրենիք» (Պոսթոն), N 19144, 6.12.1975; N 19985, 3. 01. 1979; N 20126, 18.06.1979.

Հատիտյան Ա., Շահբազյան Պ., Հայոց հայրապետի քարոզը Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցու օծման առթիվ.- «Էջմիածին» (Էջմիածին), ԼԳ. տարի, 1976, N 10–11, էջ 95:

Հարությունյան Լ. 2007, Լիբանանը 1958–1990 թվականներին, «Լուսակն», Երևան, 338 էջ:

Հովհաննիսյան Ն. 1982, Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը, (1975–1982 թթ.), «Հայաստան», Երևան, 80 էջ:

Հովհաննիսյան Ն. 2006, Արաբական երկրների պատմություն, հ. 3, Անկախության և ինքնիշխանության դարաշրջան. 1918–2005 թթ., «Զանգակ», Երևան, 840 էջ:

Մանուկեան Յ., Յուշեր եւ վկայութիւններ, 2011, http://archive. aztagdaily. com/archives/32697/.

Մելքոնյան Է. 2005, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, հրտ. «Մուղնի», Երևան, 584 էջ:

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն Բերիոյ թեմի արխիւ /յետայսու ՄՏԿԿ ԲԹԱ/, հաւաքածոյ /հ./ 3, ցուցակ /ց./ 1, թղթածրար /թղթ./ 26, թերթ 106; թղթ. 37, թերթ 34–35–36:

Յակոբեան Ս. 2006, Հայեցի դաստիարակութիւնը լիբանանահայ համայնքէն ներս. «խնդիրներ եւ հեռանկարներ», Պէյրութ, տպ. Cadmus Project, 48 էջ:

«Յառաջ» (Փարիզ), N 14.284, 3. 01. 1979.

Չոլաքեան Յ. 1997, Յիսնամեակ Քարէն Եփփէ Ազգային Ճեմարանի 1947–1997, Օֆսէթ տպագրութիւն, տպ. «Արեւելք», Հալէպ, 761 էջ:

Չոլաքեան Յ. 2007**,** Ութսունամեակ Հալէպի Ազգային Սահակեան վարժարանի 1927–2007, տպգ. Ազգային Սահակեան վարժարանի հոգաբարձութեան, տպ. «Արեւելք», Հալէպ, 606 էջ:

«Պարբերաթերթ» (Հալէպ), (Հայ կաթողիկէ առաջնորդարանի), 1976, N 1–12, էջ 17–19:

«Ջանասէր» (Պէյրութ), 1975, ԼԸ. տարի, թիւ 11–12, էջ 334):

Վարժապետեան Ս. 1951, Հայերը Լիբանանի մէջ, Պատմութիւն լիբանանահայ գաղութի՝ հնագոյն դարերէն մինչեւ Ա. ընդհ. պատերազմին վերջաւորութիւնը, Պէյրութ, «Համազգային», 500 էջ:

Վարժապետեան Ս. 1981, Հայերը Լիբանանի մէջ, 1920–1980 շրջան, հտ. Բ., Պէյրութ, տպ. «Սեւան», 543 էջ:

Տեւրիկեան Գ. 2018, Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի լուսաբանումը «Զարթօնք»-ի էջերում, «Զարթօնք» բացառիկ 80 ամեակի, Պէյրութ, էջ 121–125:

Տէմիրճեան Վ. եպս. 1980, Գաւազանագիրք, Լիբանանի եւ Սուրիոյ հայոց թեմերու առաջնորդութեանց, հ. Ա., Անթիլիաս, տպ. «Ալթափրես», 510 էջ:

ՍՈՒՐԻԱՀԱՅԵՐՈՒ ԱՋԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ 1975–1979 Թ.

ՖԻՇԵՆԿՃԵԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Լիբանան, քաղաքացիական պատերազմ, Բերիոյ թեմ, հայ համայնք, Պէյրութ, Սուրիա, սուրիահայութիւն:

Ապտուլ Համիտ 2-րդի եւ յետագային երիտթուրքերու ցեղասպան քաղաքականութեան հետեւանքով հայերու զգալի հատուածը բնակութիւն հաստատեց Լիբանան, ուր հիմնուեցան տարբեր հասարակական, կրօնական եւ քաղաքական կազմակերպութիւններ: Քանի մը տասնամեակ անց հայերը ներգրաւուեցան երկրի տարբեր ոլորտներու մէջ:

1975 թուականին Լիբանանի մէջ սկսած քաղաքացիական երկրորդ պատերազմը, որ նաեւ կրօնական երանգ ունէր, տեւեց մօտաւորապէս 15 տարի (1975–1990 թթ.), տասնեակ հազարաւոր մարդկային կեանքեր խլեց ու մեծաթիւ աւերներ գործեց երկրէն ներս:

Քաղաքացիական պատերազմի օրերուն աղէտալի կացութենէն իրեն փրկուելու համար, լիբանանահայերու մէկ հատուածը դիմեց արտագաղթի դէպի Ամերիկա, Ֆրանսա, Գանատա, եւրոպական այլ երկիրներ, ինչպէս նաեւ Ծոցի երկիրներ, Յորդանան եւ Սուրիա:

Յօդուածը անդրադարձ կը կատարէ Սուրիոյ հայ համայնքի բոլոր կառոյցներու նախաձեռնութեամբ կազմակերպուած նիւթաբարոյական օժանդակութեան՝ կրթական, առողջապահական եւ մարդասիրական ոլորտէն ներս, որով պիտի մեղմացնէր ե՛ւ լիբանանահայերու, ե՛ւ Սուրիոյ տարբեր քաղաքներուն, յատկապէս Հալէպի մէջ ապաստանող լիբանանահայերու անմխիթար վիճակն ու կեանքին սպառնացող վտանգը:

СОДЕЙСТВИЕ СИРИЙСКИХ АРМЯН ЛИВАНСКИМ СООТЕЧЕСТВЕННИКАМ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ (1975–1979)

ФИШЕНКЧЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Ливан, гражданская война, Береговая епархия, армянская община, Бейрут, Сирия, сирийские армяне.

В результате политики геноцида, проводимой Абдул Гамидом II, а в дальнейшем – младотурками, значительное число армян обосновалось в Ливане, где были созданы различные общественные, религиозные и политические организации. Спустя десятилетия армяне стали принимать участие в различных сферах деятельности страны.

Вторая гражданская война в Ливане, не прекращавшаяся около 15 лет (1975–1990), унесла десятки тысяч жизней и вызвала в стране хаос.

Чтобы избежать катастрофической ситуации в дни гражданской войны, часть ливанских армян эмигрировала в Америку, Канаду, Францию и другие европейские страны, а также в страны Персидского залива, Иорданию и Сирию.

Армянская община Сирии оказала ливанским армянам огромную как моральную, так и материальную помощь в сфере образования и здравоохранения, облегчив их боль и страдания. Помимо этого, сирийские армяне всячески поддерживали своих ливанских соотечественников, обосновавшихся в Сирии, в частности, в Алеппо.

СТЕПАН СТЕПАНЯНЦ*
доктор исторических наук РФ и РА
профессор-совместитель
филиалов РЭУ и МГУ в Ереване
stepan.stepanyants@mail.ru
ORCID: 0009-0003-0962-1380
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.2.54-65

УЧАСТИЕ АРМЯН В БЕЛОМ ДВИЖЕНИИ

Ключевые слова: гражданская война, ВСЮР, Добровольческая армия, дроздовцы, Республика Армения, причерноморские армяне, армянские батальоны.

Вступление

Участие армян в Гражданской войне как на стороне большевиков, так и на стороне Белой армии значительно, однако в годы советской власти глубоко и всесторонне освещалась деятельность лишь армян большевиков и участников Гражданской войны на стороне красных.

Армяне оставили свой след как в становлении Вооруженных сил Юга России, так и становлении Северо-Западной армии и в деятельности колчаковского Восточного фронта.

Генерал А.И. Деникин считал своим союзником правительство дашнакской Армянской республики и оказал ей помощь в сохранении независимости в окружении вражеских государств. И это несмотря на монархические взгляды А. Деникина и желание сохранить единство и целостность России.

С самого начала своего образования в мае 1918 года Армянская республика оказалась оторванной от своего вечного союзника России и в период турецкого вторжения в мае 1918 г., и в период навязанной ей в декабре 1918 по январь 1919 г. грузино-армянской войны. И Азербайджан, и

* *Հոդվածը ներկայացվել է 24.01.23, գրախոսվել է 08.02.23, ընդունվել է տպագրության 28.08.23:*

Турция желали оторвать от Армении территории, уничтожить новосозданное Армянское государство.

Именно в это время Грузия, воспользовавшись, с одной стороны, тяжелым положением Армении, а с другой – Гражданской войной в России, пожелала расширить свое территориальное пространство за счет северных армянских территорий и Сочинского округа России.

После распада Кавказского фронта в 1917–1918 гг. русские и казачьи части стали возвращаться в Россию. Однако вернулись не все, часть русского офицерства осталась в Армении и перешла на службу в армянскую армию.

Начальником штаба армянской армии стал генерал Евгений Вышинский, начальником интендантского управления – генерал-майор Чумаров, начальником штаба Особой стрелковой дивизии, а затем и.о. начальника Генштаба, полковник М.Зинкевич, командиром казачьего партизанского отряда был полковник Василий Перекрестов, командиром 6-го полка 2-й бригады – полковник Тимченко, ветеринаром армии являлся Прибыльский, командиром 1-го полка 1-ой бригады – полковник Самойленко, командиром артиллерийского полка являлся полковник Кафтанов, командиром 3-го горно-артиллерийского дивизиона – подполковник Хомячков и др[1].

Первым военным представителем ВСЮР в Армении был полковник Лесли (находился в Армении осенью 1918 г.). Однако его армянофобская проазербайджанская политика вызвала протест со стороны армян, и он был заменен бывшим начальником Генштаба РА полковником М.М. Зинкевичем.

Участие армян России в формировании Белого движения

Формирование Белого движения началось сразу после Октябрьской революции и ликвидации Учредительного собрания в октябре 1917 по январь 1918 гг. и завершилось с приходом к власти Верховного правителя России адмирала А.В. Колчака, а также с прибытием на Дон в ноябре 1917 г. генерала от инфатерии М.Я. Алексеева и созданием т.н. Алексеевской

---

[1] **Карапетян** 1996, 14–30.

организации (преобразованной в дальнейшем в Добровольческую армию).

Формирование Белого движения против большевиков началось на юге и в столице Всевеликого войска Донского в Новочеркасске, в столице Кубанского казачьего войска – Екатеринодаре. Во главе Белого движения стояли царские генералы Л.Корнилов, М. Алексеев, А.Деникин и др.

Среди белогвардейских командиров были также выходцы с кавказского театра боевых действий Первой мировой войны генералы Н. Юденич, Д. Драценко, Е. Масловский, П. Шатилов, Д. Абациев, В. Ляхов и другие.

Среди царских генералов – армян, поддержавших белое движение, были генералы М. Эбелов, А. Вартанов, князь К. Туманов, Г. Туманов и другие.

Ядром Белого движения явилась Добровольческая армия, созданная после 1918 г. под руководством генералов Алексеева и Корнилова. В 1-м Кубанском (Ледяном) походе 26–30 марта 1918 года участвовали и армяне – офицеры Белой армии. В «Ледовом походе» в группе генерала Покровского приняли участие штабс-капитан (в дальнейшем полковник) Михаил Васильевич Абамеликов, который в дальнейшем командовал 8-ой батареей в дроздовской бригаде, уроженец станицы Усть-Лабинской унтер-офицер Карп Георгиевич Тер-Азарьев.

Становлению Добровольческого движения способствовала переброска дроздовцев с Румынского фронта в Ростов. До этого между Алексеевской организацией (т.е. будущей Добровольческой армией) и штабом Румынского фронта (командующий – генерал Д.Г. Щербачев) были налажены связи, возникла идея создания корпуса русских добровольцев для дальнейшей его отправки на Дон. Организация корпуса была возложена на полковника М.Г. Дроздовского. В то время, когда большинство генералов и офицеров царской армии заявили о своей поддержке демократического обновления России, первым офицером, заявившим о своей верности монархии, был начальник штаба 15-й пехотной дивизии Румынского фронта полковник Михаил Гордеевич Дроздовский. В начале 1918 года он из преданных офицеров сформировал 1-ую бригаду русских доброволь-

цев и в феврале-апреле 1918 года с Румынского фронта в Яссах двинулся в Новочеркасск с целью соединения с формирующейся Добровольческой армией.

В составе «дроздовцев» – участников похода «Яссы-Дон» были и армяне-офицеры русской армии и в их числе капитаны Аристакес Абальянц, Тер-Азарьев, поручик Гавриил Аветисов и другие.

К концу февраля 1918 года в бригаде Дроздовского уже было 500 бойцов, к которым в походе присоединились еще 800 человек. Эта бригада в марте-мае 1918 года совершила 1200-верстный поход из Ясс в Новочеркасск. 26 февраля (11 марта) 1918 года дроздовцы вышли в поход на Дон. В Каховке к ним присоединились 40 человек.

На пути следования отряда был город Мелитополь. Здесь имелась многочисленная армянская община и армянская церковь Св. Благовещения (Сурб Аветман) во главе с известным армянским протоиереем Срапионом Самвеляном, которого связывала дружба с великим русским писателем Львом Толстым. Впоследствии священник Срапион служил священником в Харькове, а затем стал епископом Армянской церкви и был репрессирован.

В Мелитополе к дроздовцам присоединились поручик Лалаханов, вскоре ставший командиром роты сводного стрелкового полка, а также прапорщик А.И. Лалаханов и рядовой Вартан Лалаханов. Всего же к дроздовцам в Мелитополе присоединилось 70 человек.

В городе Бердянске к дроздовцам присоединились 70 офицеров и солдат, а в Таганроге – еще 50 человек.

После упорного боя отряд дроздовцев взял Ростов. Город несколько раз переходил из рук в руки, но в конце концов дроздовцам, огнем артиллерии, удалось рассредоточить красных, которые вынуждены были оставить город.

После взятия Ростова дроздовцы вместе с восставшими казаками генерала Краснова взяли столицу Области Войска Донского-Новочеркасск.

После гибели генерала Л. Корнилова в 1-м Кубанском походе командование белыми войсками перешло к генералу А.И. Деникину. 17 августа

1918 г. добровольцы и казаки взяли Екатеринодар, к концу августа полностью очистив территорию Кубани от большевиков.

После того, как полковник М.М. Зинкевич, в качестве представителя ВСЮР, возвратился в Армению, он стал агитировать в среде бывших царских офицеров к переезду и присоединению к Добровольческой армии. В это время из Армении на Северный Кавказ переехал командир 7-го батальона армянской армии капитан Александр Артемьевич Самуэлов, вступивший в состав дроздовской бригады. С ноября 1919 года Самуэлов командовал артиллерийским дивизионом 1-ой дроздовской бригады, получив звание полковника.

Активным участником Гражданской войны на стороне ВСЮР являлся полковник Георгий Антонович Аджемов, в сентябре-октябре 1918 г. занимавший должность Ставропольского уездного военного начальника.

В казачьих частях ВСЮР служил сначала в чине хорунжего, а затем сотника Тихон Григорьевич Аведиков, а в Гундеровском казачьем полку – казак В. Матеосов. В Дроздовской бригаде начальником связи дивизиона являлся капитан Л. Тер-Азарьев. Во время боя за Ставрополь он оказался рядом с полковником Дроздовским, и когда тот был ранен в ногу, капитан Тер-Азарьев помог ему спастись.

Также во ВСЮР служил штабс-капитан Аристакес Абальянц, полковник Амбарцум Авакянц, штабс-ротмистр Армен Аракелов, полковник Дмитрий Маркозов, офицеры Петр Меликов, Сергей Первердянц, в марковской дивизии командиром батальона был полковник Павел Агабеков.

Представителем Республики Армения в ставке ВСЮР являлся бывший депутат Государственной Думы Иван Яковлевич Сагателян, а представителем РА при Сибирском правительстве адмирала Колчака – Григорий Сергеевич Дзамоев. Г. Дзамоев прибыл в Омск 24 сентября 1919 года, был принят адмиралом Колчаком и имел с ним продолжительную беседу[2].

В Ростове консулом РА являлся местный общественный деятель Гр. Чалхушян.

9 июня 1919 года из Парижа в Ставку командующего ВСЮР генерала А.И. Деникина в Екатеринодаре прибыла делегация Парижского полити-

[2] **Саркисян** 1958, 24–25.

ческого совещания в составе бывшего командующего Румынским фронтом генерала Д.Г. Щербачева, бывшего депутата Государственной Думы Моисея (Мовсеса) Аджемова и В.В. Вырубова. Именно М. Аджемову с большим трудом удалось уговорить генерала А.И. Деникина признать адмирала Колчака Верховным правителем России, а ему стать заместителем правителя.

Имелись также контакты Кубанского казачьего правительства с правительством Республики Армения. 7 марта 1919 года в Ереван прибыла делегация Верховного казачьего круга в составе представителя Дона Ковалева, представителя Кубани полковника Зазули, представителя Терека Биглаева, которые искали в Армении поддержку в борьбе с большевиками[3].

В штабе колчаковского Восточного фронта служили также армяне: чертежником штаба являлся поручик Гарегин Мусаэлян, офицерами штаба были уроженец Тифлиса прапорщик Александр Сулханов, поручик Яков Багилянц, капитаны Александр и Аркадий Манучаровы.

В 1918–1919 гг. кровопролитные бои шли на Северном Кавказе. В середине 1918 г. Армавир был захвачен белогвардейской дивизией генерала Покровского. Армянское население города приветствовало белые части хлебом и солью. Армяне организовали похороны погибших белых офицеров и солдат. Когда Покровский, по военным соображениям, оставил город, большевики вернулись, и начались массовые репрессии местного армянского населения. Вначале были истреблены обитающие у железнодорожной станции 400 западноармянских беженцев, в числе которых были женщины и дети. Затем репрессии начались в городе. Без суда и следствия было расстреляно более 500 армавирских армян[4].

Армяне в добровольческих правительствах А.И. Деникина и Н.Н. Юденича

В созданном в 1918 году в Крыму под председательством генерала Сулькевича правительстве министром торговли и промышленности был

---

[3] **Саркисян** 1958, 26.

[4] Вопросы истории 2001, № 8, 3–30.

популярный в торгово-промышленных кругах Крыма бывший член Таврической земской управы В.С. Налбандов. В 1919 году он был государственным контролером в правительстве С.С. Крыма, а в 1920 г. – начальником управления торговли и промышленности в правительстве Юга России[5].

В сентябре 1919 года генерал А.И. Деникин отправил в помощь окруженной врагами Армении 3.000.000 трехлинейных патронов, а в июне 1920 г. барон Врангель на пароходе «Феникс» отправил через Поти в Армению 3.000.000 патронов и материалы (50 пудов смолы и 1 пуд ртути), в сопровождении капитанов Аниева и Маркаряна[6].

Из Армении в помощь ВСЮР было отправлено 459 фунтов чая, 78 пудов сахара-рафинада, 70 пудов сахара-песка, 30 пудов мыла и 3500 пудов керосина.

В январе 1919 года в Хельсинки (Гельсингфорсе) был создан Русский политический комитет (РПК) под председательством кадета А.В. Карташова, в который также вошел находившийся в эмиграции в Финляндии бывший командующий Кавказским фронтом, генерал от инфантерии Н.Н. Юденич. Комитет стал центром антибольшевистских сил на Северо-Западе России. Его финансовое обеспечение взял на себя «Российский Нобель», нефтепромышленник армянин С.Г. Лианозов, сумевший получить в финских банках кредит в два миллиона марок[7].

В финской столице в мае 1919 года было создано т.н. «Политическое совещание» (Политический центр), в котором генерал Юденич являлся председателем, Карташов – заместителем председателя и руководителя иностранных дел, С.Г. Лианозов – руководителем торговли, промышленности и финансов. Политическое совещание фактически являлось своеобразным правительством.

Северо-Западной армии оказывал помощь находящийся в Эстонской столице Ревеле царский генерал Степан Георгиевич Калантаров.

Под давлением союзников, оказывающих финансовую помощь Белому движению, 10 августа 1919 года премьер-министром и министром фи-

[5] Альманах «Россия, XX век» 2001–2016, 21–40.
[6] Национальный архив Армении, ф. 200, оп. 1, д. 865, л. 4.
[7] **Шишов** 2004, 305.

нансов Северо-Западного правительства стал С.Г. Лианозов, вскоре провозгласивший независимость Эстонии «без всяких условий».

28 сентября 1919 года генерал Н.Н. Юденич отдал приказ о наступлении на Петроград. В ноябре 1919 г., после разгрома под Петроградом, на территории Эстонии, Северо-Западная армия была разоружена эстонскими властями. 22 января 1920г. она была упразднена Н. Юденичем, и после недолгого ареста он эмигрировал в Великобританию, а затем – во Францию.

Правительство Грузии, воспользовавшись Гражданской войной в России, летом 1918 года взяло под свой контроль Сочинский округ, и начались столкновения с белогвардейскими войсками. Обратившись к грузинам, генерал А.И. Деникин потребовал вернуть территорию Сочи России и вывести грузинские войска. Не получив ответа, он приказал добровольческим войскам перейти в наступление и в течение недели – с 24 января по 6 февраля 1919 года – возвратить Сочинский округ[8].

После этого «Особое совещание» при Главнокомандующем ВСЮР объявило Грузии таможенную и продовольственную войну.

Грузины, оккупировавшие Сочи, стали проводить репрессии против мирного армянского населения города и районов.

Так, 30 августа 1918 года, грузинский вооруженный отряд, возглавляемый грузинским комендантом города, реквизировал здание Армянского национального Совета г. Сочи и применил силу против находящихся в здании секретаря и членов Совета[9].

В декабре 1918 г. части Добровольческой армии захватили армянонаселенную железнодоржную станцию Лоо, имея дальнейшей целью с помощью причерноморских армян захватить город Сочи с его районами. Именно в это время в различных районах Северного Кавказа в ряды Добровольческой армии были призваны тысячи возвратившихся с фронта армян.

---

[8] **Карпов** 2005, 100.

[9] **Минасян** 2006, 230–233.

В конце января 1919 года восстали уставшие от грузинского произвола и репрессий армяне Адлерского района, жившие на территории вдоль российско-грузинской границы.

Однако, пожалуй, это не было восстанием. Скорее, это была самооборона местного армянского населения, уставшего от репрессий грузин. Для подавления сопротивления армянских сел грузинские войска организовали против них карательные экспедиции, в результате чего на протяжении нескольких дней между армянскими отрядами самообороны и грузинскими войсками имели место кровавые стычки.

Дабы прекратить кровопролитие, генерал А.И. Деникин приказал своим войскам занять район Сочи. Белогвардейские войска под командованием генерала М.Я. Бурневича, 24 января 1919 года, перейдя в наступление, заняли сочинский вокзал и возвышенную часть города.

В различных российских изданиях упоминается о том, что в то время, когда деникинские войска с фронта атаковали грузин, сформированные армянские батальоны атаковали грузинские войска с тыла и с флангов, после чего генерал Бурневич предъявил грузинам ультиматум о сдаче оружия, что и вскоре было сделано, и грузинский гарнизон капитулировал[10].

Можно предположить, что командование Белой армии заранее организовало, вооружило и подготовило армянские батальоны, так как было осведомлено об антиармянских репрессиях со стороны грузин. Боевые действия продолжались до 10-го февраля 1919 года, когда русские войска достигли приграничной с Абхазией реки Бзыбь. Лишь после этого деникинское командование, под давлением англичан, выступило с заявлением о прекращении военных действий против Грузии.

Заключение

Вышесказанное свидетельствует о том, что в годы братоубийственной Гражданской войны в России армяне приняли равное участие с обеих противоборствующих сторон, и еще предстоит глубокое научное исследование факта участия армян на стороне Белого движения и мотивов, побудивших армян и правительство Республики Армении оказать фактически

[10] **Карпов** 2005, 98.

поддержку Белому движению, несмотря на белогвардейский лозунг «Россия единая и неделимая».

БИБЛИОГРАФИЯ

Կարապետյան Մ.Լ. 1996, Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918–1920), Հայաստանի ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 139 էջ:

Саркисян Э. 1958, «Связь дашнакского правительства с русскими белогвардейцами», Ереван, «Вестник архивов Армении», №3, 24–26 с.

«Красный террор в годы гражданской войны. По материалам Особой следственной комиссии» 2001, Вопросы истории, № 8, 3–30 с.

«Русская Вандея». На пути к гибели. Письма В.А. Макланова Б.А. Бехметеву о положении в Белом движении 1919–1920 гг., 2001–2016, Альманах «Россия, XX век», 21–40 с.

Национальный архив Армении, ф. 200, оп. 1, д. 865, л. 4.

Шишов А.В. 2004, «Досье без ретуши. Юденич. Генерал суворовской школы», Москва, «Вече», 305 с.

Карпов Н. 2005, «Трагедия Белого Юга», 1920 год, Москва, изд-во «Вече», 100 с.

Минасян С. 2006, «Положение сочинского армянства и Добровольческая армия» (вторая половина 1918г. – начало 1919г.), Ереван, «Вестник архивов Армении», 1, 230–233 с.

ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՊԻՏԱԿ ՇԱՐԺՄԱՆԸ

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆՑ Ս.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Քաղաքացիական պատերազմ, Ռուսաստանի հարավի զինված ուժեր (ՌՀԶՈՒ), Կամավորական բանակ, դրոզդովցիներ, Հայաստանի Հանրապետություն, սևծովյան հայեր, հայկական գումարտակներ:

Հոդվածում ներկայացված է հայերի մասնակցությունը Սպիտակ շարժմանը՝ Քաղաքացիական պատերազմի բոլոր ռազմաճակատներում, ինչպես նաև 1918–1920 թթ. Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի հրամանատարների՝ գեներալներ Ա. Դենիկինի և Պ. Վրանգելի փոխհարաբերությունները Հայաստանի Առաջին հանրապետության կառավարության հետ և դրան աջակցությունը զենքով և զինամթերքով: Նկարագրված են առանձին իրադարձություններ Վրաստանի կողմից գրավված Սոչի քաղաքի և շրջակա շրջանների՝ Ռուսաստանին վերադարձնելու ընթացքից և սևծովյան հայերի՝ դրան մաս-

նակցությունը: Լուսաբանված են իրադարձություններ՝ հյուսիսարևմտյան կառավարության նախագահ Ս.Գ. Լիանոզովի գործունեությունից:

Արխիվային փաստաթղթերի, գրականության, հուշերի և վկայությունների հիման վրա փորձ է արվում ներկայացնել նախկին ռուսական կայսերական բանակի հայ սպաների մասնակցությունը Կամավորական բանակի հիմնադրմանը, մասնավորապես, նրանց մասնակցությունը Ռումինական ռազմաճակատից Ռոստով և Նովոչերկասկ քաղաքների ուղղությամբ գնդապետ Մ. Դրոզդովսկու ղեկավարած կամավորական բրիգադի արշավին, ինչպես նաև նրանց մասնակցությունը գեներալ Լ. Կորնիլովի՝ Եկատիրինոդարի վրա հարձակման՝ այսպես կոչված Սառցե արշավին:

Հոդվածում լուսաբանվել են Կարմիր բանակի հրամանատարության և բոլշևիկների կողմից Արմավիրի հայության, ինչպես նաև այնտեղ բնակություն հաստատած արևմտահայ գաղթականության դեմ կիրառված բռնությունների և մեծաքանակ զոհերի փաստերը: Նաև ներկայացված է հայերի գործունեությունը Ղրիմի սպիտակգվարդիական կառավարության կազմում:

PARTICIPATION OF THE ARMENIANS IN THE WHITE MOVEMENT

STEPANYANTS S.

Summary

***Keywords**:* Civil war, AFSR, Volunteer army, the drozdovites, Republic of Armenia, the Black Sea Armenians, the Armenian battalions

The article presents the participation of the Armenians in the White Movement on all the frontlines of the Civil War. The relationship between the commanders of the Armed Forces of the South of Russia (AFSR) generals A. I. Denikin and P. N. Wrangel with the government of the Republic of Armenia in 1918–1920 and their support with ammunition rendered to the RA are also elucidated. Depicted are also some military operations connected with the return to Russia of the city of Sochi and its districts occupied by Georgia’s troops, as well as the participation in these operations of the Armenians living in the Black Sea

regions. Some light is also shed on the events following the activities of the Chairman of the North-Western Government S.G.Lianozov.

On the basis of archival facts, literature, memories and evidence, an attempt is made to present the participation of the officers of the Armenian origin from the former Russian imperial military forces in the foundation of the Volunteer Army. Of particular interest is their engagement in the campaign of the volunteer brigade from the Romanian front towards Rostov and Novocherkask, under the leadership of Colonel M.G. Drozdovski. Significant importance is also attached to their contribution to the first Kuban (Ice) campaign of General L. Kornikov in Yekaterinodar.

The article also comments on facts of violence and mass killings committed by the Bolsheviks and the Red Army commanders against the Armenians of Armavir, the death of a large number of the local Armenian population, as well as emigrants from Western Armenia. The activities of the Armenians in the White Guard government of the Crimea is also described.

ԱՐՏԱՇԵՍ ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ*
Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
artashesshahnazaryan.1950@gmail.com
ORCID: 0009-0006-7000-5335
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.2.66-79

ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ՄԻՋԱՆՁՆԱՅԻՆ ՈՒ ՄԻՋՃՅՈՒՂԱՅԻՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1160–1240-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

Բանալի բառեր՝ Զաքարյաններ, Մեծ Սարգիս, Զաքարե Բ, Իվանե Ա, Ավագ, Շահնշահ Ա, Վահրամ Գագեցի

Ներածություն

XII դ. վերջերից XIV դ. երկրորդ կեսն ընկած ժամանակամիջոցում ոչ միայն հյուսիս-արևելյան Հայաստանի, այլև վրացական թագավորության ռազմաքաղաքական կյանքում աննշան ընդմիջումներով նշանավոր Զաքարյան իշխանատոհմի[1] պատմության հետ կապված տարաբնույթ հարցեր եղել ու մնում են հայ և օտարազգի հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: Այդուհանդերձ, Զաքարյանների պատմության հետ կապված որոշ հարցեր կարոտ են առանձին քննության: Այդպիսիներից է, օրինակ, պատմական առանձին շրջափուլերում Զաքարյանների միջանձնային ու միջճյուղային փոխհարաբերությունների հարցը:

Զաքարյանների պատմության այդ կողմին անդրադառնալը հնարավորություն կտա ավելի առարկայական ու ամբողջական պատկերացում կազմելու զարգացած ավատատիրության շրջանի երկրորդ փուլի ամենահռչակավոր հայկական իշխանատոհմի ներքին կյանքի մասին: Ընդ որում, քանզի Զաքարյանները գործում էին ոչ միայն հայկական, այլև վրացական միջավայրում, նրանց հատկապես միջճյուղային փոխհարաբերությունները հաճախ

---

* *Հոդվածը ներկայացվել է 16.05.23, գրախոսվել է 24.05.23, ընդունվել է տպագրության 28.08.23:*

[1] Այս իշխանատոհմը վրացական աղբյուրներում վկայակոչվում է Մխարգրձելիներ (Երկայնաբազուկներ) անունով:

աղերսվում էին հայ-վրացական սերտ ու բազմաբնույթ առնչություններին, որոնց անդրադառնալը ևս կարևոր է:

Զաքարյանների միջանձնային ու միջճյուղային փոխհարաբերությունները

Զաքարյանների ճյուղավորման հիմքը դրեց այդ տոհմի մեջ հայտնի առաջին սերունդը ներկայացնող ավագ Սարգսի՝ XII դ. առաջին կեսին գործած «հայ ազգաւ և ուղղափառ հաւատով»[2] որդի Զաքարե Ա-ն՝ իր Սարգիս (Մեծ Սարգիս) և Վահրամ անունները կրող որդիներով: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր հերթին ունեցավ համապատասխանաբար Զաքարե (Զաքարե Բ) ու Իվանե (Իվանե Ա) և Զաքարե (Բլուզ Զաքարե) ու Սարգիս (Սարգիս Ա Թմոգվեցի) անունով որդիներ: Մեծ Սարգսից սկիզբ առան Զաքարյանների ավագ երկու ճյուղերը, իսկ Վահրամից՝ կրտսեր դարձյալ երկու ճյուղերը:

Մեծ Սարգսից ծագած ավագ ճյուղերը նրա թոռների՝ Զաքարե Բ-ի ու Իվանե Ա-ի որդիներ Շահնշահ Ա-ի ու Ավագի անուններով կոչվեցին Շահնշահյաններ (Շահնշահյան տուն) և Ավագյաններ (Ավագյան տուն)[3]: Վահրամից ծագած ճյուղերից մեկը, որը ներկայացնում էին Բլուզ Զաքարեն[4] ու իր սերունդները, կոչվեցին Վահրամյաններ կամ էլ իրենց նստավայրի անունից Գագեցիներ[5]: Վահրամի մյուս որդի Սարգիս Ա-ն ու իր սերունդներն էլ իրենց իշխանանիստի անունից անվանվեցին Թմոգվեցիներ: Զաքարյան իշխանատոհմի բոլոր ճյուղերն էլ հիմնեցին իրենց իշխանությունները:

Դատելով թեկուզ պապի անունը կրելուց, Զաքարե Ա-ի որդիներից ավագը 1161 թ. վրաց թագավոր Գեորգի III-ի (1156-1184) կողմից Անիի քաղաքացիական կառավարիչ նշանակված Մեծ Սարգիսն էր[6]: Նա Լոռիում ուներ ոչ մեծ տիրույթներ, և լինելով Օրբելիների ավատատիրական հզոր տոհմի ստորական, մասնակցեց Գեորգի III-ի դեմ 1176 թ. նրանց բարձրացրած ապստամբությանը: Սակայն երբ Օրբելիների պարտությունն ակնհայտ դարձավ,

---

[2] **Ստեփաննոսի Օրբէլեան** 1910, 391:

[3] Տե՛ս **Ստեփաննոսի Օրբէլեան** 1910, 426:

[4] Այս Զաքարեն անվանակից հորեղբորորդուց տարիքով կրտսեր լինելու պատճառով ստացել էր Բլուզ (փոքր, կրտսեր) մականունը: Տե՛ս **Շահնազարյան** 1990, 48–49:

[5] Ստեփանոս Օրբելյանը Շահնշահյան ու Ավագյան տներից հետո Վահրամյաններին հիշատակում է «զԳագեցին» ձևով (տե՛ս **Ստեփաննոսի Օրբէլեան** 1910, 426):

[6] Տե՛ս **Վարդանայ** վարդապետի 1862, 127:

նա «Օրբելիների եղբայրն ու սիրելին»[7] համարվելով հանդերձ «որդու և եղբորորդու»[8] հետ լքեց նրանց ու անցավ թագավորի կողմը:

Վարդան վարդապետի ու վրաց Թամար թագուհու (1184–1207) առաջին պատմիչի վերոբերյալ վկայություններից հետևում է, որ առնվազն արդեն 1161-ին իոր կամ առաջացած տարիքով կամ էլ հանգուցյալ լինելով պայմանավորված՝ Զաքարյան իշխանատոհմը գլխավորում էր Մեծ Սարգիսը: Բացի այդ, պարզվում է, որ նախքան 1176 թ. կեսերը նրա կրտսեր եղբայր Վահրամը վախճանվել էր, և ինքն էր խնամակալում վերջինիս որդուն: Չնայած վրաց պատմիչը Մեծ Սարգսի որդու և եղբորորդու անունները չի հիշատակում, անառարկելիորեն նկատի է ունեցել նրա ու Վահրամի ավագ որդիներ Զաքարե Բ-ին և Բլուզ Զաքարեին: Մեծ Սարգիսն անվիճելիորեն հոգ էր տանում նաև Բլուզ Զաքարեի կրտսեր եղբոր՝ Սարգիս Ա Թմոգվեցու մասին:

Օրբելիների ապստամբության ժամանակ Զաքարյանների ճամբարափոխությունը միանշանակ չընդունվելով հանդերձ[9] վկայեց վճռական պահին այդ տոհմի ճիշտ կողմնորոշվելու և համախումբ գործելու կարողությունը: Դա իր հերթին դրեց պատմական ասպարեզում առաջին քայլերն անող այդ պատվախնդիր ու ռազմական տաղանդով օժտված իշխանատոհմի աննախընթաց վերելքի ամուր հիմքերը:

Թամար թագուհին 1185-ին Մեծ Սարգսին նշանակեց վրացական թագավորության գլխավոր զորահրամանատար՝ ամիրսպասալար և շնորհեց այդ պաշտոնի հայտանիշ Լոռէն[10]: Բացի այդ, նա Զաքարե Բ-ին «շնորհի արեց», իսկ Իվանե Ա-ին «մտցրեց դարբազիում (պետական խորհրդում – Ա.Շ.) ծառայողների կազմի մեջ»[11]: Շատ չանցած՝ Զաքարե Բ-ն ու Բլուզ Զաքարեն «պաշտոնապես ընդունվել էին պալատում»[12], այսինքն հատուկ աստիճանով ընդունվել էին պետական ծառայության[13]: Ինչպես տեսնում ենք, վրացական թագավորության կառավարման համակարգում Զաքարյան հորեղբորորդիների պաշտոնեական առաջխաղացումը կրում էր շարունակական ու համաժամանակյա բնույթ, ինչը պայմանավորված էր վրաց Բագրատունիներին նրանց տոհմի նվիրվածությամբ և, անշուշտ, Մեծ Սարգսի աջակցությամբ:

---

[7] Картлис цховреба 2008, 251.

[8] Картлис цховреба 2008, 251.

[9] Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար 1984, էջ 71:

[10] Տե՛ս Картлис цховреба 2008, 257:

[11] Տե՛ս Картлис цховреба 2008, 257:

[12] Տե՛ս Картлис цховреба 2008, 260:

[13] Картлис цховреба 2008, 297, ծան. 180:

Զաքարյանների միջճյուղային ու միջանձնային փոխհարաբերությունների սերտությունը դրսևորվեց նաև 1185–1187 թթ. դեպի թշնամական տարածքներ հայ-վրացական զորքերի արշավանքների ժամանակ: Դրանցից «Դվինի երկիր» արշավանքը Զաքարյանները նախաձեռնեցին չորս հորեղբորորդիներով՝ սեփական ուժերով[14]: Ապա նրանք համատեղ մասնակցեցին «Գանձակից ներքև՝ մինչև Բելաքունի, ապա Արաքսից վերև մինչև Մասիս ընկած երկրներ»[15] կատարված ևս մի հաջող արշավանքի:

Մեծ Սարգսի մահվանից հետո (1187 թ.) Զաքարյան իշխանատոհմի ավագ դարձավ Զաքարե Բ-ն: Նրա գլխավորությամբ Զաքարյանների բոլոր ճյուղերի ներկայացուցիչներն իբրև Թամար թագուհու հավատարիմ ստորականներ, համատեղ մասնակցեցին նրա առաջին ամուսին Յուրի Բոգոլյուբսկու (Գեորգի Ռուս) գլխավորած 1190–1191 թթ. ավատատիրական հզոր ապստամբության ճնշմանը: Չնայած այդ ապստամբության փաստական ղեկավար Վարդան Դադիանին Բլուզ Զաքարեի անմիջական գերական էր, նա հետևեց իր հորեղբորորդիներին և Սոմխիթի ավատատերերից միակն էր, որ ոչ միայն չհարեց ապստամբներին, այլև գործուն մասնակցեց նրանց ելույթի ճնշմանը[16]: Զաքարյան չորս հորեղբորորդիները հատկապես աչքի ընկան Ջավախքում կայացած վճռական ճակատամարտում ապստամբներին ջախջախելիս[17]:

Թամար թագուհին ապստամբությունը ճնշելուց հետո իր կողմնակիցներին հատուցելիս ոչ պատահաբար առատաձեռն գտնվեց հատկապես նրանց նկատմամբ: Զաքարե Բ-ը ստացավ Ռուսթավ քաղաքն ու ամիրսպասալարի պաշտոնը, Իվանե Ա-ն՝ Կայան ու Կայծոն բերդերը և մսախուրթ-ուխուցեսությունը՝ արքունի սենեկապետությունը, Բլուզ Զաքարեն՝ Գագ, իսկ նրա եղբայր Սարգիս Ա-ն Թմոգվի բերդը[18]: Որոշ ժամանակ անց, Զաքարե Բ-ին հանձնվեց նաև մանդատուրթ-ուխուցեսի՝ արքունի արարողապետի պաշտոնը:

Գեորգի Ռուսի ապստամբության ճնշումից շատ չանցած ռազմական անուրանալի տաղանդով օժտված «արիագոյնք»[19] Զաքարյանները, նորանվաճված տարածքները դրանք գրաված զորավարներին հանձնելու ուղեգիծ որդեգրած վրաց Բագրատունիների հովանավորությամբ ու աջակցությամբ,

---

[14] Картлис цховреба 2008, 260.
[15] Картлис цховреба 2008, 260.
[16] Картлис цховреба 2008, 265.
[17] Տե՛ս Картлис цховреба 2008, 265:
[18] Картлис цховреба 2008, 266:
[19] **Վարդանայ** վարդապետի 1862, 138:

ձեռնամուխ եղան սելջուկյան տիրապետության տակ եղած հայկական տարածքների ազատագրմանը: Որոշ հարկադրական ընդմիջումներով ուղեկցված ազատամարտերը գլխավորապես ընթացան հյուսիս-արևելյան Հայաստանում և շարունակվեցին մինչև 1236 թ. մոնղոլների նվաճողական արշավանքը: Ինչպես նախքան այդ ազատամարտերը, այնպես էլ դրանց ընթացքում Զաքարյան հորեղբորորդիները մեծ մասամբ համատեղ կատարեցին հետախուզական-ավարառուական բնույթ կրող մի շարք արշավանքներ, ինչը վկայում է նրանց սերտ համագործակցության մասին: Ավելին, այդ ազատամարտերին նրանց մասնակցությունը ոչ միայն անձնական, այլև տոհմական շահերով էր պայմանավորված: Այսպես, Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ, սելջուկյան տիրապետության տակ գտնվող հայկական գավառների ազատագրման միջոցով իր իշխանության ընդարձակման գործում Բլուզ Զաքարեին մեծապես օգնում էր նրա եղբայր Սարգիս Ա Թմոգվեցին[20]: Նույն պատմիչի համաձայն, նրանց իրենց հերթին աջակցում էին «մեծ իշխանք», այսինքն Զաքարե Բ-ն և Իվանե Ա-ն և «ձեռնատուութեամբ նոցին առին և նոքա բազում գաւառս ի պարսից»[21]: Ընդ որում, Իվանե Ա-ն 1190-ական թթ. երկրորդ կեսին Նոր Բերդը համանուն իշխանությամբ ազատագրելով[22] հանձնել էր Բլուզ Զաքարեին: Ավելին, նա հետագայում՝ 1216/1219 թ., Բլուզ Զաքարեի որդի Վահրամ Գագեցուն օգնեց ազատագրել և իր իշխանությանը միացնել Շամքոր քաղաքը[23]:

Շատ ջերմ ու սերտ էին նաև միշտ համերաշխ Զաքարե Բ-ի և Իվանե Ա-ի փոխհարաբերությունները: Պատահական չէ, որ ժամանակակիցները նրանց հաճախ հիշատակում էին ոչ թե սոսկ իբրև եղբայրներ, այլ հարազատներ կամ հարազատ եղբայրներ[24]: Զաքարյան եղբայրների համախոհությունը խախտվեց միայն մեկ անգամ, երբ Զաքարե Բ-ի կողմից «բարեպաշտ հարազատ»[25], այսինքն հայ առաքելական եկեղեցու հավատարիմ հետևորդ բնութագրված Իվանե Ա-ն «խոտորեցաւ յաղանդն Քաղկեդոնի, յոր կործանեալ էին վիրք... իսկ Զաքարէ յուղղափառութեանն եկաց, զոր դաւանեն հայք»[26]:

[20] Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 163:

[21] **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 163:

[22] Տե՛ս **Մուրադյան** 1977, 119:

[23] Տե՛ս **Վարդանայ** վարդապետի 1862, 140:

[24] Տե՛ս, օրինակ, Դիվան հայ վիմագրության 2012, 114, 165, Վիմական տարեգիր 1913, 59:

[25] Դիվան հայ վիմագրության 1966, 58:

[26] **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 166:

Ընդ որում, Իվանե Ա-ն այդ քայլին դիմեց եղբոր կարծիքն անտեսելով[27]: Սակայն անգամ այդ հանգամանքը չխաթարեց նրանց փոխհարաբերությունները:

Վստահաբար պնդելի է, որ Զաքարե Բ-ն մինչև մահը (1212 թ.) իր ավագությունը չէր չարաշահում ու եղբորը շատ ջերմ էր վերաբերվում: Այսպես, երբ Իվանե Ա-ն 1211-ին հայ-վրացական զորքերի կողմից Խլաթի պաշարման ժամանակ անզգուշաբար գերվեց, Զաքարե Բ-ն նրան ազատելու համար կատարեց այդ քաղաքի տեր ալ-Մալիք ալ-Աուհադի դրած բոլոր պայմանները, որոնք շատ ծանր էին[28]:

Սակայն երբ հարկ էր լինում, նա չէր վարանում տեղին կշտամբելու իր մեղանչած ազգականին: Այսպես, երբ 1211 թ. աշնանը – 1212 թ. սկզբին Զաքարյանների Ատրպատական ու Խորասան կատարած արշավանքի ժամանակ Սարգիս Ա Թմոգվեցու որդի Թաղիադինը Զաքարե Բ-ի հրամանը խախտելով՝ առանց նրան իրազեկ պահելու հարձակվեց հակառակորդի վրա, նա չնայած հաղթանակ տանելուն, արժանացավ Զաքարե Ա-ի խիստ հանդիմանությանը[29]:

Կարելի էր կարծել, որ հետագայում Զաքարյանների տարբեր ճյուղերի ներկայացուցիչների փոխհարաբերություններին բնորոշ սերտությունը կպահպանվի: Սակայն կատարվեց հակառակը: Զաքարե Բ-ից հետո «մնաց որդի Զաքարեի՝ մանուկ տիօք Շահնշահ անուն նորա, զոր սնոյց Իվանէ ընդ որդւոյ իւրում Սարգսի, զոր Աւագն կոչէին, մինչև եհաս յարբունս հասակի և տիրեաց հայրենի իշխանութեանն»[30]: Իրականում «յարբունս հասակի» հասած Շահնշահ Ա-ն լիովին «հայրենի իշխանութեանը» չտիրացավ:

Ճիշտ է, Շահնշահ Ա-ն հայրական բոլոր տիրույթները ժառանգեց[31], սակայն նրան տրվեց հոր արքունի պաշտոններից միայն մանդատուրթ-ուխուցեսությունը, իսկ կարևորությամբ դրան գերազանցող ամիրսպասալարությունը՝ ոչ: Դրան խանգարեց եղբոր մահվանից հետո Զաքարյան իշխանատոհմի ավագությունը ստանձնած Իվանե Ա-ն: Օգտվելով 1197 թ. ծնված[32] Շահնշահ Ա-ի անօգնականությունից, կնոջ՝ Խոշաքի հետ նրա խնամակալը լինելուց և

[27] Տե՛ս Картлис цховреба 2008, 281:

[28] Մանրամասն տե՛ս **Շահնազարյան** 2005, 40–41:

[29] Տե՛ս Картлис цховреба 2008, 288:

[30] **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 186–187:

[31] Տե՛ս Картлис цховреба 2008, 338:

[32] Տե՛ս **Մուրադյան** 1977, 104, ծան. 29:

ամենաուշը 1212-ից իբրև վրացական թագավորության աթաբեկ (թագաժառանգի խնամակալ) արքունիքում ունեցած գերազդեցիկ դիրքից, նա տիրացավ նաև ամիրսպասալարության պաշտոնին: Եվ դա այն դեպքում, երբ այդ պաշտոնի նկատմամբ Շահնշահ Ա-ի ժառանգորդական իրավունքները շեշտվում էին դեռ 1206 թ., երբ նա հոր հետ միասին հիշատակվում էր իբրև ամիրսպասալար. «յամիրսպասալարութեանն Զաքարէի եւ որդւոյ իւրոյ Շահնշահի»[33]:

Իվանե Ա-ի այս քայլը հարուցեց ոչ միայն Շահնշահ Ա-ի անթաքույց դժգոհությունը, այլև ժամանակակիցների կողմից հասկանալիորեն միանշանակ չընդունվեց[34]: Ամիրսպասալարության պաշտոնը չժառանգելու պատճառով հորեղբորից դժգոհ լինելու վառ վկայություն է Արթիկի Ս. Գևորգ եկեղեցում 1222-ին Շահնշահ Ա-ի թողած ուշագրավ արձանագրությունը[35]: Դրանում նա իր զավակներին ու հորեղբորորդի Ավագին իբրև եղբոր՝ «եղբաւրն իմոյ Ավագին»[36] հիշատակելով հանդերձ, ոչ պատահաբար հորեղբորն անտեսել է: Այդ արձանագրության շահեկան քննությունը կատարած Հ. Մարգարյանն իրավացիորեն նկատել է, որ «այս իրողութեան պատճառները պէտք է փնտրել ներընտանեկան փոխյարաբերությունների ոլորտում»[37], հավելելով, որ այդ կերպ «Զաքարէի որդին հայրական դիրքը վերստին յիշեցնելու խնդիրն է լուծել»[38]: Պետք է նաև կարծել, որ Շահնշահ Ա-ն Ավագին իբրև եղբայր հիշատակելով նկատի է ունեցել վերջինիս հետ միասին նրա մոր կողմից սնուցված լինելը:

Իվանե Ա-ն ամիրսպասալարության պաշտոնը յուրացնելով հիմք պատրաստեց, որ այն փոխանցվի ոչ թե զորավարական մեծ տաղանդով օժտված եղբորորդուն, այլ, եթե հավատանք Սամվել Անեցու շարունակողին, 1206 թ. ծնված[39], այսինքն Շահնշահ Ա-ից 9 տարով փոքր «պատերազմասէր»[40], բայց ռազմական ձիրքով նրան զիջող Ավագին: Դա տեղի ունեցավ 1227-ին՝ Ռուսուդան թագուհու (1223–1245) օրոք, երբ ըստ Սամվել Անեցու շարունակողի՝ Ավագն ընդամենը 21 տարեկան էր:

---

[33] Դիվան հայ վիմագրության 2012, 319:

[34] Տե՛ս օրինակ Դիվան հայ վիմագրության 1966, 2, 4, 17:

[35] Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության 2017, 66:

[36] Դիվան հայ վիմագրության 2017, 66:

[37] **Մարգարեան** 2019, 84:

[38] **Մարգարեան** 2019, 85:

[39] Տե՛ս **Սամուէլ Անեցի** և շարունակողներ 2014, 216:

[40] **Վարդանայ** վարդապետի 1862, 148:

Այդուհանդերձ, ինչպես հետևում է Օձուն գյուղի 1228 թվակիր մի արձանագրությունից, Շահնշահ Ա-ն, որն Ավագի ամիրսպասալար դառնալուց հետո էլ շարունակում էր այդ պաշտոնը կրող համարվել[41], ստիպված էր բավարարվել մանդատուրթ-ուխուցեսության պաշտոնով: Սակայն Շահնշահյաններն ամիրսպասալարությունը կորցնելու մտքի հետ չէին հաշտվել և այդ պաշտոնը մնում էր նրանց ու Ավագյանների միջճյուղային եթե ոչ պայքարի, ապա «վիճարկումների առարկայ»[42]: Ի դեպ, Շահնշահ Ա-ի զորքի օգնությամբ իր իշխանության տարածքը զգալիորեն ընդարձակած Իվանե Ա-ն նրան որևէ կերպ չհատուցեց: Այս իրողությունը ևս եղբորորդու նկատմամբ նրա իրական վերաբերմունքի ցուցիչ է:

Ինչ վերաբերում է Իվանե Ա-ի մսախուրթ-ուխուցեսության պաշտոնին, ապա այն, անկասկած ոչ առանց նրա միջամտության, տրվել էր Վահրամ Գագեցուն: Սա պետք է բացատրել ի դեմս եղբորորդու՝ Շահնշահյանների հետ փոխհարաբերությունների սրման պայմաններում Վահրամյանների հետ Ավագյանների կապերն ավելի ամրապնդելու և արքունի այդ կարևոր պաշտոնն իր տոհմի ձեռքում պահելու Իվանե Ա-ի ցանկությամբ:

Իվանե Ա-ի ու Վահրամ Գագեցու համախոհությունը դրսևորվեց նաև այն ժամանակ, երբ նրանք վրացական թագավորության այլ մեծատոհմիկներից առավել խիստ դժգոհելով վրաց թագավոր Գեորգի Լաշայի (1207–1223)՝ թագակրին անվայել վարքից, նրան ստիպեցին մեղանչելով «երդվել հետագայում ոչինչ չանել առանց իրենց խորհրդի»[43]: Վահրամ Գագեցու և Շահնշահ Ա-ի նկատմամբ Իվանե Ա-ի վերաբերմունքի տարբերության մասին վկայում է նաև այն փաստը, որ Նորավանքի Սուրբ Նշանի պատկանելիության շուրջ ծագած վեճը հարթելու համար Դվինում 1216 թ. վերջինիս հրավիրած դատական ատյանի մասնակիցների թվում Վահրամ Գագեցին հիշատակվում է, իսկ Շահնշահ Ա-ն՝ ոչ[44], ինչը վերջինիս անչափահասությամբ չի կարելի բացատրել:

Այդուհանդերձ, Իվանե Ա-ի ու Վահրամ Գագեցու փոխհարաբերությունները միշտ չէ, որ անամպ էին, ինչի վկայությունն է 1225 թ. կայացած Գառնիի ճակատամարտին վերջինիս չմասնակցելը: Թվում է, թե դրա պատճառը հայտնել է Կիրակոս Գանձակեցին: Ըստ նրա, Ռուսուդան թագուհին ու Իվա-

[41] Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության 2012, 296:
[42] **Մարգարեան** 2019, 89:
[43] Картлис цховреба 2008, 265.
[44] Տե՛ս **Ստեփաննոսի Օրբէլեան** 1910, 355:

նե Ա-ն այդ ճակատամարտից առաջ «դաշինս եդեալ էին, եթէ յաղթեսցեն... զամենայն հայ մարդ ի կրօնս վրաց դարձուսցեն, որք ընդ իշխանութեամբ նոցա և զընդդիմացեալսն՝ սրով բարձցեն»[45], ինչին Վահրամ Գագեցին, ի թիվս այլ հայ իշխանների, անկասկած, դեմ լինելով, ճակատամարտին չի մասնակցել:

Ռուսուդանի գահակալելուց հետո ևս Զաքարյանները համերաշխ շարունակեցին մնալ վրաց Բագրատունիների հենարանը և նա «վարէր զիշխանութիւն թագաւորութեանն ի ձեռն զօրագլխացն Իւանէի, և որդւոյ իւրոյ Ավագին և Շահնշահի՝ որդւոյ Զաքարէի և Վահրամայ և այլոցն»[46]: Սակայն, երբ Ռուսուդանը, Գեորգի Լաշայի կտակը խախտելով և եղբորը տված խոստումը դրժելով, նրա որդի Դավթին (Ուլու Դավիթ) կյանքից զրկելու նպատակով՝ աքսորեց Կեսարիա և Քութաիսում թագադրեց իր որդի Դավթին (Դավիթ Նարին), Զաքարյաններից և ոչ մեկն ի թիվս այլ իշխանների՝ այդ արարողությանը ներկա չէր[47]:

Այս մասին հայտնող XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագիրը ոչ պատահաբար հարկ է համարել հավելել, որ այդ իշխաններից «յուրաքանչյուրը հնազանդ էր Ռուսուդան թագուհուն, բայց նրանց հարմար չէր ներկա գտնվել Դավթի թագադրմանը»[48]: Սակայն իրականում այդ իշխանների բացակայության պատճառն անհարմարությունը չէր: Պարզապես նրանք ևս, շատերի նման Ռուսուդանին սոսկ «աթոռակալ» դիտելով[49], վրաց գահի օրինական ժառանգորդ էին համարում ոչ թե նրա, այլ՝ Գեորգի Լաշայի, ճիշտ է անօրինական, որդուն: Ի դեպ, չնայած վրաց ժամանակագիրը թագադրությանը չմասնակցած Զաքարյաններից հանվանե հիշատակում է առաջացած տարիքի հետևանքով ասպարեզից փաստորեն հեռացած Իվանե Ա-ի փոխարեն այդ տոհմը գլխավորող Ավագի, Շահնշահ Ա-ի ու Վահրամ Գագեցու անունները միայն, իրադարձությունների հետագա ընթացքից երևում է, որ նրանց հետևել են նաև Թմոգվեցիները: Այսինքն, Զաքարյանների բոլոր ճյուղերի ներկայացուցիչներն էլ Ռուսուդանի որդու գահակալմանը դեմ են եղել:

Սակայն հետագայում այդ հարցում նրանց միակարծությունն Ավագի դիրքորոշման փոփոխության պատճառով խախտվեց: Բանն այն է, որ մինչ-

---

[45] **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 224: Հմմտ. **Միխայէլի Ասորւոյ** 1871, 519–520:

[46] **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 238:

[47] Տե՛ս Картлис цховреба 2008, 343:

[48] Картлис цховреба 2008, 343.

[49] Մանրամասն տե՛ս **Մուրադյան** 1977, 155:

դեռ Դավիթ Նարինը 1244 թ. կեսերից մոր գահակցի իրավունքներում հաստատվելու համար գտնվում էր Բաթու խանի մոտ, Ռուսուդան թագուհին 1245 թ. առաջին կեսին[50] «վճարեցաւ ի կեանս. և գրեաց գիր կտակի առ իշխանն Ավագ և յանձնեաց ի նա զորդին իւր, եթէ դարձցի ի ղանէն»[51]: Ընդ որում, դեռ 1243 թ. Բաթուի մոտ էր ուղարկվել նաև Ռուսուդանի կողմից աթաբեկ նշանակված Ավագը, որն այնուհետև տարվել էր Ղարաղորում:

Այս պայմաններում, հատկապես Զաքարյանների մնացած երեք ճյուղերի ներկայացուցիչների ջանքերով և Վահրամ Գագեցու ու Սարգիս Բ Թմոգվեցու անմիջական մասնակցությամբ, Ուլու Դավիթը Կեսարիայից բերվեց հայրենիք ու թագադրվելով կոչվեց «Վահրամու թագավոր, այսինքն թէ Վահրամ եդիր թագավոր»[52]: Մոնղոլներն Ուլու Դավթին ևս Սարգիս Բ Թմոգվեցու ուղեկցությամբ ուղարկեցին նախքան այդ Դավիթ Նարինին Ղարաղորում ճանապարհած Բաթու խանի մոտ: Ղարաղորումում Դավիթ Նարինը մնում էր Ավագի հետ[53], ինչը փաստում է նրանց հարաբերությունների սերտությունը: Շատ չանցած Բաթուն Ուլու Դավթին ևս Սարգիս Բ Թմոգվեցու հետ ուղարկեց Ղարաղորում, որտեղ նա բանավիճում էր Դավիթ Նարինի կողմնակիցների հետ[54]:

Ի վերջո, մեծ խան Գույուքը (1246–1248) երկու Դավիթներին էլ թագավոր հաստատեց՝ Ուլու Դավթի ավագությամբ[55]: Երբ նրանք 1248 թ. վերադարձան Վրաստան՝ «զանձս թագաւորութեան ... բաժանեալ ... միջնորդութեամբ Աւագին»[56], որը 1247 թ. կեսերից գտնվում էր Վրաստանում: Որ ի հակադրություն իր տոհմակիցների, մասնավորապես Շահնշահ Ա-ի, Ավագը Դավիթ Նարինի գահակալության հարցում իր սկզբնական դիրքորոշումը փոխել էր, վկայում է վրաց Անանուն ժամանակագիրը: Ըստ նրա, երբ երկու Դավիթներն «ամուր թագավոր նստեցին... այդ պատճառով Շանշեի (Շահնշահ Ա-ի – Ա. Շ.) սերը կասկածելի դարձավ Լաշայի որդի Դավթի հանդեպ, իսկ Ավագի նվիրվածությունը՝ Ռուսուդանի որդի Դավթի նկատմամբ»[57]: Դավիթ Նարինի գահա-

---

[50] Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. II, գ. երկրորդ 2014, 287–288:

[51] Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 316:

[52] **Գրիգոր Ակներցի** 1974, 34: Կիրակոս Գանձակեցին սխալմամբ այս արարողության մասնակից է համարել նաև Ավագին (տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 289:

[53] Տե՛ս Картлис цховреба 2008, 353:

[54] Տե՛ս Картлис цховреба 2008, 359:

[55] Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 316:

[56] **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 316–317:

[57] Картлис цховреба 2008, 360.

կալման հարցում Ավագի դիրքորոշման փոփոխությունը բացատրելի է Ռուսուդան թագուհու կտակով նրա որդու խնամակալությունն իրեն հանձնված լինելով: Վերոգրյալի լույսի ներքո Պոոշ Խաղբակյանն Ավագին «Վրաց թագադիր»[58] կոչելիս թերևս նկատի է ունեցել նրա աթաբեկության պաշտոնը: Ինչ վերաբերում է Ավագի՝ Շահնշահյանների ու Ավագյանների փոխհարաբերություններում կռվախնձորի վերածված ամիրսպասալարության պաշտոնին, ապա օրինական արու զավակ չունեցող[59] Ավագի մահվանից հետո (1250 թ.) այն տրվեց Շահնշահ Ա-ի որդի Զաքարե Գ-ին:

Եզրակացություն

Զաքարյանների միջանձնային ու միջճյուղային փոխհարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ավելի առարկայական ու ամբողջական պատկերացում կազմել այդ նշանավոր հայկական իշխանատոհմի ներքին կյանքի մասին: Մեծ Սարգսի ու Զաքարե Բ-ի ավագության ժամանակ Զաքարյանների միջանձնային ու միջճյուղային փոխհարաբերություններին բնորոշ էին համերաշխությունը, միակարծությունն ու փոխօգնությունը: Ընդ որում, այդ առումներով հատկապես սերտ էին Շահնշահյանների ու Ավագյանների և վերջիններիս ու Վահրամյանների, ինչպես նաև Վահրամյանների ու Թմոգվեցիների միջճյուղային փոխհարաբերությունները: Բնականաբար, սերտ էին նաև Զաքարյանների այդ ճյուղերի ներկայացուցիչների միջանձնային փոխահարաբերությունները:

Հատկապես սերտ էին Զաքարե Բ-ի ու Իվանե Ա-ի փոխհարաբերությունները: Սակայն հետագայում Շահնշահյանների ու Ավագյանների փոխհարաբերությունները կորցրին նախկին ջերմությունը, քանի որ Շահնշահ Ա-ն չհաշտվեց հոր ամիրսպասալարության պաշտոնին՝ Իվանե Ա-ի տիրանալու, իսկ հետո իր որդի Ավագին փոխանցելու հետ: Ընդ որում, Իվանե Ա-ի մասխուրթ-ուխուցեսության պաշտոնը ոչ առանց նրա միջամտության տրվեց Վահրամ Գագեցուն: Դա նպատակ ուներ Վահրամյանների հետ Ավագյանների կապերն ամրապնդել և այդ արքունի կարևոր պաշտոնը պահել Զաքարյանների ձեռքում: Միջճյուղային փոխհարաբերություններում Զաքարյանների միակարծությունը խախտվեց, երբ վրաց գահի համար Գեորգի Լաշայի ու Ռուսուդանի որդիների պայքարում Ավագն իր սկզբնական դիրքորոշումը փոխելով, ի հակադրություն Զաքարյանների մյուս ճյուղերի ներկայացուցիչների,

[58] **Յովսէփեան Գարեգին** 1969, 305:
[59] Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 321:

պաշտպանեց Ռուստդանի որդի Դավիթ Նարինին: Այսպիսով, քննվող ժամանակամիջոցում Զաքարյանների միջանձնային ու միջճյուղային փոխհարաբերությունները ենթարկվեցին էական փոփոխությունների:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գրիգոր Ակներցի 1974, Պատմութիւն թաթարաց, Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 80 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության 1966, պրակ I, կազմեց Հ.Ա. Օրբելի, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 138 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության 2012, պրակ IX, կազմեցին Ս.Գ. Բարխուդարյան, Կ.Գ. Ղաֆադարյան, Ս.Տ. Սաղումյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 611 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության 2017, պրակ X, կազմեց Ա.Գ. Բարխուդարյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 211 էջ:

Կիրակոս Գանձակեցի 1961, Պատմություն Հայոց, Աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., Երևան, 426 էջ:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար 1984, կազմեց Ա.Ա. Մաթևոսյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 987 էջ:

Հայոց պատմություն 2014, հ. II, գիրք երկրորդ, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 798 էջ:

Մարգարեան Հ. 2019, Դիտարկումներ Արթիկի 1222 թ. վիմագիր արձանագրութեան վերաբերյալ, Հանդէս ամսօրեայ, թիվ 1–12, Վիեննա, էջ 79–100:

Միխայելի Ասորւոյ Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայէլի Ասորւոյ 1871, Երուսաղէմ, ի տպարանի սրբոց Յակովբեանց, 526+124 էջ:

Մուրադյան Պ. 1977, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 362 էջ:

Յովսէփեան Գ. 1969, Խաղբակեանք կամ Պռօշեանք հայոց պատմութեան մէջ, տպարան կաթողիկոսութեան հայոց Մեծի տանն Կիլիկիոյ, 523 էջ:

Շահնազարյան Ա. 1990, Վահրամյանների իշխանությունը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 216 էջ:

Շահնազարյան Ա. 2005, Զաքարյանների ազատամարտերի երկրորդ փուլը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, թիվ 3, Երևան, էջ 32–52:

Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց 1910, Թիֆլիս, Ելեքթրաշարժ տպ. օր. Ն. Աղանեանցի, 618 էջ:

Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ 1862, ի Վենետիկ, ի Սուրբ Ղազար, 184 էջ:

Վիմական տարեգիր 1913, կազմեց Կ. Կոստանեանց, տպարան գիտութեանց ճեմարանի կայսերականի, Ս.-Պետերբուրգ, 292 էջ:

Картлис цховреба 2008, История Грузии, Тбилиси, изд. «Артануджи», 451 с.

Шихаб ад-Дин, Мухаммад ан-Насиви 1973, Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, перевод с арабского, предисловие, комментарии, примечания и указатели З.М. Буниятова, изд-во «ЭЛМ», 450 с.

ИЗ ИСТОРИИ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ РАЗНЫМИ ПРЕДСТАВИТЕЛЯМИ И ВЕТВЯМИ РОДА ЗАХАРЯНОВ (1160–1240-ЫЕ ГОДЫ)

ШАХНАЗАРЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Захаряны, Великий Саргис, Закаре II, Иване I, Авак, Шахиншах I, Вардан Гагеци.

Изучение истории отношений между представителями и ветвями рода Захарянов позволяет составить более целостное представление о внутренней жизни этого известного армянского княжеского рода. Выясняется, что в период главенства Великого Саргиса и Закаре II для отношений между представителями и ветвями этого рода характерны были единомыслие и содействие друг другу. Однако в дальнейшем, когда главенство этого княжеского рода перешло к Иване I, а затем – к его сыну Аваку, эти отношения подверглись существенным изменениям, что во многом было обусловлено соперничеством между ветвями Захарянов – шахиншахов и Авакянов за должность амирспасалара. Немалую роль сыграло и то обстоятельство, что, в противоположность другим ветвям Захарянов, в борьбе за грузинский престол Авакяны стали сторонниками кандидатуры Давида Нарина, а не Улу Давида.

FROM THE HISTORY OF INTERPERSONAL AND INTER-BRANCH RELATIONS OF THE ZAKARIANS (1160–1240)

SHAHNAZARYAN A.

Summary

Keywords: the Zakarid dynasty, Sargis the Great, Zakare II, Ivane I, Avak, Shahnshah I, Vahram Gagetsi.

The study of the history of the relationship between the representatives and branches of the Zakarid dynasty enables us to have a more complete understanding of the inner life of this well-known Armenian princely family. As it turns out, during the period of the leadership of Sarkis the Great and Zakare II, the relationship between the representatives and branches of this dynasty was characterized by unanimity of thought and mutual support. However, later, when the headship of this princely family passed to Ivane I, and then to his son Avak, both the interpersonal and interbranch relationships in this family were subjected to significant changes, and this was largely due to to the rivalry for the position of the amirspasalar (the commander of the royal forces), that occurred between the Shahinshah and Avakian branches of the Zakarids. Significant was also the role of the circumstance that, contrary to other branches of the Zakarian family, in the struggle for the Georgian throne, the Avakians eventually became supporters of the candidacy of David Narin, rathe than Ulu David.

ARMEN KARAPETYAN*
Candidate of Historical Sciences
Institute of History of the NAS RA
armenaraqsyan@mail.ru
ORCID: 0009-0003-6026-2790
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.2.80-92

REFLECTION OF WESTERN ARMENIAN VIEWS ON WAR AND PEACE, NATIONAL SOLIDARITY IN THE PERIODICAL "HAYASTAN"

Keywords: Western Armenia, national solidarity, Zoravar Andranik, "Hayastan" periodical, orphans and immigrants, Eastern Armenian and Western Armenian views, nationwide consultation.

Introduction

During the First World War, the whole of Western Armenia was turned into ruins. Armenians were put to the sword or evacuated. However, the desire of the Russian troops to recapture Western Armenia strengthened the surviving Western Armenians both physically and mentally. Some Western Armenians who temporarily settled in the territory of Eastern Armenia and various regions of Russia also lived with hopes and a desire to return to the country.

The views of Western Armenians were truthfully reflected on the pages of the "Hayastan" periodical which was published by Zoravar Andranik. Let's emphasize that this process was not expressed so deeply in any other Armenian periodical during the above-mentioned period as it was in the periodical of "Hayastan". That concerned not only the official bodies of Western Armenians (the Western Armenian Council, etc.) but also the relations between the various social forces and currents of the Western and Eastern Armenians.

* *Հոդվածը ներկայացվել է 09.05.23, գրախոսվել է 09.05.23, ընդունվել է տպագրության 28.08.23:*

The issues of war and peace, national solidarity touched all Western Armenians because every one of them felt the future course of the fate of himself, his family and relatives.

When writing this scientific article, we referred to several works published by our famous scholars who, to a certain extent, have attempted to elucidate the above issues[1].

Difference Between Eastern Armenian and Western Armenian Views and Positions

In one of the first issues of the newspaper, it was mentioned that the political standpoints of Eastern and Western Armenians were not the same, hence, "the case could not be carried out with the same method, by the same forces and in the same place"[2].

The following questions were discussed in the article "The dead have a question": "A question has been raised as to how our votes should be regulated. Should the Armenian provinces (this refers to Western Armenia) have a voice in comparison to the census of the survivors? Have the interests of the survivors changed and differ from the interests of the dead? Do the dead have no questions and are they separated from us?"[3].

The editorial of the newspaper stated again: "When these questions are raised, and when we ask these questions to ourselves, we will hear that our dead are speaking, and the question will justly become the collective issue of the deceased and the survivors"[4].

And since the forthcoming Western Armenian Congress will be the collective national representation, then "... we must give a place and a voice to the dead in this national assembly, even if they cry out"[5].

The following observation is especially noteworthy - we, survivors intercede in the name of the martyrs because this fact is more important for our survival than diplomatic interventions and pacts.

---

[1] **Աղայան** 1994, 811, **Ներսիսյան** 2002, 488, **Չելեպյան** 1990, 719, **Ավետիսյան** 1998, 302:

[2] «Հայաստան», թիվ 4, 1917:

[3] «Հայաստան», թիվ 4, 1917:

[4] «Հայաստան», թիվ 4, 1917:

[5] «Հայաստան», թիվ 4, 1917:

On May 7, 1917, the editorial "The Essence of Our Protest" put forward the idea that Eastern Armenian newspapers spread information about the justified protest of the Armenians of Turkey. According to the editorial, the above-mentioned protest "is organized around those persons who have allowed themselves to speak in the name of the people without understanding their situation and psychology since the beginning of the war"[6].

Criticism was directed at those forces and individuals that no longer had political values (first of all, this referred to the Armenian Revolutionary Federation)[7]. The editorial criticized the neglect of Western Armenians and the Western Armenian press in Armenian journalistic pages: "We consider the rejection of the "Western Armenian" to be a reprehensible neglect. Ignoring the press also means ignoring the people"[8].

The newspaper urged its readers and the representatives of the Armenian National Committee several times, to be extremely careful. A caution that active revolutionaries did not have. "It is so, because the revolutionary temperament is not like political affairs in general. In other words, a political statesman must have prudence. A revolutionary does not have such political virtue"[9].

About Orphans

Western Armenian orphans were often mentioned in the pages of the newspaper. On August 13, 1917, V. Totovents noted: "Today, there is no one who will write your history. You have to draw a picture of your mental world yourself. Only the picture drawn by your hand can give the real description of your sorrow, pain and torments"[10]. According to him, space and time are still needed to understand today's history, today's real situation. However, the feeling of hope and faith is strong and unchanging: "The philosophy of your world is not childish because the childhood that lives in you is like a bird that has already disappeared. I have read your literature, your song and poem. I know that you will rise up and sing, with

[6] «Հայաստան», թիվ 17, 1917.
[7] «Հայաստան», թիվ 18, 1917.
[8] «Հայաստան», թիվ 22, 1917.
[9] «Հայաստան», թիվ 93, 1917.
[10] «Հայաստան», թիվ 95, 1917.

deep sorrow, with a new lyre and an unworldly song from city to city and from village to village..."[11].

In general, any question raised during public discussions was inevitably related to the pain and sorrow inherited by the Genocide.

The trace of the path of the greatest tragedy of the Armenian people is present even in the most pleasant personal feelings. However, the shades of Armenian sorrow are prevailing in the "Forget Me" lyric: "Here, my dear... Today my heart cannot be dedicated to anyone except the victims of the Genocide, today I need nothing else but the struggle for the freedom of my homeland"[12].

The Western Armenian Congress

On May 7, 1917, the newspaper opened with the extensive article entitled "Western Armenian Congress". The speech of Zapel Yesayan, a famous Western Armenian writer and public figure was published on the first page, in which the following very modern and current emphases were laid: "Today we are in one of the most decisive situations in our national history, and perhaps never before has the issue of life and death of the Armenian people been raised so harshly and so directly as now ... In these circumstances, we must feel ourselves superior even to our individual values, and if the unfortunate history of our people has given us a role that may not be suited to our abilities, we must have before our eyes only the highest responsibility that will be imposed on us, and not the insufficiency of our means"[13].

At the end of her speech, Z. Yesayan once again reminded the unforgettable lesson of the Armenian history and that Armenians of all classes, and living in all countries should walk the same path in solidarity because the enemy did not show any discrimination in his threats and attacks. So, "let's not put discrimination and intransigence in our activities because our main goal is to collect and heal the fragments of our scattered Armenians and restore the integrity of our Homeland"[14].

The newspaper contains detailed information on the preparation process, ceremonial opening and sessions of the Western Armenian congress. The honor

---

[11] «Հայաստան», թիվ 95, 1917.
[12] «Հայաստան», թիվ 17, 1917.
[13] «Հայաստան», թիվ 18, 1917.
[14] «Հայաստան», թիվ 18, 1917.

of opening the Congress was given to Zoravar Andranik who was greeted with applause. However, during the work of the Congress, a very tense atmosphere was gradually created. During the discussions of the most important issues related to the fate of Western Armenians, deep contradictions arose between the deputies representing the groups of Andranik and Aram Manukyan. The positions expressed by Andranik at the Congress were supported by the representatives of the *Constitutional Ramgavar* and Hunchakian parties as well as some deputies of the Armenian Revolutionary Federation Party (Dashnaktsutyun).

The Congress came to important decisions on implementing changes in Western Armenia. The Western Armenian Council consisting of 25 people was elected, and according to the adopted working order, it had to convene a meeting once every three months and respond to the existing concerns.

On August 10, 1917, in the article entitled “Daily Problems”, L. Tutunjian noted that the Western Armenian Council had started its session but it was not definite what it could and would do. Even the Turkish-Armenian press “did not know what the assembly as the supreme body of our leadership could do”[15]. The criticism was directed at the right address because the above-mentioned Council held its sessions behind closed doors in a strict regime. Meanwhile, that was not acceptable as the Council elected by public vote was obliged to publicize its activities.

The Discussion of Sentiments Towards the Present and Future of Western Armenia

On August 17, 1917, the correspondence received from Khnus was published in the newspaper under the title “Letter of the Motherland”. There were situations when the morale of the troops at the front was quite high and doubts about retreat disappeared from people’s minds, for doubts about retreat created a rather desperate situation.

It is mentioned again that the Kurds continued to be very dangerous for the peaceful Armenian population. They played a dual role; that is, they had a relationship with both Turkish and Russian troops: “It should be noted that the Kurds having settled directly in the mountainous parts of advanced positions, were in direct contact with the Turkish army, and on the other hand, they were

[15] «Հայաստան», թիվ 92, 1917.

able to move behind the Russian troops without obstacles and transport food to both themselves and the Turkish army"[16].

Peaceful residents were surprised by the situation that the Russian military authorities learning all about that, did not take measures to remove the Kurds from the frontline, on the contrary, they welcomed newly arrived migrant Kurds to settle in the mountainous areas immediately adjacent to the front.

In the article "Bayazid and the Kurdish Bandits", it was mentioned that the Kurds continued to carry out their hostile actions against the Armenian population in the region of Bayazid, as it was before the war. Let us emphasize that if Kurdish barbarian forces were united, a more difficult situation would be created.

L. Tutunjian, the author of the publication "In the Midst of Disaster", generally described the situation of the Armenians in which he could see no hopeful exits. He presented this important fact in the following way: "You should not act in such a way as to stimulate the people's emigration. We need an organized force that will bravely look towards the salvation of the motherland, breaking all relations with the wrong reality here, all misunderstandings and wrong thoughts and opinions... all those misunderstandings will lead the Armenian country to destruction. I know that the best youth agrees with this idea. If someone tries to create obstacles for those young people who can carry out the task of saving the Motherland, it will be the greatest and vulgar crime"[17]. Therefore, regardless of the situation, the attention of every Armenian should be directed at Western Armenia. The defense of the Armenian country can never be forgotten.

On August 20, 1917, the newspaper published on its first and second pages Arshak Chopanyan's extensive article "Holy Armenia" where among the big issues there was also a call and exhortation to the compatriots: "Yes, the executioners must be punished. They must be punished in every way. But your glorious victory, my Armenia, should be a great punishment for them. And the greatness of your humanness should do even more; it is necessary to prevent the impending danger of your executioners, that will be the salvation of our nation"[18].

[16] «Հայաստան», թիվ 96, 1917.
[17] «Հայաստան», թիվ 97, 1917.
[18] «Հայաստան», թիվ 99, 1917.

The article ends with the thoughts addressed to undefeated Armenia that the latter, with such a huge sacrifice, contributed to the full victory of freedom and justice of different peoples against all criminal groups. So, “You were Mother Armenia for us, today you are Holy Armenia for humanity”[19].

To encourage the suffering, wounded and struggling Armenian people, “Hayastan” periodical also included the notes of famous foreign writers and intellectuals in its pages. On August 22, 1917, the newspaper was opened with the article by Emile Pinyo titled “Why I love Armenia”. It is not voluminous, but it is written with great warmth. It begins with the following words: “It will be the greatest honor in my life to put my pen and my words or rather my whole soul in favor of the point of view that the Armenia Question should be the highest, the most cherished, the most noble, the most human in history”[20]. The French poet and intellectual sent a message to the Armenian people: “You have been stronger than suffering and death, because you are under the protection of the wings of human freedom”[21].

The pages of the newspaper reflected the encouraging words of other famous intellectuals addressed to Armenia and Armenians. The “Hayastan” periodical continued to closely follow the current developments and challenges formed around the country.

In the summer of 1917, the “Hayastan” periodical was already deeply concerned about the tense internal political situation in Russia and the tendencies leading to instability. It was predicted that the further weakening of Russia would have serious consequences on the future fate of the Armenian people. The exceptional strength of the legitimate government was considered necessary for the security of Russia, which was to act “as a regime that would make it possible to eliminate the three great misfortunes that lay on our shoulders: internal discord, unscrupulous German provocation and anarchy”[22].

The problems of the Western Armenian immigrants located in the region of Yerevan were referred to in the article “Cries of Desperation”. The immigrants were in better condition than those resettled elsewhere. But “today the cry of despair will be raised for the first time from Yerevan. Whether other places will

---

[19] «Հայաստան», թիվ 99, 1917.
[20] «Հայաստան», թիվ 99, 1917.
[21] «Հայաստան», թիվ 99, 1917.
[22] «Հայաստան», թիվ 104, 1917.

be silent or they have no reason to shout – that is still a question"[23]. The editorial emphasized the point of view that it is necessary to find and provide work for the immigrants living on benefits, "because the benefits can make the people unable to work". Therefore, the Western Armenian Council is obliged to provide Western Armenian immigrants with work (even if it is temporary) in the near future. According to the editorial, mass migration to America is not very wise. Those who want to emigrate explain their desire in this way: "There are certain things they cannot do, they cannot work on the road, as if America should welcome and care for them"[24].

During 1917, until the Russian troops left the territory of occupied Western Armenia, the "Hayastan" periodical always hoped that the majority of the emigrants would return to their places of residence and would repair and build the country.

Even in connection with the upcoming academic year, the periodical noted: "The Western Armenian students should see our changes this year, we will deeply believe that the best changes will be implemented in the lives of the refugees. The pleasant liveliness has already begun, and it seems as if a small bright image of the former school life is reflected on the gloomy horizons of our migration"[25].

Thus, step by step, the periodical "Hayastan" tried to become a pillar where "all those who tended to forget all political creeds and intended to create Armenian national freedom should join and shake hands with each other. Eastern Armenians and Western Armenians can be among them"[26].

The Importance of the National Joint Council

The newspaper highlighted any nationwide level event from the point of view of contributing to the Armenian Question and creating an atmosphere of national solidarity. In the article titled "National Joint Council and the Turkish Armenians", it is emphasized that the national consultation to be held in Tiflis on September 29, 1917, will create a new situation among the Armenians. It is the profound conviction of the editors of the "Hayastan" newspaper: "We will wait

---

[23] «Հայաստան», թիվ 103, 1917.
[24] «Հայաստան», թիվ 103, 1917.
[25] «Հայաստան», թիվ 105, 1917.
[26] «Հայաստան», թիվ 111, 1917.

until all the leading bodies and organizations included in the joint consultation understand the current serious need, put an end to the conflicting opinions expressed towards each other, unite their forces on the national issue and advance the desired national union"[27].

However, the circumstances preventing the formation of the desired national union were quite many, and this was due to the national mental temperament and other factors. Inter-party disagreements and contradictions were clearly manifested even before the meeting of the Joint consultation, when the elections of deputies were underway. The newspaper informed the readers that 228 people were elected as deputies, Andranik was elected by the Armenian communities of Rostov and Nor Nakhichevan. According to historian H. Karapetyan, Andranik "went to the co-consultation not on behalf of the Armenian Revolutionary Federation, and he also announced about it in the press"[28].

Joint consultation could have a fatal role and significance in the Armenian national life. All the powerful forces of the Armenian reality, except the Bolsheviks, take part in it. All important issues related to the Armenian national life were on the agenda of the co-consultation. However, the most important issues were the defense of the front and the self-defense of the Armenian provinces.

More tense debates followed one another during the co-consultation. The periodical "Hayastan" made efforts to prevent unwanted conflicts and unite national forces around the most important challenges, threatening the country.

At the second session held on September 30, 1917, Andranik made a speech and announced that the members of the Western Armenian Council did not reserve the right to interfere in the Transcaucasian political and social problems. The next day, the editor of the newspaper made the necessary clarifications on the occasion of Andranik's above statement. Totovets mentioned in connection with that issue that the Western Armenian Council was elected by the Congress of Turkish Armenians to resolve specific issues, so they did not have the right to interfere in other affairs, because they did not have such authority.

[27] «Հայաստան», թիվ 112, 1917.

[28] **Կարապետյան** 1992, 438.

At the sixth session of the joint consultation, Andranik emphasized in his extensive speech that without class discrimination it was necessary to form a nationwide unity and go out in full force to fight for life and death at that moment. He did not consider it appropriate to engage in propaganda and strengthening of socialist ideas at that alarming moment.The legendary figure emphasized that he came to the joint consultation to talk about the defense of the front and to take part in solving that issue. However, according to him, "the assembly does not deal with issues of vital importance for the Armenian people but deals with inter-party issues"[29]. Andranik resolutely insisted on the following: "Our situation and existence are in a really dangerous situation; we are faced with the question of preserving the physical existence of the Armenian people"[30].

The newspaper thoroughly covered not only the process of the joint consultation but also the various ideological and political transitions related to it. Often, the periodical proposed possible ways and options for solving problems affecting the Armenian reality.

Conclusions

Summing up, let's record that the "Hayastan" newspaper always remained faithful to its name and title.The latter always covered the important episodes of the lives and rights of the Western Armenian immigrants who were subjected to genocide and depatriation during the aforementioned difficult times.

The periodical "Hayastan" expressed the process of reconstruction and revival of Western Armenia, charting real ways and points of view that excited the broad sections of the Western Armenian and Eastern Armenian public.

As noted by the distinguished historian Hr. Simonyan, the "Hayastan" periodical made great efforts to bring the two parts of the Armenian people closer together. In its publications, the newspaper regularly discussed the tragic and heroic life of all Armenians and was a unique connecting link between Western Armenians and Eastern Armenians[31].

---

[29] «Հայաստան», թիվ 126, 1917.
[30] «Հայաստան», թիվ 126, 1917.
[31] **Սիմոնյան** 1996, 560.

BIBLIOGHRAPHY

Աղայան Ծ. 1994, Անդրանիկ. դարաշրջան, դեպքեր, դեմքեր, Երևան, ՀԲՀ հրատ., 811 էջ:

Ավետիսյան Հր. 1998, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը, 1918 թվականի մայիս, Երևան, ԳԱԱ, հրատ., 302 էջ:

Կարապետյան Հ. 1922, Անդրանիկ, հատոր 2, Երևան, «Հայաստան» հր., 490 էջ:

«Հայաստան», Թիֆլիս, թիվ 4, 1917 թ.:

«Հայաստան», Թիֆլիս, թիվ 17, 1917 թ.:

«Հայաստան», Թիֆլիս, թիվ 18, 1917 թ.:

«Հայաստան», Թիֆլիս, թիվ 22, 1917 թ.:

«Հայաստան», Թիֆլիս, թիվ 92, 1917 թ.:

«Հայաստան», Թիֆլիս, թիվ 95, 1917 թ.:

«Հայաստան», Թիֆլիս, թիվ 93, 1917 թ.:

«Հայաստան», Թիֆլիս, թիվ 96, 1917 թ.:

«Հայաստան», Թիֆլիս, թիվ 97, 1917 թ.:

«Հայաստան», Թիֆլիս, թիվ 99, 1917 թ.:

«Հայաստան», Թիֆլիս, թիվ 103, 1917 թ.:

«Հայաստան», Թիֆլիս, թիվ 104, 1917 թ.:

«Հայաստան», Թիֆլիս, թիվ 105, 1917 թ.:

«Հայաստան», Թիֆլիս, թիվ 111, 1917 թ.:

«Հայաստան», Թիֆլիս, թիվ 112, 1917 թ.:

«Հայաստան», Թիֆլիս, թիվ 126, 1917 թ.:

Ներսիսյան Մ. 2002, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Երևան, ԳԱԱ հրատ., 488 էջ:

Չելեպյան Ա. 1990, Զորավար Անդրանիկ եւ հայ յեղափոխական շարժումը, Երևան, «Արեւիկ» հրատ, 719 էջ:

Սարգսյան Եր. 1995, Դավադիր գործարք. Երևան, «Հայաստան» հրատ., 204 էջ:

Սիմոնյան Հր. 1996, Անդրանիկի ժամանակը, Երևան, «Կախսա» հրատ., 750 էջ:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹՅԱՆ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՑ ՏԵՍԱԿԵՏՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՈՒՄ

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Արևմտյան Հայաստան, ազգային համերաշխություն, Զորավար Անդրանիկ, «Հայաստան» պարբերական, որբեր և գաղթականներ, արևելահայ և արևմտահայ տեսակետներ, համազգային խորհրդակցություն:

1914 թ. գարնանը Թիֆլիսում Զորավար Անդրանիկի նախաձեռնությամբ հրապարակ ելավ «Հայաստան» օրաթերթը, որի խմբագիրն ու աշխատակիցները բացառապես արևմտահայեր էին:

Այս պարբերականի էջերում բազմակողմանիորեն և խորությամբ քննարկվում էին ցեղասպանությունից մազապուրծ արևմտահայության մնացորդների հետագա ճակատագրի, ավերակ Արևմտյան Հայաստանի վերականգնման, ճակատի պաշտպանության հետ կապված հիմնախնդիրները:

Դիտարկվում էին արևմտահայերի և արևելահայերի միջև ազգային համերաշխության մթնոլորտ ձևավորելու հարցերն ու հարցականները: Թերթը մշտապես արծարծում էր բազմահազար որբերի և գաղթականների հետ կապված տագնապներն ու մտահոգությունները:

«Հայաստանն» իր էջերում հրապարակում էր հայ և օտարազգի անվանի մտավորականների կոչերն ու ուղերձները՝ ուղղված եղեռնազարկ հայությանը և, դրանով իսկ փորձելով ներքուստ ջերմացնել և ոգևորել բզկտված և տառապյալ ժողովրդի հոգեկան աշխարհը, նորից ուժ և վստահություն հաղորդել ապագայի հանդեպ:

ОТРАЖЕНИЕ ЗАПАДНОАРМЯНСКИХ ВЗГЛЯДОВ НА ВОЙНУ И МИР И НАЦИОНАЛЬНУЮ СОЛИДАРНОСТЬ В ПЕРИОДИЧЕСКОМ ИЗДАНИИ «АРМЕНИЯ»

КАРАПЕТЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Западная Армения, национальная солидарность, Зоравар Андраник, периодическое издание «Армения», сироты и беженцы, восточноармянские и западноармянские взгляды, общенациональное совещание.

Весной 1914 г. по инициативе Зоравара Андраника в Тифлисе стала издаваться ежедневная газета «Айастан», редактором и сотрудниками которой были исключительно западные армяне.

На страницах этого издания подробно обсуждались вопросы, связанные с дальнейшей судьбой переживших геноцид западных армян, с восстановлением разрушенной Западной Армении и обороной фронта.

Газета обращалась также к вопросу национальной солидарности между западными и восточными армянами, к проблемам тысяч детей-сирот и мигрантов.

Газета публиковала обращения-призывы многих известных представителей армянской и зарубежной интеллигенции к армянам, пытаясь тем самым вселить в них уверенность в будущем.

MARTA MEZHLUMYAN*
PhD student at Charles University in Prague,
Faculty of Arts (Czech Republic)
marta.mezhlumyan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5619-3417
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.2.93-109

THE ARMENIANS IN THE CZECH REPUBLIC

Keywords: culture, identity, diaspora, community, minority, aspects, integration.

Introduction

The first part of the article will briefly introduce the Armenian history, including the cornerstones of the Armenian culture, recall the events that led to the formation of the Armenian Diaspora in the world and in the Czech Republic, and focus in more detail on the Armenian-Czech community and its activities. This paper does not primarily deal with the history of the Armenians and Armenia itself, but, in order to understand some of the character traits of the Armenians, their views and motivations, one must have at least a basic understanding of the Armenian identity. The latter very strongly reflects the Armenian history and culture; in every Armenian household one encounters the Armenian national and religious symbols, elements of the Armenian culture (e.g. music or food), and virtually any conversation with Armenians will sooner or later touch on a phenomenon related to the Armenian history.

As will be shown later, Armenian history being an important factor in shaping the identity of the Armenian society and each individual, is actually the reason for the Armenian diaspora.

The Armenian minority in the Czech Republic is considered a young community. The first Armenians began to arrive in the Czech Republic in the early 1990s after the collapse of the Soviet Union. Over time, the Armenian community began to grow and the number of Armenians coming to the Czech Republic is still increasing.

* *Հոդվածը ներկայացվել է 09.05.23, գրախոսվել է 09.05.23, ընդունվել է տպագրության 28.08.22:*

A Brief History of Armenia from its Beginnings to the 19th Century[1]

The present-day Republic of Armenia, Հայաստան (Hayastan) in Armenian, is situated in the mountain range called the Armenian Highlands, the foothills of the Caucasus Mountains. The country covers an area of 29,743 km^2 and borders on Turkey, Azerbaijan, Iran and Georgia. The republic itself has a very homogenous population of around three million people: 98% are Armenians and the remaining 2% are collectively the Russians, Yezidis, Kurds, Assyrians and other nationalities. For a variety of historical reasons to be discussed below, the Armenians are among the peoples with a large foreign diaspora, with the total number of Armenians in the world estimated at about eleven million. The Armenians and their culture have very ancient roots, and they have inhabited their homeland continuously for several thousand years.

The Armenians are an Indo-European people who probably came from the Balkans around 1200 BC and settled in the Middle East around Lake Van and Mount Ararat. They inhabited this territory until the end of the 19th century. To this day, the Armenians still call themselves Hay, and their country Hayastan derived from the name of the mythical hero Hayk who, after the destruction of the Tower of Babel, settled in the Armenian valley known as Hayoc Dzor, located between Mount Ararat and Mount Aragats. This is also where Yerevan, the current capital of Armenia, is located. Mount Ararat has become an important symbol of the Armenian homeland, and its image can now be found in the centre of the Armenian national emblem (and on the walls of virtually every Armenian household around the world). However, since the deportation of most Armenians in the early 20th century from their original homeland which had been expropriated by the Ottoman Empire, Ararat still lies in sight, but just beyond the completely closed Turkish-Armenian border. Today, Turkey is also home to Lake Van, another symbol of the Armenian homeland. In today's Armenia, both places have been replaced by Mount Aragats and Lake Sevan, but in the Armenian culture, Ararat and Van retain an irreplaceable symbolic value. Armenia got its poetic name from the Nairi tribal union, which appeared in the area in the 13th century BC. Though the name probably came from the Assyrian, it is still seen today as a symbol of a lost homeland.

[1] **Brentjes** 1976, 211; **Košťálová** 2012, 315; **Redgateová** 2003, 424; **Šaginjan** 2001, 209.

In the 9th century BC, a state formation called Urartu appeared in the valley of Mount Ararat, and in 782 BC its capital, the fortress of Erebuni, was established. Now an important archaeological site near Yerevan, it represents important evidence of Armenia's antiquity in the Armenian culture, although the first written references, containing the name Armenia do not appear until the 6th century BC. It is also found in the records of the Greek historians Hecataeus, Xenophon and Herodotus.

With the consent of the Roman Empire, the first independent Armenian state was established in 190 BC, lying on the border between the Romans and the Parthians, later the Persians. The state reached its peak during the reign of King Tigranes II, the Great (1st century BC), when Armenia stretched between the three seas: the Mediterranean, the Black sea and the Caspian sea. This important part of the Armenian culture illustrates the glory and greatness of the Armenian nation. According to a legend, in 301, during the reign of King Trdat III, thanks to Grigor Lusavorich (translated as the Illuminator, later the most important Armenian Saint), Armenia became the first country in the world to embrace Christianity as its official state religion. Even if there is no evidence for this year, and it probably could not have happened until after the Edict of Milan in 313, by which Emperor Constantine I proclaimed freedom for the Christian religion in the Roman Empire, the perception of the Armenians as the world's First Christian Nation became one of the fundamental pillars of the Armenian culture and identity. Grigor Lusavorich became the supreme head of the Armenian Church, viz. Catholicos, with his seat in the Temple of Etchmiadzin, founded in 302, still the center of the Armenian Church to date, Etchmiadzin has acted as the support and the unifying authority for the Armenian nation throughout its history.

The invention of the Armenian script in 405, which tradition claims was created by the monk Mesrop Mashtots, was another event of fundamental importance for the Armenian culture. Subsequently, the first liturgical texts written in Armenian and the first translation of the Bible were produced. These codified the Armenian language, as no earlier Armenian texts had been found. The 5th-century Armenian language known as Grabar, Old Armenian, is still used exclusively in the Armenian worship today, although it is difficult for contemporary Armenians to understand.

In the centuries that followed, independent Armenia disappeared as its western part became part of the Byzantine Empire, the east was absorbed by

Persia, and the 9th, 11th and 13th centuries saw it face invasions by the the Arabs, Turkish Seljuks and the Mongols. On the Mediterranean coast, the independent Armenian kingdom of Cilicia was maintained from 1080 to 1375. The modernization of Grabar gave rise to the so-called medieval or Middle Armenian, which was used as a literary language until the 19th century. From the 16th century, the west of former Armenia was part of the Ottoman Empire, while the east was part of Persia until it became part of Russia in 1828.

The Modern Armenian, called Ashkharhabar, was formed as a language in the 19th century and is still divided into Western Armenian spoken by the Armenians originally having lived in western Armenia under the Ottoman Empire, and Eastern Armenian spoken by those living under the rule of Persia and later Russia. Eastern Armenian, now the official language of the Republic of Armenia, is spoken with only few exceptions by all Armenians in Russia and other post-Soviet countries. Given the origins of the Czech Armenian minority, to be discussed later, Eastern Armenian is also spoken by all Armenians in the Czech Republic and Slovakia. The Western variant is then used by the Armenians of the Ottoman Empire who found themselves in the diaspora (mostly in France, Cyprus, Lebanon, the USA, South America, etc.) as a result of the Armenian Genocide during the First World War. The two language variants are mutually intelligible, differing mainly in pronunciation and regional word borrowings, so most often a speaker of the Western Armenian language will not understand borrowings from Russian.

Armenia in the 20th Century and the Emergence of the Modern Armenian Diaspora

The Armenian migration stems from the two catastrophes that struck Armenia in the 20th century, nearly wiped out the Armenian nation and forced the survivors to leave their homeland, creating a diaspora, or spjurk in Armenian. The first catastrophe was the Armenian Genocide of 1915, carried out by the Ottoman Empire at the beginning of the 20th century. The second catastrophe comprised a natural disaster, the devastating earthquake of 1988, followed by the protracted war over the Nagorno-Karabakh region.

The modern Armenian diaspora began to form in the late 19th century, when the first Armenians facing state-led oppression in the Ottoman Empire's Western Armenia region started exodus, particularly to Russia and to the United States.

The emigration of Armenians massively increased and reached its peak in 1915, when the Ottoman Empire decided to systematically exterminate the Armenian people on its territory, due mainly to economic and religious reasons, but also fears that the Armenians would join the hostile Russia as a fifth column. There followed the controlled deportation of the Armenians to the desert regions of the present-day Syria and Iraq, accompanied by the mass murder of men and elites in particular, with the elderly, children and the sick mostly not surviving the hardships of the journey. Of the approximately two million Armenians, probably only a few hundred thousand survived (estimates usually put the number of survivors between 100 and 500.000), and most of them ended up in the territory of the neighbouring states after the creation of modern Turkey.

However, the overall impact of the Armenian Genocide on the Armenian community was quite devastating and the number of human casualties is far from quantifiable. The attempted liquidation of the cultural, political and religious elites, the loss of property, the burning of churches and demolition of houses, the expulsion from places that had served as homes for more than two thousand years, the attempt to completely erase all traces of the Armenian culture, the trauma of the survivors, all of these virtually annihilated the ancient Armenian culture in the Ottoman Empire and left indelible scars on the Armenian nation.

A new independent Armenian state was established in the region of eastern Armenia at the end of World War I with its capital in Yerevan, but it soon "voluntarily" came under the protection of the Soviet Union. There, Armenians had to cope with events that affected the entire Soviet Union, such as the collectivisation of agriculture, the Stalinist purges and deportations to Siberia and Central Asia. The Armenian soldiers took part in World War II, fighting in the ranks of the Red Army. A relatively peaceful period of life in the Soviet Union followed the war. After the catastrophe of the early 20th century, however, another natural disaster awaited the Armenians. At the end of 1988, a devastating earthquake struck Armenia, affecting almost half of its territory, destroying homes and all infrastructure and impacting approximately one million people, 25.000 of whom died in the earthquake. At the same time, however, the catastrophe sparked a previously unprecedented level of solidarity and international humanitarian aid in the Soviet Union, to which the Armenian diaspora from all over the world contributed significantly.

In the late 1980s, an ethnic conflict escalated in mostly Armenian Nagorno-Karabakh, which was officially part of Soviet Azerbaijan. In 1990, Armenia declared independence, which was officially recognised a year later after the collapse of the Soviet Union. In 1992, an armed conflict with Azerbaijan over Nagorno-Karabakh erupted, resulting in the loss of some 30.000 lives on both sides combined and over a million refugees, 300.000 Armenians and 800.000 Azeris. The liberation of Nagorno-Karabakh and its practical, if still unrecognised, independence have been bought only at the cost of the considerable isolation of Armenia, whose borders with Azerbaijan and Turkey remain closed while Armenia still maintains no diplomatic or commercial relations with them.

The events of the late 1980s and early 1990s brought about significant deterioration in the fledgling Armenian Republic’s economic and security situation, a decline in its standard of living, and another wave of mass emigration of the Armenians, particularly to friendly Russia, to relatives in the USA, or even to countries the Armenians knew from their compulsory military service in the Soviet army, including Czechoslovakia and Ukraine. Most often, of course, these were young people of reproductive age who left for a better social and political situation or to escape compulsory military service in Nagorno-Karabakh. Since the collapse of the Soviet Union, more than one million of its citizens have reportedly left Armenia, and this tendency is continuing, with up to 40% of Armenians now preferring to leave the country[2].

The Armenian diaspora today counts more than three-quarters of the Armenians[3], three million living in the homeland, today's Republic of Armenia[4]. There was even a Ministry of the Armenian Diaspora in Armenia[5]. Large Armenian populations abroad are found in Russia, the USA, France, Georgia, Ukraine, Iran and other countries. Since the Armenian diaspora places great importance on its original homeland, of which only a much-truncated form remains today, a large number of international funds and collections work to preserve and repair historical cultural monuments and to support people in need

[2] **Keshishian,** 2011, URL: http://www.keghart.com/Keshishian_Emigration, retrieved. 2023-12-02.

[3] **Karapetjan, Mezhlumyan, Nersisyan** 2022, 14.

[4] Worldmeters, Armenia population, URL: http://www.worldometers.info/world-population/armenia-population/, retrieved 2023-12-02.

[5] Ministry of Diaspora of the Republic of Armenia, URL: http://diaspora.gov.am/en, retrieved 2023-12-02.

or soldiers in the trenches of Nagorno-Karabakh. Armenia's economy is heavily dependent on remittances and financial aid.

The Armenian Minority in the Czech Republic

The Armenian minority in the Czech Republic does not have a long tradition; the first Armenians began arriving here in the early 1990s after the collapse of the Soviet Union. Before that, the Armenians living in the Czech Republic were a rarity. Over time, the Armenian community has grown and the number of emigrés coming to the Czech Republic to work or study has steadily increased. In recent years, there has also been an increasing influx of the Armenians coming from Russia to study, thanks to mutual agreements between the Czech and Russian universities.

The first Armenian in the Czech lands is said to have been a merchant known as Gevorg of Damascus, who lived and worked here for some time on his trade route in the 18th century. Then, at the beginning of the 20th century, the Armenian Artin Aslanyan appeared here and founded a carpet manufactory. In the 1920s, almost fifty Armenian students studied at the Czech universities[6]. Apart from the few individuals mentioned above, and despite very strong and widespread Armenian migration, the Czech Republic saw few Armenians settle here until the early 1990s. The roots of this migration can be seen as early as the 1980s, when individual Armenians began to arrive in the former Czechoslovakia when doing their compulsory military service in the Soviet Union's army. Some of them returned to the Czech Republic or Slovakia after the collapse of the Soviet Union because they were partly familiar with the local environment and felt relatively close to it in terms of language and culture. As one informant says: "I served in Rimavská Sobota. I really liked it here in the Czech Republic. It was the most advanced country in the socialist bloc. Also the language barrier was less. If you know Russian, it's not such a big problem to understand Czech, at least on the communication level. I went back to Armenia after the war, got married there,

[6] **Ghanalanyan,** 2013, URL: http://www.noravank.am/eng/articles/detail.php?ELEMENT_ID=6841, retrieved 2023-12-02.

and my wife and I came to the Czech Republic after the earthquake in the early 1990s"[7].

According to the Czech Statistical Office, the historical development of Armenian migration to the Czech Republic (as of 31 December 2020) proceeded as follows:[8]

1994	1996	2000	2004	2010	2013	2015	2020
438	1004	1081	1246	2183	1926	1720	1932

The table shows by year the corresponding number of Armenians registered in the Czech Republic for citizenship. However, this criterion does not include ethnic Armenians with other citizenships (e.g. Russian, Ukrainian or Georgian), that did not count an insignificant number of Armenians. The table reveals how the number of Armenians in the Czech Republic steadily increased from the 1990s, peaked in 2010 and then, somewhat surprisingly, began to decline. However, the decline in Armenian citizens is mainly due (for the older generation) to their having gradually acquired Czech citizenship, which the Armenians living here became entitled to after a long-term residency or through marriage. Until 2014, they had to renounce any further citizenship when acquiring Czech citizenship. Children born in the Czech Republic to at least one parent with Czech citizenship are not counted among foreigners. Thus, the Armenian community is practically not growing in terms of the citizenship criterion, so the number of Armenian citizens is actually decreasing, although the number of people with Armenian nationality continues to increase in real terms. On January 1, 2014, an amendment to the Law on State Citizenship came into force, allowing for dual citizenship[9]. Thus, newly Czech Armenians can retain their original citizenship even when acquiring the Czech citizenship. Information from the Embassy of the Republic of Armenia shows the number of applicants for dual citizenship

[7] Respondent Aram, Czech Republic, December, 2019, Res. " Preferences in partner selection within members of the Armenian community in the Czech Republic", Interviewer Marta Mezhlumyan.

[8] Czech Statistical Office: data - number of foreigners, 2012, URL: https://www.czso.cz/csu/cizinci/4-ciz_pocet_cizincu, retrieved 2022-03-12.

[9] Ministerstvo vnitra České republiky: Informace k novému zákonu o státním občanství ČR. Ministerstvo vnitra České republiky, 2012, URL: http://www.mvcr.cz/clanek/informace-k-novemu-zakonu-o-statnim-obcanstvi-cr.aspx, retrieved 2017-07-11.

increasing and includes those who had to renounce their Armenian citizenship before 2014[10].

Like the Armenian diaspora around the world, those in the Czech Republic are trying to maintain a sense of Armenianness, identifying with their ethnicity and cultural roots in their community and instilling them in their children who were born in the Czech Republic or immigrated here at a very young age. "Ethnic consciousness is most often carried by several basic attributes of collective ethnic identity, namely: mother tongue (and its transition to the next generation; hence the emphasis on endogamous marital unions), relationship to a territory understood as the legitimate homeland of a given nation, confessional identity, shared traditions and customs, shared history, ethnic myths and symbols, etc."[11]. Armenians display both a kind of national pride typical of peoples originating from the Caucasus region in general and an existential desire to preserve their national identity to the maximum extent, this being typical of peoples with a strong diaspora who then also try to resist assimilation. Parents try to pass on these values, traditions and norms to their children outside their homeland as much as possible[12]. This defence is especially important to Armenians, originating in a shared tragic history where the entire nation has had to face attempts of total annihilation. Moreover, since these attempts have still not been universally recognised internationally, it faces these efforts all the more fiercely today.

One of the distinctive features of the Armenian diaspora is the effort to establish an Armenian church in the host country. This usually starts with a single priest (the Archimandrite of the Armenian Church) who performs regular Armenian masses and important church rituals such as baptisms and wedding ceremonies. Archimandrite Barsegh Pilavchyan represents the Armenian Church in the Czech Republic. He originally started out in Hungary to serve the Armenian minority there, where he managed to officially register the Armenian Church. Then he was put in charge of the Armenians in the Czech Republic and Slovakia. He first began to hold masses in Catholic churches in Prague, Brno and Bratislava, with St. Giles Church serving that purpose in Prague. "For a long time I tried to establish the Armenian church in Prague. Finally we managed to rent the

---

[10] Information from Anna Avetisyan, the Consular Section of the Embassy of the Republic of Armenia in Prague, 2019.

[11] **Kokaisl** 2010, 94.

[12] **Pedersen** 2011, 117–138.

Church of the Holy Spirit in Prague. It was a huge success. I think we managed to bring the spirit of the Armenian Church into the Church of the Holy Spirit. Every Sunday I perform mass there. The church is open to everyone all day long. You can come here to light a candle"[13].

In recent years, many changes have taken place in the Czech Armenian community, mainly due to the activities of the Embassy of the Republic of Armenia, which was established in Prague on June 30, 2011 (until then, the Czech Armenians had to go to the embassy in Vienna). The first Ambassador was His Excellency Tigran Seiranian, who mainly focused on deepening the diplomatic relations between the Czech Republic and Armenia. For example, a Khachkar was brought and unveiled in the garden of the Church of St. Henry and St. Kunhuta in Jindřišská Street in Prague. Furthermore, thanks to the embassy activities, the Armenian artists, theatre artists and musicians regularly perform in Prague. Another important step is the effort to resume offering university-level Armenian studies currently not systematically taught anywhere in the Czech Republic. The Institute of East European Studies at the Faculty of Arts of Charles University has so far managed to organise the teaching of subjects such as History of Armenia, the Armenian language or Armenian liturgy, the aim being to gradually introduce the Armenian studies as a specialisation and eventually as an independent field of study. Thanks to the embassy involvement, the extensive legacy of Armenian books of the translator Ludmila Motal has also begun to be processed and made accessible after having for many years been practically inaccessible and forgotten in the possession of the Faculty of Arts. The Jan Palach Library of the Faculty of Arts of Charles University today has an Armenian collection of about a thousand books, most of them classical Armenian literature from the estate of Ludmila Motalova along with a smaller collection of Armenian books from the estate of the recently deceased leading Czech Caucasian scholar Václav A. Černý.

Another very important activity of the Armenian diaspora world-wide is the opening of Armenian schools, usually called Sunday schools, where children can be taught the Armenian language at least once a week, learn to read and write the Armenian alphabet and learn about the Armenian traditions, history and culture. Last but not least, they may meet other members of the diaspora among whom they will find friends and, ideally, a future life partner. In the Czech Republic, the

[13] Interview with Barsegh Pilavchyan, the Archimandrite of the Armenian Apostolic Church in Czech Republic, 2019.

Armenian Sunday School is again operating in cooperation with the Faculty of Arts of Charles University in Celetná Street. It is attended by about ten to fifteen children, and each year it ends with a festive celebration.

An important connecting feature of the diaspora is, of course, Armenian culture and the organisation of cultural events such as exhibitions, theatre, music or dance performances, whether by artists living in the local diaspora or invited from Armenia, who then often give a series of performances for the diaspora in several European countries. Diaspora activities also include publishing a magazine, a newspaper or maintaining an Armenian-language website that provides information about Armenia and Armenian life around the world and, of course, about the diaspora in the host country. In the Czech Republic, it is the magazine Orer, founded by journalist Hakob Asatryan, which is very active in reporting on the Armenian minority, as well as on events throughout the diaspora and news from Armenia.

Currently, there is also activity on social networks, as well as a Facebook group of the Armenian Youth Association of the Czech Republic (AYAC). These pages share events related to the Armenians organised by the community itself and by the public. Active cultural participants include young students who organize, for example, a joint New Year celebration, film screenings or watching the Eurovision Song Contest, or discussions on various current issues facing Armenia and the diaspora, whether in support of young soldiers in Nagorno-Karabakh or an Armenian language summer school. The students also organise political protest actions, again focusing on the ongoing crisis in Nagorno-Karabakh and the reluctance of international organisations to effectively address it. Of course, they also join the annual commemorations of the Armenian Genocide.

The most important day of the year for the Armenian diaspora worldwide is April 24, the Genocide Day, when Armenians commemorate the beginning of the mass murder of Armenians in the Ottoman Empire in 1915. In the Czech Republic, the Armenians have been organising a parade for several years now. Since the centenary in 2015, under the official slogan "I remember and demand", it has intended to both commemorate this event and call on international organisations and the Czech Republic to officially recognise the Armenian Genocide. Despite historical evidence, this has so far proved rather elusive in the Czech Republic and elesewhere, due to Turkey's strong international influence.

The Armenian diaspora in the Czech Republic is not nearly as large as in Russia, the USA or France. In such countries, the diaspora is so active that local Armenians can choose between the Armenian schools, churches or concerts and films. An example is the Armenians living in Los Angeles, California. After those in Russia, American Armenians are the second largest Armenian community in the world, with around 360.000 Armenians[14] living in Los Angeles alone. Of the world's cities, only Moscow and Yerevan have larger Armenian populations. Los Angeles is home to nearly 30 Armenian Apostolic churches, dozens of schools, countless cultural events, and regular performances by leading Armenian artists, especially in the Glendale neighborhood, where the Armenians make up about 40% of the population. Glendale is home to Armenian theatres and cultural venues, Armenian shops, bakeries, café`s and restaurants with Armenian service, Armenian doctors, lawyers, taxi drivers, travel agencies, several TV stations, Armenian billboards and advertisements, and cars with Ararat or Hayastan license plates.

The ethnic niche model also operates in the Armenian diaspora: "An ethnic niche is created when an ethnic group is able to colonize a particular employment sector in such a way that its members have privileged access to the newly created jobs, thereby restricting entry of others. Ethnic niches develop in market societies where jobs are formed and filled according to the principles of importance and availability"[15].

This principle appears mainly in larger and more numerous diasporas. There are several commercial enterprises in the Czech Republic that have preferred to employ someone from their own community. In most cases, where there is a language barrier or little chance of finding employment with the majority population, the company prefers a member of its own community[16]. When setting up a company, founders often directly invite friends or acquaintances from their home country to join the company. They often state the main reasons that they know them well and can rely on them, who are also happy to go abroad. Further, both parties can still communicate with each other in their mother tongue.

---

[14] Haias: Armenian population in the world, URL: http://www.haias.net/news/_armenian-population.html, retrived 2023-02-02.

[15] **Drbohlav, Uherek** 2007, 125–141.

[16] **Uherek** 2003, 193–216.

Another model that is often found in larger diasporas is network theory, an example being the Chinese, Italian or Armenian neighborhoods in the aforementioned Glendale and Los Angeles. When migrants arrive, it is often these interconnected networks that they use to integrate in their new environment, to find work and a new home[17]. For Armenians in the Czech Republic, but also in the global diaspora, often one member of the family, in most cases the male, travels first, and once settled, invites other family members, then to create a family business in which the whole family participates. All the immigrant family members, whether they are close or distant relatives by Czech standards, live in one town. The informant Artur provides an example: "I came in the 1990s, then I gradually invited my wife and children to the Czech Republic, then my parents. Usually after the children, the wife and the parents are invited and then the sister and her family or the brother and his family follow. In my case I invited both families from my sister's side and my brother's side, then they invited their relatives and children and a big family was formed, we call it gerdastan. I have a company, some of my relatives work here"[18].

A large number of Armenians in the Czech Republic run small businesses and often work in the construction industry. It is relatively rare for the Czech Armenians to be classic employees in a non-Armenian or state-owned company. The Brno Armenians have largely concentrated their business in the fruit and vegetable trade. In Prague, on the other hand, there is a large concentration of Armenian artists and visual artists who run their own businesses or galleries. As is perhaps the case with all ethnic groups around the world, there has been a drive to open a catering business, an Armenian restaurant, café or bistro[19]. Caucasian cuisine, and Georgian cuisine in particular, is relatively well-known and popular elsewhere, especially in Russia and the countries of the former Soviet Union, but in the Czech Republic these efforts have mostly been short-lived and ended in failure. "I opened an Armenian café. In the window I had a picture of Mount

[17] **Uherek, Korecká, Kojarová** 2008.

[18] Respondent Alik, Czech Republic, December, 2019, Res. "Preferences in partner selection within members of the Armenian community in the Czech Republic", Interviewer Marta Mezhlumyan.

[19] **Maroušek** 2002.

Ararat and a map of Armenia. However, after two years I had to close the café"[20]. Another businesswoman says: "A long time ago I opened an Armenian restaurant in Prague, but soon I had to close it. I think most Czechs don't like to try new cuisine, they like to stick to what they know. It was impossible to do business because of the few visitors. It was typical Armenian cuisine"[21]. Today the situation is a little better. There are several Armenian restaurants and bistros across the country. One bright star in the Czech Republic is Gevorg Avetisyan, the operator of Marlenka in Frýdek-Místek, who has succeeded in using the Armenian recipes to produce honey cakes now known to practically everyone in the Czech Republic[22].

Conclusion

The Armenian community in the Czech Republic is considered a young community. The first Armenians began arriving in the Czech Republic in the early 1990s, after the collapse of the Soviet Union. The Armenians integrated into the Czech society quickly and successfully. Over time, the Armenian community began to grow with an increasing number of Armenians arriving in the Czech Republic. Signs of the expansion of the Armenian community include: the introduction of a Sunday school, the building of a khachkar, Armenian religious services, the operation of an embassy in Prague, the operation of Armenian restaurants, and the sale of Armenian food products in both brick-and-mortar and online stores.

Resources

The article contains excerpts extracted from a text that has already been published as a thesis:

BIBLIOGHRAPHY

Avetisyan G., **Horsáková M.** 2013, Marlenka, aneb, Životní pout' se zázraky: hovory s G.A., Ostrava, "QQ studio Ostrava", 91 p.

Brázová V.-K. 2011, Migrace a rozvoj, Rozvojový potenciál mezinárodní migrace, Prague, "Charles University in Prague, Faculty of Social Sciences".

[20] Respondent Ani, Czech Republic, December, 2019, Res. "Preferences in partner selection within members of the Armenian community in the Czech Republic", Interviewer Marta Mezhlumyan.

[21] Respondent Hripsime.

[22] **Avetisyan, Horsáková** 2013, 91.

Brentjes B. 1976, Arménie, Tři tisíce let dějin a kultury, Prague, "Vyšehrad", 211 p.

Czech Statistical Office: data - number of foreigners, https://www.czso.cz/csu/cizinci/4-ciz_pocet_cizincu, retrieved 2022-03-12.

Drbohlav D., Uherek Z. 2007, Reflexe migračních teorií. Geografie, Sborník České geografické společnosti, 112, no. 2. p. 125–141.

Eriksen T.H. 2007, Antropologie multikulturních společností, Rozumět identitě, Praha, "Triton".

Eriksen T.H. 2012, Etnicita a nacionalismus, Antropologické perspektivy, Praha, "Sociologické nakladatelství (SLON)".

Ghanalanyan T. 2012, Armenian diaspora in the Czech republic, "Globus" analytical journal, No. 2, http://www.noravank.am/eng/articles/detail.php? ELEMENT_ID=6841, retrieved 2022-03-12.

Haias, Armenian population in the world, http://www.haias.net/ news/_armenian-population.html, retrieved 2022-03-12.

Hendl J. 2016, Kvalitativní výzkum, Základní teorie, metody a aplikace. Čtvrté, přepracované a rozšířené vydání, Praha, "Portál".

Kamenická M.M. 2018, Preference výběru partnera u příslušníků arménské komunity v České republice, https://is.cuni. cz/webapps/zzp/detail/18406, retrieved 2022-03-12.

Karapetjan R., Mezhlumyan M., Nersisyan S. 2022, ed. Armenian diaspora in dynamics, Brno, "Centre for the Study of Democracy and Culture, Etnologická řada".

Keshishian O. 2011, A Very Dangerous Situation for Armenia, http://www.keghart.com/Keshishian_Emigration, retrieved 2022-03-12.

Kokaisl P. 2010, Manželství a rodina obyvatel Kavkazu a Střední Asie, Praha, „Za hranice - Společnost pro rozvojovou spolupráci při Provozně ekonomické fakultě ČZU v Praze", p. 94.

Košťálová P. 2012, Stereotypní obrazy a etnické mýty, Kulturní identita Arménie, Praha, „Sociologické nakladatelství (SLON)", 315 p.

Maroušek J. 2012, Arménští imigranti a jejich integrace do české společnosti, Výzkumná zpráva sestavená na základě etnografického terénního výzkumu ve vybraných lokalitách na území ČR, Ministerstvo vnitra České republiky, Informace k novému zákonu o státním občanství ČR. Ministerstvo vnitra České republiky, http://www.mvcr.cz/clanek/informace-k-novemu-zakonu-o-statnim-obcanstvi-cr.aspx, retrieved 2022-03-12.

Pedersen M.H. 2011, You Want your Children to Become Like You, The Transmission of Religious Practices Among Iraqi Families in Copenhagen, in OLWIG, Karen F., RYTTER, Mikkel (eds.), Mobile Bodies, Mobile Souls, Family, Religion and Migration in a Global World, Aarhus, "Aarhus Universitetsforlag", p. 117–138.

Redgateová A.E. 2003, Arméni. Překlad Václav A. Černý, Praha, „Nakladatelství Lidové noviny", 424 p.

Šaginjan V. 2001, Dějiny Arménie, Od počátku až do roku 2000, Praha, "Karolinum", 209 p.

Šatava L. 2009, Jazyk a identita etnických menšin, Možnosti zachování a revitalizace, Praha, "Sociologické nakladatelství".

Soukup M. 2014,Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii, Praha, "Nakladatelství Karolinum".

Szaló C. 2007,Transnacionální migrace, Oroměny identit, hranic a vědění o nich, Brno, "Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK)".

Teorie etnicity, Čítanka textů, 2016, Praha, "Sociologické nakladatelství (SLON)".

Uherek Z., Korecká Z., Kojarová T. 2008,Cizinecké komunity z antropologické perspektivy, Vybrané případy významných imigračních skupin v České republice, Praha, „Etnologický ústav AV ČR".

Uherek Z. 2003, Cizinecké komunity a městský prostor v České republice, Sociologický časopis 39, 2,Univerzita Karlova v Praze, Praha, "Filozofická Fakulta, Ústav etnologie", p. 193–216.

Worldmeters, Armenia population, http://www.worldometers.info/world-population/armenia-population, retrieved 2022-03-12

ՀԱՅԵՐԸ ՉԵԽԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ՄԵՋԼՈՒՄՅԱՆ Մ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ մշակույթ, ինքնություն, սփյուռք, համայնք, փոքրամասնություն, ներառում, հայերը Չեխիայում

Չեխիայի հայկական համայնքը երիտասարդ է: Առաջին հայերը Չեխիա են եկել 1990-ականների սկզբին՝ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո: Հայերը կարողացել են արագ և հաջող ինտեգրվել չեխ հասարակությանը, և ժամանակի ընթացքում նրանց թիվը աճել է՝ համալրվելով նոր տեղափոխված հայերով: Հայկական համայնքի ընդարձակման ցուցանիշներն են՝ Կիրակնօրյա դպրոցի բացումը, խաչքարի տեղադրումը, հայկական հոգեւոր արարողությունները, Պրահայում դեսպանատան առկայությունը, հայկական ռեստորանների առկայությունը, ինչպես նաև հայկական սննդի արտադրանքի վաճառքը՝ մանրածախ առևտրի և առցանց խանութների միջոցով:

АРМЯНЕ В ЧЕШСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

МЕДЖЛУМЯН М.

Резюме

Ключевые слова: культура, идентичность, община, диаспора, меньшинство, интеграция, армяне в Чехии.

Армянская община в Чешской Республике является сравнительно молодой. Армяне обосновались в Чехии в начале 1990-х годов, после распада Советского Союза. Армяне быстро и хорошо интегрировались в чешское общество. Со временем армянская община расширилась за счет миграции все большего числа армян. Свидетельством роста армянской общины стали воскресные школы, возведение хачкаров, наличие армянских религиозных служб, а также посольства в Праге, функционирование армянских ресторанов и продажа армянских продуктов в розничных и в интернет-магазинах. Сказанное свидетельствует об интеграции армян в чешское общество.

NARINE MOVSESYAN*
Laboratory Assistant
Institute of History of NAS RA
narinem2006@gmail.com
ORCID: 0009-0004-2506-530X
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.2.110-119

MANIFESTATIONS OF PAN-TURKISM IN THE TURKISH-ARMENIAN WAR OF 1920
(ACCORDING TO THE ASSESSMENT OF THE ARMENIAN HISTORIOGRAPHY OF THE TIME)

Keywords: Political relations, Turkish-Armenian War of 1920, the Republic of Armenia, pan-Turkism, historiography, political figures, Bolshevist Russia.

Introduction

The new reinterpretation of the Turkish-Armenian war in 1920 becomes essential, especially taking into account the current military-political situation of the Republic of Armenia. Now, when the ideology of pan-Turkism and open Azerbaijani aggression reemerged, it became much more urgent to launch a proper his-toriographical and political counterattack to the Turkish-Azerbaijani falsifications.

Different issues of the Turkish-Armenian war of 1920 had been elucidated in numerous Armenian publications. From the end of the war until today, various assessments of those events have been given by historians, statesmen, and politicians from different political standpoints. Among the completed works, the testimonies of those political and public figures of the time who held various state, military, party or clerical positions in the Republic of Armenia are particularly important. Those authors referred to various situations during the war. All of them emphasize the main grounds and ultimate goal of the war unleashed by the Kemalists. The goal of the latter was realize the plan of

* *Հոդվածը ներկայացվել է 23.05.23, գրախոսվել է 23.05.23, ընդունվել է տպագրության 28.08.23:*

the establishment of the "Great Turan" fed by the ideology of pan-Turkism and pan-Islamism, which was nothing but the continuation of the Genocide executed out in 1915.

Thus, the public demand of the general commander of the Azerbaijani forces, Khalil Pasha, to the Armenians to vacate Meghri district in Zangezur, so that they could establish a direct connection between Turkey and Baku, was evaluated by the Minister of Defense of the Republic of Armenia Ruben (Minas Ter-Minasyan) as a return to the ideology of pan-Islamism and new steps towards the aim of creating a "Great Turan"[1]. In his turn, the Secretary General of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (abbreviated: RA) Hakob Ter-Hakobyan (Irazek) notes: "...The to-be-formed Armenia is the barrier that would separate Turkey from its nourishing motherland, Turan... The Armenians were a thorn stuck into the side of Turkism"[2]. Therefore, the time had come, "to open the roads to Turan"[3].

"Turkey, having suffered an irrevocable defeat in the west and south, sought to secure and strengthen its future in the north-east. And the Armenians being stuck as a wedge between Erzrum and Baku, cut the road to Turks"[4], adds the first Prime Minister of the RA H. Kajaznuni. He writes in regard to the depopulated Western Armenia, that "in order to solve the Armenian Issue in Turkey fundamentally, (that step) was the most drastic and – as the future has shown – the most appropriate one"[5].

A similar opinion can be found in the report by the diplomatic representative of the RA in Georgia Tigran Bekzadyan, written in August 1920. When presenting the political situation in the RA, he writes: "Owing to this state of affairs, the situation had developed in such a way, that it threatened the security and existence of the state"[6]. Reffering to the Turkish-Russian and Turkish-Azerbaijani relations, T. Bekzadyan presents in the same memorandum a method of achieving the goals of the Turks. This method demanded the establishment of a contact with Soviet forces and Azerbaijan, so that a required assistance against Europe could

[1] **Ռուբէն** 1991, 145.
[2] **Տէր-Յակոբեան** 1921, 4–5.
[3] **Տէր-Յակոբեան** 1921, 4.
[4] **Քաջազնունի** 1923, 21–22.
[5] **Քաջազնունի** 1923, 15.
[6] **Խատիսյան** 1968, 276.

be obtained. The successful end of these measures should be a "destruction of independant Armenia, of the state that prevents the aforementioned connection and serves as a barrier against the formation of a homogenous Muslim mass from the Mediterranean to the shores of the Indian Ocean"[7].

T. Bekzadyan's assessment clearly depicts the goal of the Kemalists, the essence of their pan-Turkism and pan-Islamism. He emphasizes that Armenia is the main barrier against the implementation of the aforementioned plans, and correctly mentions how the Turks of Azerbaijan had recently been involved in the implementation of this plan, referring to the Caucasian Tatars of his days, too[8].

The Backgrounds of pan-Turkism according to the Assessment of the Armenian Historiography of the Time

The authors of the time present how the multitudinous Russian forces, which advanced from the East and allegedly should put an end to the Azerbaijani-Armenian conflict, captured Karabakh, then Zangezur and Nakhijevan. The witnesses and participants of the events clarify, that the Kemalists and the Azerbaijani troops used that opportunity, and also entered with their detachments to occupy Armenian territories[9]. This indicates, that the statesmen of the time were well aware of how the Kemalists were implementing their long-term plan and clearly paved the way for the "Great Turan", under the guise of cooperation with Soviet Russia.

H. Ohanjanian, one of the direct participants of the events, referred to the negotiations that should reconcile the Erevan Cabinet with the Kemalists after the defeat of the RA in the Turkish-Armenian war of 1920. Ohanjanian reveals the treachery of the enemy's actions as follows: "When we met the new demands of the cease-fire were proposed and immediately implemented by them, they brought in new demands, and by implementing them Armenia would be divided, disarmed and become completely incapable of self-defense"[10]. Then the leader of the Republic concludes that in addition to all these circumstances Armenia had to provide to the enemy the security guarantees, which meant that new demands would be forwarded to Armenia in the future. "And this time the problem of the

---

[7] **Խատիսյան** 1968, 273.
[8] **Խատիսյան** 1968, 273.
[9] **Խատիսյան** 1968, 274.
[10] **Խատիսյան** 1968, 286:

destruction of Armenia would be probably put on public display, and it was for this purpose that the government of Ankara moved its armies against Armenia"[11].

The Armenian authors had recorded that the Turkish invasion threatened not only independence, but even the existence of the Republic of Armenia, that the purpose of the Turks was the final destruction of our country. These people gave a fair assessment of the essence of the Kemalists' invasion[12]. One among these analysts, the second Prime Minister of the Republic of Armenia Al. Khatisian, came to an interesting conclusion and finally answered the question, why the Turks could not fulfill their dream of pan-Turkism. He admits that the Bolsheviks were the main allies of the Turks and actively supported the Kemalist attack on Armenia. But in the long run, though they supported each other, the Bolsheviks had to get their share, that's why they "divided Armenia among themselves"[13].

H. Ter-Hakobyan, emphasizes the fact that the time chosen by the Turks for the attack was convenient. He mentions a number of reasons that prompted them to start a war and considers the following aim as a primary one: "To open the roads to Turan and to the 'ally' Soviet Russia"[14]. Then he mentions the following reasons arising from the primary aim: the alliance with Azerbaijan was of strategic importance, it would later be directed against or in favor of the Bolsheviks, depending on the requirement of the moment. The next task was to eliminate the Treaty of Sèvres and to reach the solution of the Armenian Question by squeezing Armenia, which was the chief bearer of Nationalists demands. So if, nevertheless, the Kemalists failed to eliminate Armenia completely, it was necessary to prohibit at all costs the joining of Western Armenia to Eastern Armenia, and to put Armenia in such a position that it ought to make territorial concessions[15].

We can see that Ter-Hakobian, who was a well-known statesman, was quite correct in his conclusion that the ultimate goal of the Kemalists was the implementation of pan-Turkism and pan-Islamism. They executed these ideas quite freely, and strived to extend their power to "Muslims living in the vicinity of Masis and Bartogh, who were equally subjected to frequent persecution by the

[11] **Խատիսյան** 1968, 286.
[12] **Խատիսյան** 1968, 273.
[13] **Խատիսյան** 1968, 293.
[14] **Տէր-Յակոբեան** 1921, 2.
[15] **Տէր-Յակոբեան** 1921, 2.

Armenian authorities"[16].

Thus, the Armenian government officials were clearly aware of the ultimate goal of the Turks, namely to destroy Armenia and the Armenian people. This thesis could be illustrated by the following apprehension of Ter-Hakobyan why the concept of Armenia was most detestable for the Turks: "Since the old times they like and tolerate everything, but they are seized with an uncommon frenzy, when it comes to Armenians and Armenia"[17].

The military adviser, Major General G. Korghanian shared the opinion of diplomat. G. Korghanian who participated in the London diplomatic Conference of the Prime Ministers and Ministers of Foreign Affairs held in February-April, 1920, in his message composed in the same 1920, writes: "the Armenians prevent the implementation of the ideas of pan-Turkism and pan-Islamism, the creation of a united Muslim state stretching from the Mediterranean Sea to the Turkestan steppes"[18]. The figures of the time, when it comes to the issue of the noted goal, did not draw a line between the Turks of the past and the Turks of the present. They thought that the goal pursued by Ottomans or Kemalists in regard to Armenia and its nation did not change during all periods. "Turkey, old or new, has one policy towards the Armenians – to exterminate them in order to obstruct their legitimate claims"[19]. H. Ter-Hakobian asked: "What is this furious discord for?". The answer is the same. "First of all, because as far as future Armenia could be the barrier that would really separate Turkey from its nourishing motherland, Turan, where all their ideals are centralized. Armenia was a thorn stuck into the movement of Turkey"[20].

The Essence and Purposes of pan-Turkism according to the Assessment of the Armenian Historiography of the Time

Quite similarly to the Young Turks, the Kemalists had also pursued a goal to unite with Azerbaijan and through it with the Turkic people of Central Asia[21]. Let's highlight this plan, which is not limited to only economic and cultural goals, but also includes military and obviously expansionist goals. We should add that this

---

[16] **Տէր-Յակոբեան** 1921, 2.
[17] **Տէր-Յակոբեան** 1921, 4.
[18] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 557, հ. 1, մաս 2, թ. 442.
[19] **Տէր-Յակոբեան** 1921, 4.
[20] **Տէր-Յակոբեան** 1921, 4.
[21] **Տէր-Յակոբեան** 1921, 7–10.

plan is already a practical implementation of the idea of pan-Turkism and pan-Islamism.

Among the Clergy and their deeds we should mention the appeal of the Catholicos of All Armenians Gevorg V (1847–1930) to the Armenian people (made on October 4, 1920). The document states: “The enemy comes, the enemy is merciless... having gathered his last strength, he fights desperately and wants to completely deprive us of our homes, our homeland and our freedom...”[22]. The same circumstance, namely, that the Kemalists strived to destroy the Armenians, had been traced in an article “Our Enemies” by Bishop Garegin Hovsepyants, who witnessed the fall of Kars and directly participated in those events. He states the following: “Today, he (the Turk – N. M.) ... with the fury of a mortally wounded beast makes the last attempt to strangle the sacred cause of the political and intellectual revival of the Armenian people, trample the sacrificial Motherland, destroy our state and unite without hindrance with the co-religional Azerbaijan”[23]. In the article under the title “An Internal Enemy” the Bishop Garegin writes: “The Turks treacherously ... entered our borders and want to use our corpses to create an opportunity for unification with Azerbaijan and the Eastern Muslims”[24].

The danger of pan-Turkism and pan-Islamism became so real that even the European figures understood and realized its threat. The Armenian statesmen of that time exchanged their anxiety with them. Thus, Avetis Aharonian, as a Chairman of the RA delegation to the Paris Peace Conference, told to the Minister of Foreign Affairs Al. Khatisian on March 19, 1920: “England is deeply convinced that the religious and political teachings of the Young Turks, which is pan-Turanism and pan-Islamism, are not merely words and that Turkey, armed with these ideas, can influence Asia and, consequently, the English Muslim possessions and of course Arabia as well”.

England is firmly convinced that until Turkey stands and the Young Turks are the masters of its fate, there is no peace in Asia”[25].

---

[22] The full text of the message in: **Եազըճեան** 2002, 72–74: It was also published in the “Etchmiadzin” weekly newspaper. Էջմիածին, 04.10.1920. The October 4th date mentioned under the message title is probably the date of its publication.

[23] The full text of the message in: **Եազըճեան** 2002, 74–77. The article was also published in the “Etchmiadzin” weekly newspaper. Էջմիածին, 04.10.1920.

[24] See the full message. ՀԱԱ, ֆ. 57, g. 5, գ. 93, թթ. 20–21, **Եազըճեան**, 2002, 77–80.

[25] ՀԱԱ, ֆ. 200, g. 1, գ. 290, մաս. 1, թթ. 70–71.

The Armenian newspapers of the time also associated the goals of the Turks with the reinterpretation and continuation of their old pan-Turkic plans[26]. “In addition to the destruction of the Armenian people, the Turks are paving the way for a pan-Turkic union”[27]. The fall of Kars[28] had been considered by the “Mshak” a victory of the pan-Turkic and pan-Islamic ideas, and Mustafa Kemal’s goal was to create an empire from Altai to the Mediterranean[29]. This is approved by a letter from Ahmed Mukhtar, the Minister of Foreign Affairs at Ankara, addressed to Kazim Karabekir on November 8, 1920, which, in particular, states: “Armenia must be destroyed politically and physically”[30].

Although many Armenian experts and politicians did not emphasize “pan-Turkism”, their memoirs prove that the goal of the Turks was the complete destruction of Armenia[31].

Conclusions

Thus, the Armenian individuals of the time presented in their letters and memoirs the current political situation in the country, the danger that threatened Armenia on both sides, the abandonment of it by the allies, the unhindered actions of the Turkish army and the fact that its assault was primarily directed against peaceful population, and, thus, clearly represented the essence of Turkey’s plans, i.e. to destroy the Armenian nation as an ethnic unity. The authors of the time, who were in the center of the heated events, witnessed all important developments, which they recorded in detail and gave an appropriate assessment, in regard to them. Therefore, their monographs and other publications, as well as writings and correspondence are primary sources of great significance.

BIBLIOGRAPHY

Եազըճեան Գ. 2002, Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանց, Ոգուն չապաւինելու արդիւնքը, Երևան, հրատ. «Ազգայնական ակումբ», 144 էջ:

[26] Գործաւոր, 07.04.1919, Մշակ, 09.05.1920.

[27] Յառաջ, 01.10.1920, 03.11.1920:

[28] One of the great losses of Armenians during the war was the fall of Kars on October 30, 1920.

[29] Մշակ, 21.10.1920, 22.10.1920, 05.11.1920.

[30] **Кеворкян** 2015, 900.

[31] **Кеворкян** 2015, 266, **Վրացյան** 1993, 487–495:

Ռուբէն 1990, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Երևան, հ. 7, «Ադանա» հրատ., 363 էջ:

Տէր-Յակոբեան Յ. 1921, Հայաստանի վերջին աղէտը, Կ. Պոլիս, տպ. Մ. Տէր Սահակեան, 126 էջ:

Քաջազնունի Հ. 1923, Հ.Հ. Դաշնակցությունն անելիք չունի այլեւս», Թիֆլիս, տպ. Ժ.Տ.Խ, Պոլիգր. Բաժ., 4-րդ տպարան, 111 էջ:

Խատիսյան Ա. 1968, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրութ, տպ. Համազգային, 487 էջ:

Վրացյան Ս. 1993, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, Հայաստան հրատ., 704 էջ:

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 93, թթ. 20–21:

ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, մաս. 1, թթ. 70–71:

ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 557, մաս 2, թ. 442:

Кеворкян Р. 2015, Геноцид армян, Москва, изд. «Яуза-каталог», 912 с.

Գործաւոր, 07.04.1919:

Էջմիածին, 04.10.1920:

Մշակ, 21.10.1920:

Մշակ, 22.10.1920:

Մշակ, 05.11.1920:

Մշակ, 09.05.192:

Յառաջ, 01.10.1920

Յառաջ, 03.11.1920:

1920 Թ. ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՆԹՈՒՐՔԻԶՄԻ ՆՊԱՏԱԿԻ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒՄ (ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ)

ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ Ն.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ քաղաքական հարաբերություններ, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմ, Հայաստանի Հանրապետություն, պանթուրքիզմ, պատմագրություն, պետական գործիչներ, բոլշևիկյան Ռուսաստան:

Սանձազերծելով թուրք-հայկական 1920 թ. պատերազմը, քեմալականները ձգտում էին իրագործել պանթուրքիզմի ծրագիրը: Հոդվածի նպատակն է վերհանել նշված իրադարձությունների գնահատականը ժամանակի հայ

պատմագրության կողմից: Աշխատանքի համար առաջնային հիմք են ծառայել ժամանակի հայ պատմագրության կողմից կյանքի կոչված մենագրություններն ու հոդվածները, նամակները, զեկուցագրերը, որոնց պարունակած նյութերի համադրման, համեմատման և վերլուծության միջոցով փորձ է արվել վերհանել 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում թուրքական կառավարության՝ պանթուրքիզմի ծրագրի իրագործման փաստը:

Ժամանակի հեղինակները շեշտադրում են, որ Հայաստանը գլխավոր արգելքն էր վերոհիշյալ ծրագրերի իրականացման ճանապարհին և իրավացիորեն նշում են, որ վերջին ժամանակաշրջանում այդ ծրագրի իրականացմանը լծվել էին նաև Ադրբեջանի թուրքերը՝ նկատի ունենալով կովկասյան թաթարներին:

Հեղինակները նշում են, որ 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի միջոցով Մուստաֆա Քեմալը ձգտում էր ուղիղ ցամաքային հաղորդակցություն հաստատել Ադրբեջանի հետ, ինչպես նաև կործանել Հայաստանի Հանրապետությունը:

ТУРЕЦКО-АРМЯНСКАЯ ВОЙНА 1920 Г. КАК РЕАЛИЗАЦИЯ ЦЕЛЕЙ ПАНТЮРКИЗМА (В ОЦЕНКЕ АРМЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ)

МОВСЕСЯН Н.

Резюме

Ключевые слова: политические отношения, турецко-армянская война 1920 г., Республика Армения, пантюркизм, историография, государственные деятели, большевистская Россия.

Турецко-армянская война 1920 г. имела целью реализовать стратегию пантюркизма. На основе сопоставления и анализа фактов, содержащихся в специальной литературе – статьях, письмах, рапортах и монографиях, делается попытка выявить факт реализации программы пантюркизма, осуществлявшейся турецким правительством в ходе турецко-армянской войны 1920 г.

Авторы-современники событий подчеркивают, что Армения была главным препятствием для осуществления пантюркистских планов. При этом они отмечают, насколько активно азербайджанские турки, под которыми подразумеваются кавказские татары, подключились к осуществлению данной программы, констатируя, что посредством турецко-армянской войны 1920 г. Мустафа Кемаль стремился установить прямой сухопутный контакт с Азербайджаном, а также уничтожить Республику Армения.

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

VIKTORYA VASILYAN*
(PhD) Doctor in History,
Researcher at Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA,
Lecturer at AUA and Traditional Medicine University of Armenia,
“100th Archaeological Monuments of Armenia” Project's Manager at AUA
viktoryavasilyan@gmail.com
ORCID: 0009-0003-0754-481X
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.2.120-141

“THE ARTAXIAD QUEEN” AS A PERSONIFICATION OF ARMENIA

Keywords: Artaxiad Queen, Mithra, Tyche, Cilicia, Erato, Amazon, Rome.

Introduction

The allegorical images of women are known from mythology and folk tales. Many historical persons have personified different natural phenomena (rivers, lakes, oceans) or geographical areas (cities, castles, regions). The allegorical image of a woman has always played an important role in establishing identities[1]. A case in point is the Roman historians and authors’ writings about Armenia, where they also use metaphoric phrases. For example, in one of his poems the famous Vergil compares Armenia with “the Araxes River, which never tolerated bridges”[2]. At that time Armenian people proved the famous lines written about the country to be right[3]. Roman Poet Ovidius also compares other nations with the Tigris, the

* *Հոդվածը ներկայացվել է 10.07.22, գրախոսվել է 28.07.23, ընդունվել է տպագրության 28.08.23:*

[1] **Վասիլյան** 2013, 209.

[2] **Виргилий** 1994, 726–727; 151; 155; **Դեմոյան** 2012, 48–49.

[3] History of Armenian Nation 1971, 625.

Euphrates, the Rhine and Danube Rivers, and identifies Armenian army as a "Persian breed"[4]. Identifications of "Mother Araxes, Motherland, Mother-Earth" and their subsequent experiences have been preserved in the Armenian folk tales and national traditions at large. In Armenia "mothers" and "women" are considered family guardians, initiators of nation-keeping, and home patrons. Throughout the history Armenian Queens[5] have always supported their husbands, playing an important role in the governance, prosperity and protection of their country. The Armenian goddesses and deities present the virtue of the Armenian woman, her femininity and creativity, the sanctity of the mother and the keeper of the hearth[6].

The Typology of Ancient Female Personifications

The representation of conquered Armenia by the image of a defeated woman was widespread in Roman art (for example, triumphal arches, sculptures, medallions, mosaics, glyptic art, etc.). Almost no studies have so far been carried out related to the personifications in the image of a woman impersonating Armenia[7].

It should be noted that there are many forms of classification in special literature. For instance, P. Bienkowski distinguished two main groups:

1. Provincia Capta represented a standing and sitting woman 'whose attitude is steeped in sadness deep'.

2. Provincia Pia et Fidelis (an expression made by P. Bienkowski) – the woman 'if not happy to less resigned and quiet', dressed in a suit: a. typically Greek – chiton and himation, b. Amazon, c. National[8].

M. Jatta and P. Strack also use the same classification. M. Jatta distinguishes five types of personification:

[4] **Ovid** 1929, 219–27.

[5] **Վասիլյան** 2014, 18–33.

[6] **Պտուկեան** 1971, 30–53; **Վասիլյան** 2014, 18–34.

[7] **Հացունի** 1924, 78–85 and **Պատրիկ** 1967, 21 were the first scholars, that have partially addressed this issue. See also **Մուշեղյան** 1982, 1985, 42, **Պտուկեան** 1971, 30–53, **Պողոսյան** 2001, 75, **Հակոբյան** 2010, 201, However, as the topic remained almost unexplored in the works of Armenian specialists, we considered it necessary to turn to this problem and make typological divisions.

[8] **Bienkowski** 1900, 10–12.

1. A conquered country is depicted with an inscription of "Capta" and national arms.
2. A woman with a military costume and weapon.
3. A woman in idealised Greco-Roman costume and national arms and symbols.
4. A woman standing in a national costume, wearing national arms.
5. Roman soldiers[9].

P. Strack distinguished five types of representations:

1. Tellus type – a woman lying in Greek or Roman costume.
2. A woman standing in Greek or Roman costume.
3. A woman represented as an Amazon.
4. A woman in a national costume, wearing national arms.
5. A citizen (sex is not important) in a national costume with national arms (a very rare type)[10].

J. Toynbee divided them into two groups:

1. Realistic-ethnographic type of personifications in a national costume.
2. Idealised image of a woman in a Greek costume and national symbols[11].

P. Gardner distinguishes four types of symbolic representations:

1. The eponymous character of a hero or a founder.
2. A protective god.
3. A woman.
4. Tyche or Fortune as a symbol of the Goddess of the Cities[12].

Thus, specialists give the definition of different stages of Romanisation of nations and the level of impact of their defeat.

The Typology of Artaxiad Queen as Personification of Armenia

Based on their works, we also performed the pictorial typology of the personification of Armenia. We have divided the personifications of Armenia into eight groups.

1. Artaxiad Queen (Fig. 1),

2. An Amazon woman or Phrygian armed woman (Fig. 2),

---

[9] **Jatta** 1908, 68–69.

[10] **Strack** 1933, 152–155.

[11] **Toynbee** 1934, 2–11; **Ostrowski** 1992, 271.

[12] **Gardner** 1888, 47–81; **Lucas** 1900, 1–42.

3. Mitra-Amazon collective image (Fig. 3),

4. City-Mother-Goddess in the characters of Tyche or Fortuna (Fig. 4),

5. Representation of Armenia defeated by Roman soldiers, legionnaires, female or male, gender is not allowed (Fig. 5),

6. Artaxiad crown as a symbol of Armenia (Fig. 6),

7. Victoria sacrifices a bull as a symbol of Rome's conquest of Armenia (Fig. 7),

8. Mitra as a symbol of defeated Armenia (Fig. 8).

Based on the above, referring only to the first pictorial group of the Artaxiad Queen, which has been singled out, we have also performed a thematic typology of the Artaxiad Queen, which can help us find the collective representation of these types only in the pictorial typography of the Artaxiad Queen.

We consider the first image to be the imagery of the Artaxiad Queen kneeling or standing in front of the emperor, asking for mercy. It comes in two main versions:

a) In the examples attributed to the first version, the queen with the Artaxiad crown is depicted on the reverse of the coins of Augustus or Feronia, as a symbol of a defeated country personifying a noble woman in a Greek chiton, wearing an Armenian/Parthian cloak, with arms outstretched to the emperor, kneeling and praying for mercy.

b) In the second version, there is the Artaxiad Queen, standing or sitting before the emperor in the image of a queen begging for his mercy, symbolizing occupied Asia Minor, identified with the Hellespont.

On the Arrentine pottery dating to Augustus, we have the Artaxiad Queen as the symbol of captured Asia Minor, identified with the Hellespont (Armenians, Phrygians, Trojans, Carians, Amazons, Scythians, etc.) Here is the continuation of the Trojan myth, where Augustus is portrayed as Achilles, a half-naked Greek hero, and Armenia is confronted by the Artaxiad Queen as a symbol of conquered Asia Minor, who begs for mercy. The Artaxiad Queen meets the Greek hero twice on pottery.

The iconography of the Queens is repeated in the image of the allegorical representation of Armenia made by the Roman Emperors. The emperor is depicted as an Olympic God or Greek hero showing his mercy to the Artaxiad Queen or the King. He is usually shown sitting on the throne in front of the Queen, presenting her power or giving her a blessing, or the Queen of Artaxiad is shown in a long attire in the pose of adorant or asking for his mercy, or blessing.

In museums of Tübingen, Munich, Berlin, and Boston, bowls from the Italian city of Arezzo are kept, which are supposed to be dated to the ca. 1st-3rd centuries A.D. (Fig. 9)[13]. According to some experts, they date back to Augustan time[14]. The symbolic image of defeated Armenia is depicted in the image of the Artaxiad Queen standing or sitting before the naked hero-emperor, imploring him for mercy. The symbolic image of defeated Germany in desperation can also be seen. The same image appears on other monuments created for the emperor, and on them he is represented as a powerful ruler of the West and the East. We also tend to date the bowls to the Augustan time (Fig. 10).

This is in fact the earliest type of personification of Armenia in the image of the Artaxiad Queen kneeling before the emperor and asking for mercy. She wears an Artaxiad tiara, wavy hair gathered at the back of the head, tunic, long royal mantle, Greek chiton. The legs of the woman are dressed in trousers, in a style resembling Parthian attire, and she wears shoes. J. Herrmann identifies this figure both as Armenia and whole "Asia Minor" (Fig. 11)[15].

Different types of iconography and composition of the Queens can be seen on many coins, seals and brands. The majority of coins are attributed to Queen Erato[16]. She[17] was the last reperesentative of the Artaxiad dynasty, daughter of Tigran III and sister of Tigran IV[18].

On the obverse of more than a dozen copper coins Erato's profile can be seen in the background facing right, next to her brother and husband Tigran IV.. On the reverse Mount Ararat is depicted (Fig. 12)[19]. According to G. Sarkissian, the iconography has its parallels in the art of the Ptolemaic dynasty[20]. Dozens of coins with the image of Erato have been found in the capital of ancient Armenia,

---

[13] **Dragendorff** 1948, 160–161; **Kuttner** 1995, 86; **Łuszczewska** 2002, 69–70; **Маркарян** 2015, 78.

[14] **Oxé** 1933, 98, 52, №220a, 220b, 308; **Laubscher** 1974, 253; **Pollini** 1978, 284–285; **Simon** 1957, 3.

[15] **Herrmann** 1995, fig. 31.1 d, 31.2, 31.3, 509–519; **Ramsby, Hoven** 2007, 59–60.

[16] **Варданян** 1987, 195–207; **Ներսեսեան** 2000, 554; **Սարգսյան** 2006, 14–23; **Վասիլյան** 2014, 18–34.

[17] Erato (ancient Greek Ἐρατώ desired, derived from the name of God Eros) was the Muse of love poetry in Greek mythology, daughter of Zeus and Mnemosyne.

[18] She co-ruled with her brother Tigran IV 8–5 B.C., 2 B.C. – 2 A.D., alone 6–12 A.D. See: **Manandyan** 1945, 295–298.

[19] **Վարդանյան** 2004, 234–253.

[20] **Սարգսյան** 2006, 14-23.

Artashat. On the obverse she is depicted with hair gathered at the back of the head, on the reverse the model of the capital is depicted with defence walls (History Museum of Armenia, Inv. №20093-4, Fig. 13). This iconography also serves as proof that the image of the Queens and the Goddess of the Cities were identical, and they were perceived as the protectors and patrons of Artashat.

Researchers such as E. Babylon, F. Layard, and V. Langlois suppose that the face of the queen depicted on an intaglio from an oval red garnet, resembles Artaxiad Queen Erato (Fig. 14a, b)[21]. It is kept in the National Library of Paris in the department of medals (Médailles et Antiques de la Bibliothèque Nationale de France, No. 58.1384, with a height of 2.2 cm, width 1.4 cm, only garnet size 1.5x1.1 cm, donation, purchase time, 09. 25.1692)[22]. It was also published by V. Hatsuni as Queen Erato[23].

The queen is depicted with the left profile, some part of the hair is connected to the back of the head, and the other - to the upper hair. The dress of the queen is attached to the shoulder with a clasp. She wears an Artaxiad crown in the form of a jagged tiara on the head, adorned with six stars. The tiara is covered with a diadem that is riveted from behind. Under the high crown, characteristic of Armenian kings of Artaxiad riches, wavy hair looks like a luxurious band. The Queen, in a typical Hellenistic interpretation, is elegant. According to B. Arakelian, this is the most significant work of the ancient masters in Armenian glyptic art[24].

The hypothesis that this is the Armenian queen was confirmed by all the researchers[25]. In this case, it does not matter whether it is the Artaxiad Queen Erato or another Armenian queen. The similarity of the crown with the crowns of Tigran II and Artavazd II is obvious (Fig.15). According to B. Arakelian, the intaglio was made in the period when the Queen ruled alone[26]. The coins depicting Queen

[21] **Babelon** 1860, 193, **idem.,** 1890, pl. 29; Layard pl. 65, 18; **Langlois** 1859, 39–40.

[22] http://medaillesetantiques.bnf.fr/ws/catalogue/app/collection/notices/record/ark:/12148/c33gb16w5x; **Caylus** 1752–1767, pl. XLII, 2; **Furtwängler** 1900, taf. 33, №4, 161, **Plantzos** 1999, №98, pl. 17, 57; **Zwierlein** 2007, fig. 267.

[23] **Հացունի** 1924, 76–77.

[24] **Առաքելյան** 1976, 34–35.

[25] **Babelon** 1860, 193; **Langlois** 1859, 39–40; **Caylus** 1752–1767, pl. XLII, 2; **Furtwängler** 1900, taf. 33, №4, 161; **Plantzos** 1999, №98, pl. 17, 57; **Zwierlein** 2007, fig. 267; **Ալիշան** 1890, 367, 418.

[26] **Առաքելյան** 1976, 35.

Erato and the Armenian brand, kept in Paris, are of different types. Here the clothes, hairstyles and hats are different.

The collective image of the Artaxiad Queen, represented on the Arrentine bowls, is similar and seems to imitate the image of Erato on the Queen's seal at the National Library of Paris. The Armenian queen in her royal dresses and the crown of the Artaxiad nobles is the allegorical symbol of the country or defeated kingdom. The Artaxiad Queens wear men's trousers and corrugated short dresses, solemn Greek dresses and clothes that lean against the shoulder and hands, a cloak slightly on the right shoulder and down. The clothes and headgear of the Artaxiad Queen Erato depicted on a seal kept in Paris, is a case in point.

To illustrate the images of the Armenian queens, we also have examples of the coins, which date back to the Octavian period[27] (ca. 19 BC). They were made for Petronius Turpilianus and Aquillius Florus (Fig. 15)[28]. The image of Armenia

[27] Pliny the Elder first mentions 14 allegorical-symbolic representations of nations in the colonnade of the theater built by Gnaeus Pompey, which was built to celebrate his victory in the year 55 BC. Pliny mentions their marble sculpture in his Natural History, chapter 36.41, noting that Varo tells us about the “Fourteen Nations” surrounding the theatre of Pompey that were erected by Coponius to symbolize the capture of the nations by Pompey. Unfortunately, the theater made of the oldest stone has not been preserved, and we cannot see the iconography of the representation of the nations, but historians claim, that the nations of the Temple of the deified Hadrian, the nations of Aphrodisias in Sebasteon, mimic the allegories of other nations. The earliest of these monuments was the Pompey Theater, which was officially dedicated to his victories in 55 BC. According to Pliny (NH 36.41), the front of the theater featured the representatives of 14 defeated nations in their distinctive ethnic costumes. From the Egyptian context of the procession, Ptolemy II seems to have included images of Ionian cities to compare the majesty of the Ptolemaic Empire with that of the Egyptian pharaohs (**Root** 1979, 240–250; **Cashman** 2006). Alternatively, it is possible that Ptolemy was inspired by Achaemenid royal monuments such as the stelae of Darius the Great Canal (**Root** 1979, 61–68). For a general discussion of the Achaemenid influences on Ptolemy II's procession, see **Briant** 2002, 199–200. A collection of fourteen statues, depicting the “nations” conquered by Pompey during his many expeditions to the empire. This is far from the fifty (or more) ethnicities depicted on Sebastian, but the basic principle remains the same. It is also worth noting that the theatrical facades of Sebastian's columns, otherwise unprecedented in Greco-Roman art, were probably designed to respond to the representation of nations at the Pompeii Theater.

[28] **Մուշեղյան** 1982: 93; **idem.** 1985: 42; **Հացունի** 1924: 78–80; **Պտուկեան** 1971: 30–53; **Маркарян** 2015: 78.

was represented by "the defeated Queen"[29]. The defeated countries[30] appeared on the Roman coins (Antioch, Britain, Africa, Gallia, Armenia, etc.) as human or zoomorphic allegories[31].

The second iconographical type is represented in the allegorical form of Mother Araxes, in the image of the defeated Artaxiad Queen, accompanied by two rivers, the Tigris and the Euphrates, which were mostly personified by half-naked Greek men.

The Araxes as a woman and the Tigris and the Euphrates as men are mostly found on the coins of the Augustus' and Trajan's sculptures.

It is noteworthy that both on the triumphal arches, and on the coins issued by Trajan, Armenia later symbolized not only Armenia but the whole region, mainly Mesopotamia, accompanied by two rivers, the Tigris and the Euphrates, which were mostly personified by half-naked Greek men, sitting on the ground with their hands under their jaws, their weapons and captured loot spread around. *The*

---

[29] "Defeated Armenia" represented on the occasion of Armenia's conquest by the image of the Armenian Queen on the coins of Mark Antony (Figure 3), Trajan, Adrian, Lucius Verus, Markus Aurelius, was depicted before emperors praying for mercy. The reason for making such coins was the capturing of the throne of Armenia and King Artavazd II and his family by Mark Antony and Cleopatra. The Queen was usually represented on the reverse of coins kneeling, hands on her mouth, praying for freedom and mercy, with downcast head and hopeless, often raising her hands to the emperor. On such coins one can see the inscription "Armenia", which is on the round pointed circle. Below the victory of the Roman army and the defeat of the Armenian Kingdom are represented, through the personification of the Armenian Queen. In the iconography of coins of Lucius Verus the inauguration of the Armenian king is depicted, moreover, the Armenian king gets his Crown from the hands of the Roman emperor, who sits on his eminent throne. The Latin inscription heralds the Roman simultaneous victory against the main opponents of the Roman Empire, i.e. Armenia and Parthia. The Roman copper coins were made in Rome and have not been found on the territory of Armenia. It is reasonable to think that the image of the defeated Armenian Queen wearing a jagged crown tiara on her head, as well as her position of praying could have originated from the times of Octavian Augustus, for this type of representation has, in fact, been first used at that period. Our conclusion is based on the studies of coins and bowls on which (particularly on those of the Augustus and Feronia period) the iconographic type of the Artaxiad Queen with the high jagged tiara can be found.

[30] **Մուշեղյան** 1973, 42–43.

[31] For examples, Gaul (present day France) is depicted on coins of Lucius Hostilius Saserna as an image of a sad virgin with loose hair. Africa is depicted on coins of Quintus Metellus Scipio as a face of a woman (with an elephant trunk instead of a nose).

third iconographical type is the Goddess of the Capital, in the image of Tyche or Fortuna, with a jagged mural crown.

From this point of view the images of the defeated personifications of "Mother-City-Goddesses" depicted on the Triumphal Arch of Trajan at Benvenetum and Arcus Novus dedicated to Diocletian, play an important role. Here Armenia is represented by the allegoric image of Goddess of the Cities Tyche, kneeling before the emperor (Fig. 16)[32].

In ancient Rome, defeated nations were represented mainly as defeated women. Moreover, the replacement of women with images by specialists is considered a special intention, which was associated with the Greek-Persian conflict and wars. The replacement of male characters with female ones was compared to the male-female relations of Rome and Parthia, the comparisons of which have long existed in Greek art. In this regard, it is important to note that they were viewed as the prototypes of the Queens, who were shown by the Romans as a symbol of defetaed countries. We fully agree with this observation, although the representations of Armenia in the images of the Goddess of the Cities and the Queen are created in a different time. It is also evident that if the personifications of women were viewed as city-guardians and nation keepers, they should naturally be also turned into a symbol of capture, obedience and defeat of the nation and country in the eyes of the Roman emperors[33].

The "Artaxiad Queen", as a rule, is depicted in a traditional national attire. Her image is more of a realistic-ethnographic type, as she embodies Armenia, sometimes even the whole region[34]. In this regard, it is important to note that the images of Nike-Victoria and Tyche-Fortuna were viewed as the prototypes of the personifications of the countries represented by women[35].

The fourth iconographical type which we have divided into three subgroups, is the creation of Mitra-Artaxiad Queen in the form of a jointly presented husband and wife.

---

[32] **Jatta** 1908, 43, 46–47, Fig. 12; **Bienkowski** 1900, 106–107; **Hamberg** 1945, 69–70; **Kuttner** 1995, Fig. 12, 204–205, 225–226, **Koeppel** 1983, fig. 32, 122.

[33] **Koeppel** 1983, 120, tab. 26–27, fig. 31, 225–226.

[34] **Herrmann** 1995, fig. 31.1 d, 31.2, 31.3, 512.

[35] **Correll** 1991, 142; **Pierson** 2000, 45; **Warner** 1996, 12; **Weigel** 1987, 221; **Bronfen** 1995, 417; **Gardner** 1888, 47–81; **Hölscher** 2006, 29–34; **Arya** 2002, 2–367.

In the first subgroup the Defeated Artaxiad Queen is, as a symbol of Armenia, as the wife of Mitra (as the symbol of the barbarian West), she meets on the examples of coins and on Constantine's triumphal arch.

We see the image of the Artaxiad Queen as a symbol of defetaed Armenia which was later revived on coins and the triumphal arch created by Constantine the Great. On sculptural reliefs on the south side of the Arch of Constantine (315 A.D.) personifications of eastern barbarian captives and the trophy are depicted (Fig. 17). The scenes on the north-western and south-western bases of the Arch are important for the study of the image of Armenia. Similar images of captive barbarians can be seen on the arch of Septimius Severus created earlier (203 A.D.). Before 318 A.D. Constantine was given the title Armenicus maximus, but the image of Armenia was never used to mark that occasion.

Two scenes on both sides of the arch are the same, depicted on the background of the trophy. On the north side Mithra is depicted in the image of the patriarch of barbarians with a Phrygian hat, low-cut shoe, Parthian trousers, short tunic, with a cloak (his hands are tight). On the south side his wife is depicted with an Artaxiad tiara and flowing hair, long Greek tunic and chiton with an opened shoulder, belt under her breasts, low-cut shoes. The jugged part of the tiara is cut off like on the intaglio of Erato. Her one hand is placed on a shoulder, the other resembles the depiction of the Queens asking for mercy (Inv. №RBU2015.5541). They are standing on both sides of the Parthian trophy and captured banners. It is of interest that Erato’s depiction is the same as the representation of the goddess of love Aphrodite with her son hugging her leg. We think that Mithra here represents the allegorical image of the Armenian King Tigran IV. It is known that Armenian kings chose Mithra-Veretragna-Vahagn as their patron God. The Romans had good historic memory. Those images are the reflection of the Roman perception of the image of the Artaxiad King and Queen, shown as brother and sister, husband and wife. Both reliefs are depicted standing, facing each other as eastern captives with the widely used iconography of the Parthian captives. The legs of the man are crossed. Between them, in the center, a child is standing holding the dress of his mother. In our opinion, the image of a child is a distant hint to the fact that the next generations of the Artaxiad dynasty continued to carry the burden of the Roman Empire. The adoption of the widely used iconography of Aphrodite and Eros is not surprising, as the name Erato originated from the name Eros. At the same time Aphrodite-

Venus was the ancestral goddess of the emperors of Rome. The Arch of Constantine commemorates his victory over Maxentius at the Battle of Milvian Bridge. Thus, the personification of Armenia in the second century was changed to mark the victories of the family of Constantine the Great.

In the second subgroup, there is a fused allegorical image of the Mitra-Artaxiad Queen with female weapons.

In Roman art one can see interesting representations of noble women that symbolise Armenia. An exceptional example is the sculpture of "Armenia" (Inv. №6757, height of the relief is 2.13 m, height of the statue is 1.54 m, width 1.87 m) now kept at the Archaeological Museum of Naples. Once it was part of the reliefs of a temple erected for the 'Divine Hadrian' by his son the Emperor Antoninus Pius in AD 145 (Fig. 3)[36].

All researchers believe that the relief represents Armenia, because it has the same tiara and attire, as the medallions with the inscription "Armenia", coins, sculptural images[37]. A Roman medallion with the inscription "Armenia", that fully copies the iconography of the relief, proves that observation (Fig. 18). The medallion shows Armenia that sits on the ground, in front of her a quiver with arrows, and a bow is next. Armenia is also here in Armenian-Parthian military garb and with a conical tiara hat on its head[38]. The helmet closes the ears and hair gathered at the back of the head, and the face remains open. Armenian queens, according to Roman sources, wore royal golden helmets instead of a veil or headdress, open from the front. They accompanied their husbands during long journeys and wars[39]. According to V. Hatsuni, the helmet was for hiding the sex of the queen and for her personal protection[40].

---

[36] It appeared in Farnese Collection in 1550 alongside with two other reliefs (Scythia and Phrygia) and was kept in Archaeological Museum of Naples. The other personifications of nations from the same group in men's clothes with weapon are kept in Capitoline Museum of Rome. See: **Lucas** 1904, 24–27; **Վասիլյան** 2015, 345–352; **idem.** 2013, 209–217.

[37] **Bienkowski** 1900, 65–66, **Strong** 1971, 388; **Balty** 1984, 611–612; **Ruesch, Bassi** 1911, 61; **Ostrowski** 1990, 272; **Ostrowski** 1990, 14; **Ansel** 2015, 278–280; **Հացունի** 1924, 82–85; **Patrik** 1967, 21; **Հակոբյան** 2010, 201; **Պողոսյան** 2001, 75; **Wuilleumier,** Audin 1952, №158, 97–98.

[38] **Ansel** 279.

[39] **Кассий** 2013, 169.

[40] **Հացունի** 1924, 80.

Its shape reminds us of a Phrygian cap. Wide mantle with multiple folds covers her back and is fastened with a round brooch on the right shoulder. The depicted woman of noble birth is probably a “princess”, with a typical barbarian attire and weapon. She looks like an Amazon. “Armenia” is depicted here with a man’s attire and weapons. She has a wide belt, its edges are tight up on her back. Her arrow and quiver are also a proof that here an Amazon is depicted. The most striking example of this iconography is “the Amazon defeated by the Roman emperor”. Personification of an Amazon represented the most rebelious and disobeying nations. The most famous example is the sculptural program of the Sebasteion in the city of Aphrodisias[41] (Caria, North-Western Turkey)[42]. Armenia[43] is also depicted in the allegorical image of an Amazon[44], dressed only in a cloak and a Phrygian cap made of leather, and is reminiscent of the image of Penthesilea (Fig. 2)[45].

In the third subgroup, there is a fused allegorical image of the Mitra-Artaxiad Queen as a defeated Amazon. It appears at the feet of the imperial horse, asking for mercy. This type was most commonly used on medallions issued by Emperor Lucius Verus (Fig. 5).

On reliefs of the Assyrian King Ashurbanipal (British Museum, Inv. №ANE124802), two envoys from Urartu are depicted in a worshiping pose in front of the Assyrian nobles. Two envoys of Elam are depicted, standing to the right, and to the left (Fig. 19)[46]. The Urartians had stylish hats with feathers lying down. According to R. Barnett, those images look like the Armenians depicted in the reliefs of Persepolis (Fig. 20)[47]. G. Tiratsian thinks that those hats have their parallels in the image of the tiara of the Artaxiad Kings[48]. Armenian tiara was frequently depicted in the ancient art (sculpture, ceramics, glyptic art, etc.) as a symbol of dethroned Artaxiad dynasty or Armenia.

[41] **Leon** 2011, 29, 34–35, fig. 26, 35, 62, **Smith** 1987, 22–138; **idem.** 1988, 50–77.

[42] **Shoup** 2008, 50; **Leon** 2011, 29, 34–35; fig. 26, 35, 62; **Smith** 1987, 22–138; **idem.** 1988, 50–77; **idem.** 1990, 89–100; **Thommen** 89–90; **Վասիլյան** 2016, 425–441, **idem.** 2017, 237–262.

[43] **Smith** 1987, 117–119; **Bienkowski** 1900, 65–66.

[44] **Rubin** 103; **Smith** 117–119.

[45] **Kuttner** 1995, 205.

[46] **Reade** 2001, 67–79, fig. 8.

[47] **Barnett** 1976, 46.

[48] **Tirazian** 1978, 8–9; **idem.** 1959, 97–101.

Tiara is in the shape of a truncated cone and covers the temples and the back of the head. It looks like the Artaxiad tiara,[49], and according to V. Hatsuni it is the main feature that distinguishes the personification of Armenia from Parthia[50]. According to H. Hakobian, this sculptural image shows that the dress was "inherited" from Urartian art and is also seen in the sculptures of Commagene (Fig. 21)[51].

Armenia and Phrygia were the allies of Parthia – the enemy of Rome. They were depicted in Roman art as barbarians in Greco-Parthian clothes. The personification of Armenia clearly indicated not only the defeated kingdom, but also the territory. It is quite possible that women here represent the symbolic image of Asia in general. It corresponds to the images of reliefs from Nemrut Dagh, Sofraz, Arsameia.

Conclusion

In the Hellenistic culture there were various iconographic types of the Goddess of the Cities and Queens, i.e. patrons of cities and countries, noble women, worshiping the main God.

The "Artaxiad Queen" as a rule is depicted in a traditional national attire. Her image is more of a realistic-ethnographic type, as she embodies Armenia, sometimes even the whole region.

Roman coins, seals, stamps and inscriptions give some idea of the stylistic and inventive features of the Artaxiad Queen's iconography. Summing up the above, we must also do the pictorial typology of the Artaxiad Queens, which we have divided into four types.

1. We consider the first image to be the iconography of the Artaxiad Queen kneeling or standing in front of the emperor, asking for mercy. It comes in two main versions:

a) In the examples attributed to the first version, the queen with an Artaxiad crown is depicted on the reverse of the coins of Augustus or Feronia, as a symbol

---

[49] The hat has a unique shape of a cone with four or five triangular juts. Royal diadem was worn over it. Tigran the Great and the kings of Artaxiad dynasty before him wore it. Kings of Commagene from Orontid dynasty are also depicted wearing it, for example, Mitridate I Kallinikos (100–70 B.C.) and Antiochus I of Commagene (70–35 B.C.).

[50] **Հացունի** 1924, 82.

[51] **Հակոբյան** 2010, 201.

of the defeated country, kneeling in a Greek attitude, wearing an Armenian cloak, with her arms outstretched to the emperor, begging for mercy.

The iconography of “the kneeling Artaxiad queen, in a tunic and jagged crown, in a royal robe” originated from Octavian in August BC. 20–18 years. For this illustration we use the Arrentine pottery and the coins of Augustus and Feronia. In fact, the first represenation of the Artaxiad crown meets in the example of the coins by Marcos Antonios in BC. 32–31 used by Augustus Octavian. This was the first type of “represention of defeated Armenia”.

b) In the second version, there is the Artaxiad Queen, standing or sitting before the emperor, in the image of the queen begging for his mercy, as a symbol of occupied Asia Minor, identified with the Hellespont. The emperor is depicted as an Olympic God or Greek hero often sitting on the throne or standing, showing his mercy to the Queen or to the King of the Artaxiad dynasty. He is usually shown in front of the Queen presenting her power or giving her a blessing, or the Artaxiad Queen is shown in a long attire in the pose of adorant or asking for his mercy, or blessing.

We believe that this iconographical type was first introduced during the reign of Emperor Augustus. In museums of Tübingen, Munich, Berlin, and Boston, bowls from the Italian city of Arezzo are kept. They are supposed to date back to the ca. 1st–3rd centuries A.D. or to the Augustan period.

The image of the defeated Artaxiad Queen repeats the image of Erato, depicted on Armenian coins and seals, with the same hair style, tiara and clothes. This iconographic type can be found on the coins of Augustus and Feronia and Arrentine bowls.

The image of the defeated Artaxiad Queen resembles a grenade stamp attributed to Queen Erato in the National Library of Paris, which in chronological and pictorial terms is considered to be a collective depiction of the Artaxiad Queen, most likely commissioned in Roman times. We think that since the description of another Artaxiad queen of the period has not reached us, this stamp has been misidentified by many authors as Queen Erato. Through our research, we have come to the conclusion, that the stamp of the Artaxiad Queen repeats the iconography of the Arrentine pottery, quite different from the coins of Queen Erato in the period of “pictorial features”.

2. The second icon is represented in the allegorical form of Mother Araxes, in the image of the defeated Artaxiad Queen, accompanied by two rivers, the

Tigris and the Euphrates, which were mostly personified by half-naked Greek men.

We have vivid examples of this iconography in the examples of the Trajan Benevento's triumphal arch and coins, where the person with the image of the Araxes is depicted, kneeling in front of the emperor, begging him for mercy, and the Tigris and Euphrates Rivers sitting on either side of it.

3. The third iconographical type is the Goddess in the image of Tyche or Fortuna with a mural crown. From this point of view, the images of Trajan and Diocletian are very significant with the representation of the defeated Capital Goddessess on the Arcus Novus triumphal arch sculptures. The first example of this iconographical type was the triumphal arch of Arbela, dedicated to the victory of Alexander the Great, in which Europe and Asia were represented in the image of the defeated heroines as the Capital City Goddessess. The Roman emperors, with a new solution, often began to represent Armenia with Parthia or Germany as their defeated capital goddesses, kneeling or standing before the emperor.

4. The fourth iconographical type is the invention of the Mitra-Artaxiad Queen, in the form of a jointly presented husband and wife, which we have divided into two subgroups.

a) In the first subgroup is the defeated Artaxiad Queen, as a symbol of Armenia, as the wife of Mitra (barbarian West). It is found on the coins of Constantine and the triumphal arch dedicated to him.

The iconographical type of the Artaxiad Queen was revived in the second century during the rule of Constantine the Great in the sculptural scene of the arch in Rome, represented as Mithra's wife. We think that the composition of these male and female characters facing each other, the movements of their hands repeat the pictorial theme of Emperor Augustus and are its survivals.

b) In the second subgroup, there is a united allegorical image of the Mitra-Artaxiad Queen with female weapons.

A unique example of such a sculpture is “Armenia” in the Museum of Archaeology in Naples, which has been created in honor of Emperor Adrians under the reign of his son Emperor Antoninos Pius. The image of Armenia is repeated many times in the iconography of coins with the inscription “Armenia”. We think that this type has originated earlier, from the image of the Amazon of Nero in Aphrodisias sculptural program.

BIBLIOGRAPHY

Ալիշան Գ. 1890, Այրարատ, Վենետիկ, 590 էջ:

Առաքելյան Բ. 1976, *Ակնարկներ Հին Հայաստանի արվեստի պատմության,* Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 124 էջ:

Դեմոյան Հ. 2012, Հայկական ազգային խորհուրդներ. Զինանշաններ. Դրոշներ. Պարգևներ, Երևան, 468 էջ:

Հակոբյան Հ. 2010, Վանի թագավորության և հին Հայաստանի մշակութային ժառանգության խնդիրները // *Հուշարձան, Տարեգիրք Հ. Չ*, Երևան, 197-208:

Հայ ժողովրդի պատմություն. 1971, Հ. 1, Երևան, ՀՍՍՌ հրատ., 992 էջ:

Հացունի Վ. 1924, *Պատմություն հին հայ տարազին*, Վենետիկ, Մխիթարեան տպ., 470 էջ:

Մանանդյան Ե. 1945, *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, Երևան, Հայպետհրատ, 444 էջ:

Մուշեղյան Խ. 1973, *Հայաստանի դրամական գանձերը*, Հ. I, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 176 էջ:

Մուշեղյան Խ. 1982, *Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում (մ.թ.ա. Vդ. – մ.թ. XIV դ.),* Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 280 էջ:

Մուշեղյան Խ. 1985, *Հայաստանի անունը հին և միջնադարյան դրամների վրա, Պատմաբանասիրական հանդես -№3,* Երևան, 41–54:

Ներսեսեան Ե. 2000, *Հայ դրամագիտական ուսումնասիրություններ,* Երևան, 580 էջ:

Պատրիկ Ա. 1967, *Հայկական տարազ*, Երևան, 144 էջ:

Պողոսյան Ս. 2001, *Հին Հայաստանի պատմության և մշակույթի հարցեր,* Երևան, 30–53:

Պտուկեան Զ. 1971, Հայաստանի վերաբերյալ հռոմեական դրամներ և մեդալյոններ, Վիեննա, Մխիթարեան հրատ., 215 էջ.

Վասիլյան Վ. 2013, Մայր Հայաստանի հնագույն նախատիպերը, *«Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես-No 1,* Երևան: 209–217:

Վասիլյան Վ. 2014, Թագուհիների պատկերագրումը հելլենիստական Հայաստանի արվեստում, *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, Երևան-No 3: 18–34:

Վասիլյան Վ. 2015, Հռոմեական «Արմենիան»՝ որպես Մայր Հայաստանի առաջին հավաքական պատկերագիր, *Լրաբեր հասարակական գիտությունների-No1,* Երևան, 345–352:

Վասիլյան Վ. 2016, «Հայաստանի»՝ կնոջ կերպարով անձնավորումը և նրա չորս պատկերագրական տիպերը, *«Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես*, Երևան: 425–441:

Վարդանյան Ռ. 2004, Լուկիոս Վերոսի օրոք Հայաստանում թողարկված պղնձե դրամներ, *Պատմաբանասիրական հանդես-No 2*, Երևան: 234–253:

Տիրացյան Գ. 1959, Դիտողություններ հելլենիստական դարաշրջանի հայկական տարազի մասին, *Տեղեկագիր-No11-12*: 97–101:

Варданян Р. 1987, К вопросу о датировке двух групп армянских монет эллинистиче-

ской эпохи. ИФЖ, 2(117), Ереван. 195-207.

Виргилий П. 1994, Энеида / Пер. С. Ошерова под ред. Ф. Петровского //СПб., Книга восьмая.

Коккеян Кассий Д. 2013, История кесареев. Книги LVII-LXIII «Истории римлян», пер. Талаха В., книга LXIII, 2., Киев.

Маркарян А. 2015, Персонификация Великой Армении на камее Тиберии // В тени мнемозины. Коммеративные практики в обществах прошлого, Нижний Новгород. 62–80.

Саргсян Г. 2006, Царица Эрато//*Кавказ и Византия*. №6, Ереван. 14-23.

Ansel Ch. 2015, Les "Personnifications des provinces orientales" sur l'architecture romaine (Doctoral dissertation), Universite Charles de Gaulle - Lille III, 581 p.

Arya D. 2002. The Goddess Fortuna in Imperial Rome: Cult, Art, Text (Doctoral dissertation) The University of Texas at Austin, Copyright by Darius Andre Arya, 409 p.

Babelon E. 1860, *La Gravure en pierres fines, came'es et intailles*. Paris, Ancienne Maison Ouantin, Librairies-Imprimeries reonies, 320 p.

Babelon E. 1890, *Les rois de Syrie, d'Arménie, et de Commagène*. Paris, Chez C. Rollin&Feuardent, 533 p.

Balty J. 1984*, sv. Armenia, Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae:* Zürich – München – Düsseldorf, Artemis Verlag Zürich und Düsseldorf, 612 p.

Barnett R. 1976, *Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal at Nineveh (668–627 B.C.)*. British Museum Publications Ltd. for the Trustees of the British Museum, London, 75 p.

Bienkowski, P. 1900, *De Simulacris Barbararum Gentium Apud Romanos*. Cracoviae: Typis univ. Jagellonicae, 1900, Krakow, 99 p.

Bronfen E. 1995, *Weiblichkeit und Repräsentation, Genus-zur Geschlechterdifferenz in den Kulturwissenschaften*. Stuttgart, 647 p.

Caylus A. 1752–1767, *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques et romaines.* t.II, Desaint & Saillant, Paris, 577 p.

Correl B. 1991. Rem(a)inders of G(l)ory: Monuments and Bodies in Glory and In the Year of the Pig, *Cultural Critique- №19,* Herbst, 1991: 141–177.

Dragendorff H. 1948, *Arretinische Reliefkeramik mit Beschreibung der Sammlung in Tübingen*, Carl Watzinger(eds). Reutlingen. Verlag: Gryphius, 248 p.

Ferris I. 2000, *Enemies of Rome. Barbarians Through Roman Eyes*. Stroud. Stroud: Sutton Publishing, 214 p.

Furtwängler A. 1900, *Die antiken Gemmen*. Leipzig: Giesecke & Devrient, 330 S.

Gardner, P. 1888, The Countries and Cities in Ancient Art. *JRS 9*: 47–81.

Hall E. 1993, Asia Unmanned: Images of Victory in Classical Athens, in: Rich, Shipley 1993: 108–133.

Hamberg P. 1945, *Studies in Roman Imperial Art. With special reference to the state reliefs of the second century*. Ejnar Munksgaard (eds). Copenhagen: 69–70.

Herrmann J. 1995, An Arretine Bowl and the Revenge of Achilles//The Ages of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule, Jane B. Carter, Sarah P. Morris, University of Texass Press: 509-519.

Hölscher T. 2006, The Transformation of Victory into Power //*Representations of War in ancient Rome*. Cambridge, 29–34.

Jatta M. 1908, Le Reppresentanze figurate délie Provincie Romane. Loescher (eds). Roma. 86p.

Koeppel G. 1983, Die historischen Reliefs der römischen Kaiserzeit, I. Stadtrömische Denkmäler unbekannter Bauzugehörigkeit aus augusteischer und julischclaudischer Zeit, *BJb 183*: 61–144.

Kuttner A. 1995, *Dynasty and Empire in the Age of Augustus: The Case of the Boscoreale Cups*. Berkeley, University of California Press, 465 p.

Langlois V. 1859, *Numismatique de l’Armenie.* Paris, Paris, C. Rollin publishing, 87p.

Laubscher H. 1974, Motive der augusteischen Bildpropaganda. *JdI 89*: 242–259.

Layard F. 1867, *Recherches sur le culte public et les mystères de Mithra en Orient et en Occident*. Paris, 706 p.

Leon A. 2011, A Study on the Local Character of the Cult of the Roman Emperors in Asia Minor: The Sebasteion of Aphrodisias, Unpublished PhD Dissertation, University of Kanzas, 72 p.

Lucas H. 1900, Die Reliefs der Neptunbasilica in Rom, *JdI 15:* 1–42.

Lucas H. 1904, Zur Geschichte der Neptunsbasilika in Rom, Berlin. Cf. *SHA, Verus, 3*: 24–27.

Łuszczewska M. 2002, Motywy trumfalne i batalistyczne dekoracji ceramiki aretyńskiej, Tom IV (XLV), (Pl. 25), *Światowit:* 61–72.

Ostrowski J. 1990, *Les personnifications des provinces dans l'art romain,* Warszawa. 232 p.

Ostrowski J. 1992, Le courant idéaliste et réaliste de la personification des provinces romaines, in: Rostworowski *Originalveröffentlichung in: 50 Years of Polish Excavations in Egypt and the Near East. Acts of Symposium at the Warsaw University 1986, Warschau 1992*: 271–280 pp.

Ovid 1929, *Ars Amatoria.* Trans. J. H. Mozey for the Loeb Classical Library, Harvard University Press. 219–227 pp.

Oxé A. 1933, Arrentinische Reliefgefässe von Rhein. Bonn. 129 p.

Padel R. 1992, *In and Out of Mind: Greek Images of the Tragic Self*. Princeton. 210 p.

Pierson R. 2000, “Nations: Gendered, Racialized, Crossed With Empire,” in Ida Bloom, Karen Hagemann und Catherine Hall (Hg.), *Gendered Nations – Nationalism and Gender Order in the Long Nineteenth Century,* Oxford and New York, Berg. 256 p.

Plantzos D. 1999, Hellenistic Engraved Gems. Clarendon Press, Oxford. 260 p.

Pollini J. 1978, Studies in Augustan Historical Reliefs. Ph.D. diss., University of California at Berkeley. 446 p.

Ramsby T. 2007, Hoven, B. Severy, Gender, Sex, and the Domestication of the Empire in Art of the Augustan Age// *Arethusa 40*: 59–60.

Reade J. 2001, The Wellesley eunuch //*Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale 2001/1,* vol. 93: 67–79.

Rodgers R. 2003, Female Representation in Roman Art: Feminising the Provincial ‘Other’//*Roman Imperialism and Provincial Art*, Cambridge: 81–88.

Rodríguez G. 2020, *Before and after Rome: The incised Contours Technique in the Art of Gallia Narbonensis*, Theoretical Roman Archaeology Journal 3, 3. DOI http://doi.org/10.16995/traj.417

Rubin B. 2008, (Re)presenting Empire: The Roman Imperial Cult in Asia Minor, 31 BC-AD 68, A dissertation in the University of Michigan. 205 p.

Ruesch A. 1908, *Guida illustrata del Museo Nazionale di Napoli. Italy. Catalog*. Napoli. Physische Beschreibung, 511 p.

Shoup D. 2008, Monuments, Materiality, and Meaning in the Classical Archaeology Of Anatolia, dissertation, in The University of Michigan. 359 p.

Simon E. 1957, *Die Portland Vase.* Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz, 87 p.

Smith R. 1987, The Imperial Reliefs from the Sebasteion at Aphrodisias // *JRS*, Vol. 77, 22–138.

Smith R. 1990, Myth and Allegory in the Sebasteion//*Aphrodisias Papers 1*, 89–100.

Smith R.R. 1987, The Imperial Reliefs from The Sebasteion at Aphrodisias. *JRS 77* (London), 88–138.

Smith R.R. 1988, Simulacra Gentium: The Ethne from the Sebasteion at Aphrodisias. *JRS 78* (London), 50–77.

Stafford E. 1998, Masculine Values, Feminine Forms: on the Gender of Personified Abstractions//*Thinking Men: Masculinity and its Self-Representation in the Classical Tradition.* London. 1–44.

Strack P. 1933, Untersuchungen zur rômischen Reichsprâgung des zweiten Jahrhunderts, Stuttgart. 152–155.

Strong A. 1971, Roman Sculpture from Augustus to Constantine, Hacker Art Books, New-York. 408 p.

Thommen G. The Sebasteion at Aphrodisias: An Imperial Cult to Honor Augustus and the Julio-Claudian Emperors//*Institute for European and Mediterrian Archaeology*: 82–91.

Tirazian G. 1978, Urartu und Armenien (*Zur Frage der Kontinuität der Materiellen Kultur*) // *Hay arvestin nvirvats mijazgayin II simpozium*. Institute of Arts. Yerevan, 16 p.

Toynbee J. 1934, The Hadrianic School. A Chapter in History of Greek Art, Cambridge: 2–11.

Vasilyan V. 2017, Women Warriors as Personifications of Armenia in Classical Antiquity, *AJNES /3*, Oxford: 237–262.

Warner M. 1996, *Monuments and Maidens – the Allegory of the Female Form*, University of California press, London. 440 p.

Weigel S. 1987, *Die Städte sind weiblich und nur dem Sieger hold, Triumph und Scheitern in der Metropole*, Berlin. 1–8 pp.

Wuilleumier, Audin P. 1952, A. *Les médaillons d'applique galloromains de la vallée du Rhône*, Paris, Les Belles-Lettres, №158, 188 p.

Zwierlein-Diehl Erika. 2007, *Antike Gemmen und ihr Nachleben, Walter de Gruyter, Berlin-New York, 567 p.*



Fig. 1. Arretine cup fragments by L. Avillius Sura. Boston, “Artaxiad Queen”, terracota, 1 century AD *(after: Herrmann 1995, Fig. 31.2, 510)*



Fig. 2. "Nero and Armenia", Sebasteion at Aphrodisias, 65 AD, marble (Photo by Viktorya Vasilyan)



Fig. 3. "Armenia", Naples, Archaeological Museum, 145 AD, marble (Photo by Viktorya Vasilyan)



Fig. 4. Relief from the Via Lata Santa Maria Church. Italy, marble, detail, Tyche as a symbol of the defeated Armenia on Diocletian's and Maximus's triumphal arch sculptures composition. The remaining sculptures moulds are stored now in Rome, Capitoline Museum, which is attributed to Diocletian in 293-294. and Maximus Arcus Novus. (Photo by Viktorya Vasilyan)



Fig. 5. Æ "Medallion" (37mm, 51.20 g), Laureate, draped and cuirassed bust right /Emperor on horseback riding down Armenian, soldiers with standard behind, An early cast copy of the original medallion in Gnecchi pl. 72, 5. (Photo byLucius_Verus-Gnecchi_72-144369_Armenia_Medallion.Jpg)



Fig. 6. Roman coin (denarius), "Armenia Capta", Mark Antony, 'Mark Antony August Armenian', 164– 165 AD. (Photo by History Museum of Armenia)



Fig. 7. Octavian as Augustus, 27 BC–14 AD. Aureus, Pergamum ca. 19-18 BC, AV 7.79g. Head r.; below, AVGVSTVS. Rev. [ARMENIA] Victory r. cutting throat of recumbent bull she holds by the horn; in exergue CAPTA. C 8. (after: Bahrfeldt 142. Kent-Hirmer pl. 35, 162)



Fig. 8. Carpentras, Arch. Detail of lateral relief with captives maybeParthia-Armenia and Germania (after: Rodríguez 2020. Before and After Rome: Fig. 1, p. 5)



Fig. 9. Arretine cup fragments by L. Avillius Sura. Tübingen 2575. Augustan. Scheme: nude imperator approached by Armenia represented as 'Artaxiad Queen', garlands and bucrania behind, terracota, 1 century AD (after: Herrmann 1995, fig. 31.1 d, 31-40)

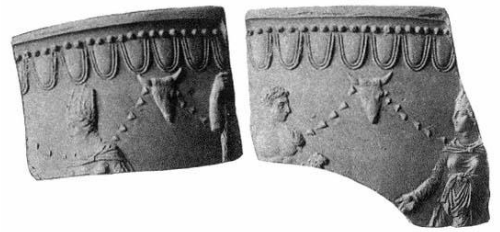


Fig. 10. Arretine cup fragments by L. Avillius Sura. Tübingen. Augustan. Scheme: nude imperator approached by Armenia represented as 'Artaxiad Queen', garlands and bucrania behind, terracota, 1 century AD (after: Dragendorff 1948, pl. 33, no. 506)



Fig. 11. Roman coin "Defeated Armenia" made for Petronius Turpilianus and Aquillius Florus, on the obverse Goddess Ferona, on the reverse copper, 1 century AD, London, British Museum (Photo by British Museum)



Fig. 12. "Queen Erato with Tigran IV" on obverse, on reverse Mount Ararat, copper coin, 1 century AD, History Museum of Armenia (Photo by Ruben Vardanyan)



Fig. 13. "Queen Erato" on obverse , on reverse the model of the capital Artashat, copper coin, 1 century AD, History Museum of Armenia (Photo by Ruben Vardanyan)



Fig.14a, b. "Artaxiad Queen Erato", intaglio, inv.58.1384, grenat, 6-12 BC, Cabinet of the Medals of Bibliotheque in France (Photo by The Bibliothèque nationale de France)



Fig. 15. Silver coin, Bust of Virtus, obverse, draped, right, wearing crested helmet ornamented at the side with a feather; reverse, Armenian, wearing tiara and long robe, kneeling right on right knee and extending both hands in an attitude of submission, 1 centuary AD, British Museum (Photo by https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1843-0116-211)





Fig. 17. Sculptural relief of the south side of the Arch of Constantine, where depicted personifications of eastern barbarian captive Armenia and Mithra, 315 AD, marble (Photo by Viktorya Vasilyan)

Fig. 16. Relief from the Triumphal Arch of Trajan at Benvenetum,Trajan with Armenia, 117-120 BC, Italy, marble, detail (Photo by Viktorya Vasilyan)



Fig. 18. Medallion "Armenia", France, Rouen, 1-2 centuries (after: Wuilleumier, Audin 1952, Fig. 158)



Fig. 19. Urartian ambassadors, depicted on the relief of king Ashurbanipal's Palace in Nineveh, 669-627 BC, London, British Museum (after: Reade J., The Wellesley eunuch, pp. 67-79, fig. 8)



Fig. 20. “Armenian”, when she giving gifts to the king Darius, relief from Persepolis, 4 century BC, Iran, stone, Persepolis museum (Photo by Persepolis Museum)



Fig. 21. Stone relief depicting Antiochus I Theos of Commagene shaking hands with Vahagn, an Armenian deity, from which other deities like Heracles originate, 70-38 BC, Hierothesion, Nemrut Dagh (Photo by Viktorya Vasilyan).

ԱՐՏԱՇԻՍՅԱՆ ԹԱԳՈՒՀԻՆ՝ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒՄ

ՎԱՍԻԼՅԱՆ Վ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Արտաշիսյան թագուհի, Միթրա, Տիխե, Կիլիկիա, Էրատո, ամազոնուհի, Հռոմ:

«Արտաշիսյան թագուհին» որպես կանոն հանդես է գալիս բնորոշ ազգային հագուստով՝ **ռեալիստական-ազգագրական** տիպին բնորոշ կնոջ կերպարով՝ անձնավորելով Հայաստանը, երբեմն նաև՝ ողջ տարածաշրջանը: Ամփոփելով վերոնշյալը, պետք է կատարենք նաև Արտաշիսյան թագուհու պատկերագրական տիպաբանություն, որը բաժանել ենք չորս տիպի.

1. Առաջին պատկերատիպ ենք համարում Արտաշիսյան թագուհին կայսեր առջև ծնկաչոք կամ կանգնած, ձիու ոտքերի մոտ պառկած, կայսեր առջև նստած, բարեգթություն հայցողի դիրքով պատկերագրությունը: Այն հանդես է գալիս երկու հիմնական տարբերակներով՝

ա) Առաջին տարբերակին վերագրվող օրինակներում Արտաշիսյան թագով թագուհին ներկայանում է Օգոստոսի կամ Ֆերոնայի դրամների դարձերեսին, որպես պարտյալ երկրի խորհրդանիշ՝ ծնկաչոք, հունական խիտոնով և հայապարթև թիկնոցով, ձեռքերը դեպի կայսերը պարզած՝ ողորմություն և բարեգթություն խնդրող կնոջ կերպարով և Հայաստանը՝ գրավված մակարգրությամբ:

բ) Երկրորդ տարբերակում Արտաշիսյան թագուհին է՝ կայսեր առաջ կանգնած կամ նստած և նրանից բարեգթություն հայցող թագուհու կերպարով՝ որպես գրավյալ Փոքր Ասիայի խորհրդանիշ՝ նույնականացված Հելլեսպոնտի հետ:

2. Երկրորդ պատկերատիպը ներկայացված է Մայր Արաքսի այլաբանական կերպարով՝ պարտյալ Արտաշիսյան թագուհու կերպարով, երկու գետերի՝ Տիգրիսի և Եփրատի ուղեկցությամբ, որոնք մեծամասամբ անձնավորված էին տղամարդկանց կիսամերկ հունական կերպարներով:

3. Երրորդ պատկերատիպը Քաղաքամայր դիցուհին է՝ Տիխեի կամ Ֆորտունայի կերպարներում՝ ատամնավոր թագով: Այս տեսակետից խիստ հատկանշական են Տրայանոսի և Դիոկղետիանոսի՝ «Arcus Novus» հաղթակա-

մարների քանդակաշարերի պարտյալ Քաղաքամայր դիցուհիների կերպարները:

4. Չորրորդ պատկերատիպը Միթրա-Արտաշիսյան թագուհի հորինվածքն է՝ որպես ամուսին և կին համատեղ ներկայացված կերպարով:

«ЦАРИЦА АРТАШЕСИДОВ» КАК ПЕРСОНИФИКАЦИЯ АРМЕНИИ

ВАСИЛЯН В.

Резюме

Ключевые слова: царица Арташесидов, Митра, Тихе, Киликия, Эрато, амазонка, Рим.

«Царица Арташесидов», как правило, изображается в характерном национальном одеянии. Ее образ носит реалистично-этнографический характер, так как она олицетворяет собой Армению, иногда даже весь регион. Подводя итог вышесказанному, мы должны также дать типологию иконографии царицы Арташесидов. Мы разделили ее на четыре типа.

1. Первый иконографический тип – царица Арташесидов стоит на коленях или перед императором и просит о пощаде. Встречаются две основные версии этого типа:

а) В первой версии царица с короной Арташесидов изображена как символ побежденной страны в образе женщины на реверсе монет Августа или Фероны: она стоит на коленях в греческом хитоне и армяно-парфянской мантии, с раскинутыми руками, моля императора о пощаде. Изображение сопровождается надписью «Побежденная Армения».

б) Во второй версии царица Арташесидов стоит или сидит перед императором в образе королевы как символ оккупированной Малой Азии и отождествляется с Геллеспонтом. Она просит императора о пощаде.

2. Второй иконографический тип – побежденная царица Арташесидов как аллегорический образ реки Аракс в сопровождении двух рек – Тигра и Евфрата, в основном в образах полуобнаженных греческих мужчин.

3. Третий иконографический тип – богиня столицы (Кахакамайр) в образе Тихе или Фортуны с зубчатой короной. С этой точки зрения весьма показательны образы побежденных богинь в рельефах триумфальных арок Траяна и Диоклетиана **«Arcus Novus»**.

4. Четвертый иконографический тип – композиция Митры- царицы Арташесидов в совместном образе мужа и жены.

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ*
Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ
V. Bayburdyan1933@gmail.com
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.2.142-161

ՔՐԴԵՐԻ ԵՎ ԵԶԻԴՆԵՐԻ (ԵԶԴԻՆԵՐԻ) ԴԱՎԱՆԱՆՔԻ ԵՎ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Բանալի բառեր՝ քրիստոնեություն, իսլամ, ղզլբաշ, եզիդի, զազա, կաստա, Դերսիմ:

Ներածություն

Քուրդ ժողովրդի պատմությունը Մերձավոր ու Միջին Արևելքի տարածաշրջանում բնակվող մյուս ժողովուրդների պատմության համեմատ վատ է ուսումնասիրված: Դա հավասարապես վերաբերում է նաև նրանց դավանանքին և կրոնական հավատալիքներին: Այսպես, գիտությանը դեռևս չի հաջողվել պարզել այն հարցը, թե ի՞նչ կրոն են դավանել քրդերը մինչև իսլամի ընդունումը: Հավանական է համարվում, որ նախաիսլամական շրջանում նրանց հավատալիքները եղել են նույնը, ինչ իրանական լեզվաընտանիքին պատկանող մյուս ժողովուրդներինը: Այդ տեսակետի հիմնավորման համար որպես հիմնական կռվան բերվում է քրդերի և եզիդների մոտ պահպանված կրոնական ծեսերը, ինչը սակայն, չի կարող բավարար հիմք հանդիսանալ վերոհիշյալ տեսակետի գիտական հիմնավորման համար:

Գիտության մեջ շրջանառվող տեսակետներից մեկն այն է, որ քրդերի մինչիսլամական շրջանի կրոնը եղել է զրադաշտականությունը: Սակայն այդ վարկածի կողմնակիցներին առ այսօր չի հաջողվել ցույց տալ, թե երբ և ինչ ճանապարհով է այն տարածվել քրդերի մեջ, և արդյո՞ք ողջ քրդական բնակչությունն էր դավանում այդ կրոնը, թե նրա առանձին հավաքականություններ: Վերջապես պարզ չէ, թե զրադաշտականությունը քրդերի մեջ ի՞նչ ձևով է հանդես եկել, արդյոք «դասական» կամ «անաղարտ» տեսքով, թե այլ կերպ: Ի դեպ, քրդերի զրադաշտական լինելու վարկածը տարածում է գտել հենց

* *Հոդվածը ներկայացվել է 16.06.23, գրախոսվել է 16.06.23, ընդունվել է տպագրության 28.08.23:*

իրենց՝ քրդերի շրջանում, նրանց ավանդապատումներում և այլն: Մասնավորապես, առկա է VII կամ VIII դարերի անանուն մի քուրդ բանաստեղծի պոեմ, գրված քրդերենով և արամեական գրությամբ, որտեղ նկարագրվում է Շահրիզուրում (Իրաքյան Քրդստան – Վ. Բ.) արաբների կողմից զրադաշտական տաճարի ավերումը[1]:

Քրդերի դավանանքը

Հայտնի է, որ միջնադարում Սասանյաններին ենթակա երկրներում զրադաշտականությունից բացի տարածում էին գտել նաև քրիստոնեությունը, հուդայականությունը, բուդդայականությունը, սաբեականությունը, III դարի կեսերից նաև՝ մանիքեականությունը: Այդ իրողությունից եզրակացվում է, որ մինչև իսլամի ընդունումը հավանաբար քրդերի մեջ տարածում էր գտել նշված կրոններից որևէ մեկը: Այդ տեսակետը հավանական է համարվում մանավանդ այն պատճառով, որ արամեական, քրիստոնեական և արաբական աղբյուրներում տեղեկություններ են պահպանվել քրդերի մեջ մանիքեականության և որոշ չափով նաև քրիստոնեության տարածում գտնելու մասին[2]: Օրինակ, արաբ պատմիչ ալ-Մասուդին հաղորդում է, որ «ալ-յաղուբիյա և ալ-ջուրքան ցեղերը քրիստոնյաներ են, և նրանց բնակավայրերը գտնվում են Մոսուլի և Ջաբալ ալ-Ջուդի լեռան միջև»[3]: Սակայն իրաքցի արևելագետ Շաքեր Խասբաքը ժխտում է քրդերի նույնիսկ մի առանձին հատվածի կողմից քրիստոնեություն դավանելու վերաբերյալ արաբ պատմիչի հաղորդած տեղեկությունը: Նրա դիտարկմամբ, Քրդստանում քրիստոնեությունը դավանել են միայն հայերն ու նեստորական ասորիները, իսկ քրդերի դավանանքը եղել է զրադաշտականությունը, որից հետո նրանք ընդունել են իսլամը[4]:

Հավանական է համարվում նաև շրջանառվող այն տեսակետը, որ մինչիսլամական շրջանում քրդերը եղել են հեթանոսներ: Կարծիք կա նաև այն մասին, որ հսկայական տարածքներում ցրված, միմյանցից կտրված կամ թույլ կապերի մեջ գտնվող քրդական ցեղերի մեջ տարածում էին գտել այն բոլոր կրոնական հավատալիքները, որոնք առկա են եղել Առաջավոր Ասիայում: Անհայտության թանձր մշուշով է պարուրված և պարզաբանման կարիք ունի ոչ միայն քրդերի նախաիսլամական շրջանի դավանանքի ու հավատալիքների

---

[1] **Kurdo** 1988, 55.

[2] **Nikitin** 1922, 187; **Driver** 1922, 197.

[3] **Поладян** 1987, 68.

[4] Հասբաք, ալ-աքրադ, Բաղդադ, 1972, էջ 474 (հղումը ըստ **Поладян** 1987, 68):

վերաբերյալ հարցը, այլ նաև թե ե՞րբ և ինչպես է քրդերի մեջ տարածում գտել միաստվածության (մոնոթեիզմի) հետևորդ նոր կրոնը՝ իսլամը, որը «խորը անհայտության միջից» (Լեռ) հայտնվել էր VII դարում: Վարկած կա այն մասին, որ երբ VII դարի 30-ական թվականներին արաբները նվաճեցին քրդաբնակ երկրամասերը, նրանք իրենց կրոնը քրդերին պարտադրեցին բռնի կերպով[5]: Ենթադրվում է, որ իսլամի տարածումը քրդաբնակ շրջաններում տեղի է ունեցել նաև միսիոներական քարոզչության ճանապարհով: Իսկ իսլամի տարածումը և քրդերի զանգվածային իսլամականացումը հավանաբար տեղի է ունեցել IX դարում, երբ արաբական խալիֆայությունը վերելքի մեջ էր: X–XI դարերում արաբների նոր կրոնի ընդունումը արդեն կրել է զանգվածային բնույթ, թեև հին հավատալիքների մնացուկները, կենսունակություն դրսևորելով, պահպանվել են դեռևս երկար ժամանակ: Կարևոր է նշել, որ վերևում հիշատակված ժամանակներում նորադարձ քուրդ մուսուլմանները հարել են գլխավորապես իսլամի ուղղադավան՝ սուննիական ուղղությանը: Նոր ժամանակներում Մերձավոր և Միջին Արևելքի տարբեր շրջաններում բնակվող քրդերի ճնշող մեծամասնությունը իսլամի շաֆիական մազհաբի հետևորդ սուննիներ էին: Կային նաև հանաֆիական մազհաբի հետևորդներ, որոնց ընդհանուր թվաքանակը կազմում էր մոտ 15 տոկոսը[6]: Ներկայումս ևս շիականության հետևորդ քրդերի թիվը մեծ չէ: Շիա քրդերը գլխավորապես բնակվում են Իրանի Քերմանշահ նահանգում, Քորդեսթան նահանգի հարավային մասերում, փոքր թվով՝ Խորասան նահանգում և ցրված են երկրի այլևայլ մասերում: Շիաների մեկ այլ խումբ, որը հայտնի է «Ֆայլի քրդեր» անվամբ, 1970–1980-ական թվականներին Իրաքից տեղափոխվել են Իրան և բնակություն հաստատել իրանա-թուրքական սահմանային գոտում:

Շիականության հետևորդ քրդեր կան նաև Թուրքիայում, Իրաքում և Մերձավոր Արևելքի մի շարք արաբական երկրներում: Հնուց անտի սուննի և շիա քրդերի միջև առկա են լուրջ տարաձայնություններ, որոնք հաճախ վերածվում են անհաշտ թշնամանքի:

Հայտնի է, որ դեռևս VIII դարում շիականությունը դադարել էր իսլամի միատարր հոսանք լինելուց՝ բաժանվելով չափավոր և ծայրահեղ ճյուղավորումների: «Դասական» կամ «իթնաաշարի» շիականությանը զուգահեռ ձևավորվել էր նաև ծայրահեղ շիական աղանդներից մեկը՝ «Ահլ-ե հաղղ» («Ճշմար-

[5] **Minorsky** 1955, 1200.

[6] **Banuazizi** and **Myron** 1986, 86.

տության մարդիկ») կամ «Ալի-իլահի» («Ալիի հետևորդներ») կրոնական աղանդը, որին հետևեցին նաև քրդերի որոշ հավաքականություններ: Հիշյալ աղանդի հետևորդներին անվանել են նաև «ղզլբաշներ»[7]: Իրենք, ալի-իլահիները, ղզլբաշ անունով իրենց չեն կոչել: Նրանց ղզլբաշ են անվանել սուննի քրդերը՝ որպես վիրավորական մականուն, նկատի ունենալով նրանց մերձավորությունը շիաների հետ, որոնց ուղղադավան (սուննի) քրդերը անվանում են «հերետիկոս», «անաստված» և այլն: Թուրքիայում հաճախ ահլ-ե հաղղերին ծաղրական ձևով անվանել են նաև «Յոլ ուշաղի» («երեխայի ճանապարհ»):

Անցյալում, ինչպես նաև մեր ժամանակներում, առկա են ահլ-ե հաղղ աղանդին հետևող քրդեր Թուրքիայում, որոնք հոծ զանգվածներով բնակվում են Սըվասի (Սեբաստիա) և Դիարբեքիրի միջև ընկած տարածքներում, Խարբերդի հովտի հյուսիսային մասերում, հատկապես Դերսիմի (Թունջելի) դժվարամատչելի լեռնային շրջանում, Արածանի (Մուրադչայ) գետի հովտում, Երզնկայի (Էրզինջան) և Խարբերդի միջև Բինգյոլ դաղ լեռների հարավում՝ Վարդո կազայում: Ոչ մեծ թվով ահլ-ե հաղղի հետևորդ քրդեր (ինչպես նաև թուրքեր, թուրքմեններ և այլն) ցրված են Էրզրումի, Մուշի, Խնուսի, Ճապաղջուրի, Արաբկիրի, Մալաթիայի և Մարաշի շրջաններում:

Իրանում քուրդ ահլ-ե հաղղերի բնակության հիմնական վայրերն են Իրանական Քրդստանի առանձին շրջանները, հատկապես Քերմանշահի նահանգը, Իրանական Ադրբեջանի և Լորեսթանի առանձին վայրերը: Փոքր համայնքներով նրանք ցրված են նաև Միջագետքում՝ Սուլեյմանիեի, Քիրքուքի և Մոսուլի շրջաններում, իսկ Հյուսիսային Իրաքում այդ դավանանքը որոշ տարածում ունի նաև թուրքմենների (թուրքոմանների) շրջանում: Որոշ թվով ալի-իլահիներ կան Աֆղանստանում, սակայն նրանց էթնիկական ծագումը հայտնի չէ:

Ահլ-ե հաղղի ծեսերի և կրոնական սկզբունքների վերաբերյալ տեղեկությունները չափազանց սուղ են, քանի որ նրա հետևորդները խնամքով թաքցնում էին դրանք՝ պաշտոնական կրոնի կողմից հալածանքների չենթարկվելու նպատակով: Առավել ևս, որ մուսուլման քրդերը վայրագ ատելությամբ էին վերաբերվում ղզլբաշ քրդերին:

Ահլ-ե հաղղ աղանդի սուրբ գիրքը կոչվում է «Սարանջամ» («Գիրք կատարման մասին»): Այդ աղանդը իսլամի հիմնադիր Մուհամմադ մարգարեի

---

[7] Ղզլբաշների մասին մանրամասն տե՛ս **Ziba Mir-Hosseini** 1994; **Matt** 1988; **Grenada** 1904; **Минорский** 1911; Религиозная секта кызылбашей в Малой Азии, 1905; “Ahli-Hakk”, “The Encyclopaedia of Islam, 1981.

հորեղբորորդի և փեսա (Մուհամմադի աղջկա՝ Ֆաթիմայի ամուսին), չորրորդ խալիֆա Ալի իբն Թալիբի պաշտամունքը հասցնում է ծայրահեղության, նրան համարելով Աստծո մարմնացում և նույնիսկ Աստված: Հենց այդ պատճառով էլ այդ աղանդի հետևորդներին կոչել են Ալի-իլահիներ, այսինքն Ալիին աստվածացնողներ:

Ահլ-ե հաղղերի աղանդը աչքի է ընկնում ծեսերի բազմազանությամբ, որոնցից կարևորագույնը «ջամն» է («ժողով»), որին մասնակցում են բացառապես տղամարդիկ: Այդ ծեսի խորհուրդն է ներքին պայծառացման, հափշտակվածության (էքստազի) միջոցով Բարձրյալի հետ միստիկական կապերի հաստատումը: Դրան նրանք հասնում են յուրահատուկ կրոնական տաղերի՝ «քալամների» ռիթմիկ ու միապաղաղ կրկնության, մարմնական շարժումների, հատկապես տևական պտույտների շնորհիվ, որոնք որպես կանոն ընդունում են մոլեգին բնույթ: Հափշտակվածության (էքստազի) մեջ ընկած ծեսի մասնակիցները ի վերջո հասնում են մի այնպիսի աստիճանի, որ ոտաբոբիկ քայլում են վառվող ածուխների վրայով, կամ շիկացած ածուխները դնում են իրենց բերանը, առանց ցավ զգալու և նույնիսկ դույզն-ինչ վնասվելու:

Ահլ-ե հաղղերի ընդհանուր հավաքույթները («ջամ» կամ «ջամջամ») տեղի են ունենում կարևոր իրադարձությունների կապակցությամբ: Ջամի ժամանակ կատարվում է արու կենդանիների զոհաբերություն (նադր-վա-նիյաթ): Եփված մսի բաժանումը (խայիր վա-խիզմաթ) պարտադիր է զոհաբերությունը «ընդունելի լինելու» համար: Բարոյական կատարելության հասնելու համար տղամարդկանց և կանանց միջև կնքվում են դաշինքներ[8], որից հետո նրանք իրենց անվանում են եղբայր և քույր (շարթ-ի իքրար): Ձմռանը խստիվ պահում են ծոմ, որը շարունակվում է երեք օր: Ծոմին հետևում է տոնը (բիրխ բորան), որի ժամանակ մորթում են ոչխարներ: Նոր տարին՝ Նովրուզը մահմեդականների նման ահլ-ե հաղղերի կողմից տոնվում է մեծ խանդավառությամբ ու բերկրանքով[9]:

Ահլ-ե հաղղի դավանանքը տիպիկ սինկրետիկ է: Նրա հետևորդների հավատալիքները իսլամական տարրերի խառնուրդ են: Բացի զուտ շիական հավատալիքներից, այդ կրոնի պատկերացումների համակարգում կարելի է բազում զուգահեռներ գտնել ժամանակին տարածաշրջանում գոյություն ունեցող իրանական ծագում ունեցող կրոններին՝ զրադաշտականությանն ու մանի-

[8] **Никитин** 1964, 347.

[9] Տե՛ս **Аверьянов** 1907.

քեականությանը, ինչպես նաև գնոստիկական աղանդների հավատալիքներին: Ահլ-ե հաղղը ընդհանուր աղերսներ ունի նաև նուսայրիթների (ալավիների) կրոնի հետ: Թեև «ահլ-ե հաղղերը միաստվածական են և ընդունում են միակ Աստծո, միակ Արարչի գաղափարը, նրանց պատկերացումները Աստծո և աշխարհի հետ նրա ունեցած կապի մասին զգալի տարբերվում են միաստվածական կրոնների ներկայացրած պատկերից, հանդիսանալով մի խառնուրդ իսլամական և նախաիսլամական հավատալիքների»[10]:

Ահլ-ե հաղղի հետևորդները հավատում են ոգու վերամարմնավորման գաղափարին: Նրանց սուրբ գրքում ասվում է. «մարդիկ, մի վախեցեք մահվան սարսափից: Մարդու մահը նման է բադի թռիչքին դեպի ջուրը: Նա սուզվում է մի տեղում, որպեսզի դուրս գա մեկ այլ տեղ»: Ըստ ֆրանսիացի արևելագետ Ա. Գոբինոյի, ահլ-ե հաղղերը հավատում են, որ մարդը իր գործած մեղքերի համար վերածնվում է ավելի ծանր կյանքի համար[11]: Համաձայն նրանց ուսմունքի, մարդկային էակները պետք է անցնեն կերպարանավորման հազար ու մեկ շրջափուլի միջով, որի ընթացքում նրանք վարձահատույց կլինեն իրենց կատարած բարի գործերի համար[12]:

Գոբինոն, Մինորսկին և մի շարք այլ հետազոտողներ ժխտում են, որ, իբր, ահլ-ե հաղղերը կազմակերպում են գիշերային օրգիաներ[13]: Ֆրանսիացի գիտնական-աշխարհագետ Էլիզե Ռեքլյուն այդ առթիվ գրում է. «իրավամբ թե անիրավացի, ղզլբաշները դատապարտվում են իրենց դրացիներից իբրև գիշերային տոնախմբություններ կատարողներ, ուր տիրում է ամենակատարյալ խառնակություն սեռերի, որի պատճառով էլ նրանց անվանում են «ճրագ մարողներ» («չերաղ քոշան»[14]):

Հիսուս Քրիստոսին ղզլբաշներն ընդունում են ոչ միայն որպես մարգարե, այլ նախ՝ որպես Աստված, որը ժամանակավորապես երևութական ձևով ընդունել է մարդու կերպարանք: Նրանք մեծ հարգանքով են վերաբերվում նաև աստվածամորը՝ Մարիամ Աստվածածնին[15]:

---

[10] Ահլ-ե հաղղերի հավատալիքների, նրանց ծեսերի, կրոնական արարողությունների մասին տե՛ս **Ասատրյան** 2007, 5–12:

[11] **Gobineau** 1859, 330–370.

[12] The Encyclopaedia of Islam 1960, 261.

[13] **Gobineau** 1859, 330–370; **Минорский** 1911.

[14] **Ռեքլյու Էլիզե** 1893, 38:

[15] Mc **Dowall** 1989, 18.

Հայտնվել է տեսակետ այն մասին, որ ահլ-ե հաղղը աղավաղված քրիստոնեական աղանդ է: Ուշագրավ է նշել, որ Իրանում ապրող ահլ-ե հաղղերը (Ալի-իլահիներ) որևէ կապ չունեն քրիստոնյա աշխարհի հետ, մինչդեռ նրանք, որոնք երկար ժամանակ Թուրքիայում ապրել են հայերի շրջանում, մինչև մեր օրերը պահպանել են քրիստոնեությունից վերցրած բազմաթիվ հավատալիքներ: Նրանք հատուկ հարգանք են դրսևորում դեպի հայկական եկեղեցիները, նրանցում կատարում են ծիսական զոհաբերություններ, իրենց հիվանդների վրա կարդալ են տալիս Աստվածաշունչ, Նարեկ և այլն: Անդրանիկը գրում է, որ «ղզլբաշները մուսուլման չեն, քրիստոնյա չեն և ոչ էլ հրեա»: Նրանց դավանանքը հին և նոր կրոնների մի խառնուրդ է: Նրանք Ալիին պաշտում են Հիսուս Քրիստոսի հետ համահավասար: Նրանց «դեդեները» ասում են, որ Քրիստոսը դա նույն մարդն է, ինչ Ալին: Նա մեզ ներկայացել է որպես Ալի, իսկ քրիստոնյաներին՝ որպես Քրիստոս: Անդրանիկը նաև նշում է, որ ղզլբաշները պաշտում են հայոց սրբերին, այդ թվում նաև Սուրբ Սարգսին, Սուրբ Գևորգին և այլն[16]: Վ. Մինորսկին նկատում է, որ անբարյացակամ վերաբերմունք դրսևորելով մուսուլմանների նկատմամբ, ահլ-ե հաղղի հետևորդները չափազանց բարեկամական վերաբերմունք ունեն քրիստոնյաների հանդեպ: Օրինակ, Մակուի ալի-իլահիները հիանալի հարաբերությունների մեջ են հայերի հետ: Այդ նույն երևույթը, նրա ասելով, նկատվում է նաև Թուրքիայի ղզլբաշների կողմից[17]:

Երբեմն ահլ-ե հաղղը անվանում են ոչ թե իսլամի աղանդներից մեկը, այլ առանձին կրոն: Կարևոր է նշել, որ ալի-իլահիները մյուս քրդերից զանազանվում են ոչ միայն հավատով, այլև լեզվով՝ խոսում են գլխավորապես գազա կոչված լեզվով (զազաերենով), ինչպես նաև հյուսիս-արևմտյան իրանական բարբառների թվին պատկանող գուրանիով:

Մուսուլմանները ահլ-ե հաղղերին համարում են քրիստոնեական աղանդ նաև այն հիմնավորումով, որ նրանք խմում են գինի, կատարում են մկրտության ու հաղորդության ծեսերը և չեն քողարկում իրենց կանանց: Այդ աղանդի հետևորդներին, անկախ նրանց էթնիկ ծագումից (քրդեր, թուրքեր, պարսիկներ, թուրքմեններ, արաբներ և այլն) իշխանություններն ու մուսուլմանական հոգևորականությունը մշտապես ենթարկել է հալածանքների, նրանց համարելով անհավատ հերետիկոսներ: Մասնավորապես, թուրքերը բազմիցս փոր-

[16] **Անդրանիկ** 1901, 27:
[17] **Минорский** 1915, 25.

ծել են նրանց պարտադրել իսլամը, սակայն ամեն անգամ մատնվել են անհաջողության: Ատելությունն ու թշնամանքը եղել է փոխադարձ: «Կրելով մահմեդական անուններ,- գրում է ռուս հետախույզ-գնդապետ Վ. Կարցևը,- նրանք սարսափելի կերպով ատում են մահմեդականներին և աշխատում են վնասել նրանց ամեն տեղ, ուր դա կարելի է անել առանց շատ ակներև վտանգի ենթարկվելու: Թուրքը ավելի լավ է համարում գիշերել բաց երկնքի տակ, դաշտում կամ երկապատիկ ավել ճանապարհ անցնել, քան թե հյուր մնալ ալի-իլահիների գյուղում»[18]:

Ավանդաբար եվրոպական գիտնականները ահլ-ե հաղղ կամ ղզլբաշ դավանանքին պատկանող Դերսիմի բնակչությանը համարել են քրդեր: Սակայն քրդական իրականությանը ավելի քաջատեղյակ գիտնականները, ճանապարհորդները, զինվորական դիտորդները և այլն համամիտ չեն այդ տեսակետին, գտնելով, որ նրանց չի կարելի դասել քրդական էթնիկական հանրության թվին: Ռուս արևելագետ-դիվանագետ Վլադիմիր Մինորսկին, օրինակ, գտնում է, որ դերսիմցիները իրենց լեզվով (զազա), առանձնահատուկ կրոնով և այլ հատկանիշներով «առանձնանում են մնացած քրդերից»[19]:

Դերսիմի ղզլբաշ բնակչության հարևանությամբ ապրող հայերը ևս նրանց անվանել են ոչ թե քրդեր, այլ «դուժիկներ»[20]:

Այդ հարցի մասին վերին աստիճանի ուշագրավ տեսակետ է հայտնում հայ ականավոր պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցը: Նա գրում է. «... Դերսիմի և Խարբերդի սանջակները էթնիկական և աշխարհագրական առումով կազմում են Հայկական բարձրավանդակի անբաժանելի մասը: Մինչեւ պատերազմը (Առաջին աշխարհամարտը – Վ.Բ.) այստեղ հաշվվում էր կլոր թվով մինչեւ 100 հազար հայ (ըստ Լինչի 85 հազար, ըստ Cuinet-ի՝ 70 հազ.) եւ նույնքան կամ փոքր-ինչ ավելի մի այլ ազգություն, որին սխալմամբ քրդական են համարում: Թուրքերը նրանց «ղզլբաշներ» են անվանում, իսկ հայերը՝ «դուժիկներ»: Վերջին անվանումը նրանք ավելի հաճախ տալիս են Դերսիմի բնակիչներին: Արեւելքում, մահմեդական վարչակարգի երկրներում, լեզուն համարյա դադարել է ազգության նշան լինելուց, գլխավոր գործոնի նշանակությունը զիջելով կրոնին: Ղզլբաշները և դերսիմցիները դավանում են մի կրոն, որն առանձնացնում է նրանց մահմեդականներից և քրիստոնյաներից: Նրանց հավատալիքները իրենց հիմքում կազմում են քրիստոնեական եւ մա-

[18] **Карцев** 1896, 10.

[19] **Минорский** 1915, 4–5.

[20] **Ինճիճեան** 1806, 110–111: Տե՛ս նաև **Անդրանիկ** 1901:

նիքեական ըմբռնումների մի խառնուրդ, սքողված են շիիզմի արտաքին ձևերով: Պատմական լեզվով դա նշանակում է, որ նրանք աղանդավորներ են, հայկական պավլիկյանության հետևորդների թվից: Շիիզմի նշանների պատճառով, սուննիները նրանց անվանում են ղզլբաշներ, այսինքն՝ նույնացնում են պարսիկների հետ: Իսկ հետո հայկական դուժիկ անվանումը նշանակում է «աղանդավոր», ամենից ավելի հավանական է, որ այդ բառին է հառնում նաև Դերսիմ անվանումը, եւ նշանակում է աղանդավորների երկիր (Դուժ՝ հին Դուրժից, այստեղից էլ Դերսիմ»[21]: «Պավլիկյան շարժման աղանդավորները,- շարունակում է Ն. Ադոնցը,- գրավում էին մի տարածք, որն ընկած էր Դերսիմի լեռներից մինչև Խարբերդ հասնող տարածությունների միջև: Բյուզանդիայի ճնշման տակ նրանցից ոմանք միացան պաշտոնական եկեղեցուն և մինչև օրս ապրում են Ակնի (Էգինի) տարածքում ռումեր կամ քաղկեդոնական հայեր անվան տակ»[22]:

Ն. Ադոնցը նկատում է նաև, որ ղզլբաշների ավանդույթներն ու սովորույթները նրանց ավելի են կապում քրիստոնյաների հետ, քան մահմեդականների: «Էթնիկական առանձնահատկություններով եւ, ամենից առաջ, իրենց խաղաղասեր բնավորությամբ նրանք տարբերվում են թուրքերից: Ոչ մի հիմք չկա այդ կիսաքրիստոնյա տարրերին դասել քրդերի շարքը. ոչ նվազ իրավունքով նրանք կարող են վերագրվել երկրի գլխավոր քրիստոնյա ազգաբնակչությանը: Նույն կշռադատումներով էլ անարդարացիորեն քրդական են համարում Դիարբեքիրի վիլայեթի հայկական շրջանները՝ Արղանա սանջաքը և Դիարբեքիրի սանջաքի հյուսիսային անկյունը»,- գրում է նա[23]:

Դերսիմի բնակչության քուրդ չլինելու տեսակետը բաժանում է նաև քրդական հարցի գիտակ Կարո Սասունին: «Ընդհանուր անուան տակ քիւրտ կոչվող զազաները,- գրում է նա,- այլ ցեղի կը պատկանին, թերեւս իրանեան մեծ արմատէն բաժնուած ըլլան երկուքն ալ»[24]:

Նշված տեսակետի հիմնավորման լրացուցիչ կռվան կարող է լինել նաև այն, որ Դերսիմը հանդիսացել է Հայկական բարձրավանդակի անբաժանելի մասը: Այն ընկած է Եփրատի արևելյան կողմում և Կամախի հարավային մասում: Դերսիմի մեջ էին մտնում Խոզաթի, Չարսանջակի և Չմշկածագի շրջանները: Հատկանշական է նաև, որ Դերսիմի ղզլբաշների ներքին կյանքը

[21] **Ադոնց** 1996, 123:
[22] **Ադոնց** 1996, 124:
[23] **Ադոնց** 1996, 124:
[24] **Սասունի** 1969, 44:

և նրանց հակաթուրքական շարժումները XVI դարից սկսած մինչև օրս ընթացել են ուրույն ուղիներով՝ միանգամայն անջատ Թուրքիայի քրդական զանգվածների շարժումներից:

Եզդիականությունը

Մերձավոր Արևելքում ծնունդ առած հետաքրքիր ու յուրահատուկ կրոններից մեկն էլ եզդիականությունն է (եզիդիզմ): Եզդիների պաշտամունքի սոցիալ-քաղաքական կազմակերպության և կրոնական հասարակության վերաբերյալ տեղեկությունները ևս չափազանց սուղ են: Այդ դավանանքի ծագման արմատները ևս առ այսօր գիտության համար դեռևս լրիվ պարզված չեն: Եզդիների մասին ամենահին տեղեկությունները կարելի է գտնել միջնադարյան մի շարք պատմիչների (Շահրիստանիի, Իբն ալ-Ասիրի, Հաջի Խալֆիի) և այլոց հիշատակումներում: Ավելի ուշ նրանց մասին տեղեկություններ կան եվրոպական ճանապարհորդների ուղեգրություններում, ինչպես նաև եվրոպական գիտական ընկերությունների հրապարակումներում:

Համարյա բոլոր եվրոպացի ճանապարհորդները խոսելով եզդիների մասին, անդրադառնում են լոկ նրանց բարքերին ու սովորույթներին: Ինչ վերաբերում է նրանց կրոնին և առհասարակ դավանանքի հետ կապված խնդիրներին, ապա դա եվրոպացիների համար մնում էր մութ ու անմատչելի, որպես չբացահայտված գաղտնիք: Դրա պատճառն այն էր, որ արևելքի այլ կրոնական համայնքների և աղանդների ներկայացուցիչների նման, եզդիները օտար աչքերից խնամքով թաքցնում էին իրենց դավանանքը:

Միջին դարերում եզդիները հայտնի էին նաև «դասենի» անվամբ: Որոշ ժամանակակից հեղինակներ[25] նրանց անվանել են նաև «շեմսիյե» («արևապաշտներ»՝- «շեմս» արև բառից):

Եզդիների կրոնի հիմնադիր է համարվում շեյխ Ադին, որին եզդիները համարում են իրենց մարգարեն: Ինչպես նրա ինքնության, այնպես էլ եզդիականության ծագման վերաբերյալ գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ: Համարվում է, որ շեյխ Ադի (Հադի) բին Մոզաֆիրը ծնվել է Սիրիայում 1073 և 1078 թթ. միջև ընկած շրջանում: Մահվան թվականն է համարվում 1164 թ.: Նա թողել է մի շարք տրակտատներ, որոնք նվիրված են իր ուսմունքի շարադրմանը[26]: Քրդագետ Վ. Նիկիտինը համամիտ է Ռ. Լեսքոյի հետ, որ շեյխ

[25] Օրինակ տե՛ս **Waheed** 1955.

[26] Տե՛ս **Lescot** 1940.

Ադին XI դարի մարդ է և ապրել է Սիրիայում[27]: Մինչդեռ մեկ այլ արևելագետ՝ Ա.Ա. Սեմյոնովը, գտնում է, որ շեյխ Ադին ապրել է XIII դարում[28]:

Գոյություն ունեն նաև տարբեր տեսակետներ եզդիականության ծագման վերաբերյալ: Այդ խնդիրը հատուկ քննության է ենթարկել նաև Ն. Մառը: Համաձայն նրա տեսության, «եզիդ» բառը ծագում է պարսկերեն «իզեդ»-ից, որ նշանակում է «Աստված»: Մառը կարծում է, որ եզդիականությունը քրդական հեթանոսական կրոն է, որը դավանում էր քրդերի մեծ մասը՝ մինչև իսլամի ընդունումը[29]: Նշված տեսակետի հետևորդների կարծիքով, եզդիները քրդական կրոնական համայնքներից մեկն են: Սակայն այս տեսակետը ապացուցված չէ և կարիք ունի գիտական հիմնավորման, առավել ևս, որ տեսակետ կա այն մասին, որ եզդիները առնչություն չունեն քրդերի հետ և առանձին ժողովուրդ են: Եզդիականությունը որպես նախաիսլամական շրջանի «համաքրդական» կրոն ներկայացնելը գիտական քննություն չի բռնում նաև այն պատճառով, որ եզդիական դավանանքը որպես կրոնական ուսմունք, ուշ շրջանի երևույթ է, ձևավորված միջնադարում (մոտավորապես XII–XIII դարերում) սուֆիական սուբստրատի վրա: Հետևաբար այն քրդերի համընդհանուր կրոնը լինել չէր կարող[30]:

Անգլիացի հետազոտող Ռոուլինսոնը և ամերիկացի Գրանտը եզդիականության ծագումը կապում են հուդայականության հետ: Մինչդեռ գերմանացի գիտնական Վագները գտնում է, որ եզդիականությունը աղերսվում է հին պարսկական հավատալիքների, ինչպես նաև քրիստոնեության և իսլամի հետ[31]: Ավստրիացի գիտնական Համմերի կարծիքով, եզդիները հին մարդերի ժառանգորդներն են, որոնց պարսից արքա Արշակ V-ը Պարսկաստանից գաղթեցրել է Միջագետք: Նրա ենթադրությամբ եզդիները իրենց կրոնը վերցրել են զրադաշտականությունից՝ ընդօրինակելով նրա հիմնական սկզբունքները[32]:

Ռուս հետազոտող Ի. Բերեզինը կարծիք է հայտնում, որ եզդիներն ունեն իրանական ծագում[33]: Իրենց հերթին մի շարք արաբ հեղինակներ եզդիներին վերագրում են արաբական ծագում: Եզդիների ծագման խնդիրը հետաքրքրել

---

[27] **Никитин** 1964, 326.
[28] **Семенов** 1927, вып. 16, 124.
[29] **Марр** 1911, 143, 147.
[30] **Փոլադյան**, **Ասատրյան** 1989, 133:
[31] **Wagner** 1852, 215.
[32] **Hammer** 1837, 107.
[33] **Березин** 1854, 444.

է նաև XIX դարի մի շարք հայ հեղինակների: Նրանց կարծիքով եզդիները հայկական եկեղեցուց հեռացած հերձվածողներ են[34]:

Գիտության մեջ շրջանառվել է տեսակետ այն մասին, որ իբր եզդիները նախկինում եղել են մահմեդական: Այդ տեսակետին անդրադառնում է նաև ֆրանսիացի արևելագետ Ռ. Լեսքոն[35]: Սակայն արդեն ապացուցված իրողություն է, որ եզդիները երբեք մուսուլման չեն եղել, չնայած նրանց կրոնի մեջ առկա են իսլամական որոշ տարրեր:

Եզդիական համայնքը հիմնված է կաստայական սկզբունքի վրա: Կաստաները բաղկացած են ինչպես հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ մարդկանցից: Եզդիական կաստաները կատարելապես փակ կառույցներ են: Եզդիների բարքերն ու սովորույթները, կենցաղը, նույնիսկ հագուստների ձևը, դրանց գույնը, կտորի տեսակը անցյալում խիստ կանոնակարգված է եղել:

Եզդիների միջավայրում սրբության բարձրագույն կրողներ են համարվում շեյխերը, որոնք իրենց համարում են շեյխ Ադիից սերված: Նրանք կրում են սպիտակ զգեստ և սպիտակ գլխի փաթթոց (չալմա): Փիրերը շեյխերից տարբերվում են ավելի ցածր ծագմամբ: Նրանք կրում են սև զգեստ և սև չալմա՝ կարմիր երիզով[36]:

Եզդիական համայնքը հոգևոր անձանցից բացի, բաղկացած է նաև աշխարհիկ անձանցից: Աշխարհիկ իշխանության ղեկավար էմիրը համարվում էր շեյխ Ադիի ներկայացուցիչը երկրի վրա: Շեյխերը համախմբվում էին նրա շուրջ: Եզդիական համայնքները (թայիֆա) էմիրը կառավարում էր ցեղերի առաջնորդների (շեյխերի կամ աղաների) օգնությամբ: Յուրաքանչյուր ցեղ բաժանվում էր տոհմերի, իսկ դրանք, իրենց հերթին՝ ընտանիքների: Ցեղի առաջնորդն օգտվում էր լայն իշխանությունից: Նա էր նշանակում ավագներին, դատում ցեղի անդամներին: Ցեղի գործերը կառավարվում էին ավագների խորհրդի կողմից[37]:

Նստակյաց եզդիները համախմբված էին մշտական գյուղական համայնքի մեջ: Թույլատրվում էր մեկ համայնքից անցնել մյուսին: Շարքային մյուրիդը համարվում էր այն համայնքի անդամ, որտեղ բնակվում էր: Այսպիսով, մեկ շեյխի հոտը բնակվում էր տարբեր համայնքներում: XIX դ. վերջին եզդի-

---

34 Տե՛ս **Никитин** 1964, 331.

35 **Lescot** 1940, 40.

36 **Леклерк** 1893, 36.

37 **Максимович-Васильковский** 1903, 34.

ները սկսեցին ենթարկվել իրենց հոգևոր առաջնորդներին՝ արդեն ըստ տարածքային սկզբունքի:

Եզդիները պաշտում են Մալաքե-Թավուսին՝ սիրամարգ հրեշտակի տեսքով: Ըստ եզդիական կրոնական ուսմունքի, Մալաքե-Թավուսը գոյություն է ունեցել բոլոր արարածներից առաջ: Աստված տիեզերքը ստեղծել է Մալաքե-Թավուսի օգնությամբ՝ նրա հետ միասին: Մալաքե-Թավուսը մերթ հանդես է գալիս որպես աստված, մերթ նրա փոխանորդ՝ տեղակալ, իսկ երբեմն որպես նախկինում աստծո մերձավոր, որը հետագայում վտարված է դրախտից: «Գիրք հայտնությունում» ասվում է, որ Մալաքե-Թավուսը եղել է ի սկզբանե և կմնա հավիտյանս հավիտենից: Նա իշխում է բոլոր արարածների վրա և կարգավորում է նրանց գործերը: Նա պատրաստակամ ու բարի է բոլոր նրանց համար, ովքեր հավատարիմ են իրեն և կարիքի դեպքում դիմում են իրեն: Մալաքե-Թավուսը ամենուրեք է, նա մասնակից է բոլոր իրադարձություններին[38]: Եզդիները հավատում են Մալաքե-Թավուսի գալստյանը:

Եզդիների գլխավոր սրբավայրը գտնվում է Մոսուլից հյուսիս-արևելք՝ Լալըշ վայրում: Դա եզդիական սրբի՝ շեյխ Ադիի գերեզմանն է, որի վրա շինված տաճարը բոլոր եզդիների սրբությունն է: Յուրաքանչյուր եզդի աշխատում է իր կյանքի ընթացքում գեթ մեկ անգամ այցելել այդ սրբավայրը: Լալըշում այսօր էլ նստում է եզդիների առաջնորդը՝ Միրին (Միրեշեխանը):

Եզդիների կրոնը քննության առարկա դարձրած բազմաթիվ գիտնականներ հանգել են այն եզրակացության, որ եզդիականությունը սինկրետիկ կրոն է, որը ներառել է տարրեր տարբեր կրոններից՝ զրադաշտականությունից, մանիքեականությունից, մովսիսականությունից (հուդայականությունից), քրիստոնեության նեստորական ուղղությունից, բուդդայականությունից և իսլամից: Գիտնականներն այն կապում են նաև հին իրանական հավատալիքների, արևապաշտության և այլ կրոնական ուսմունքների հետ: Տեսակետ կա նաև այն մասին, որ եզդիականության մեջ առկա են տարրեր նաև իսմայելականությունից, սաբեյականությունից, շամանիզմից և սուֆիզմից[39]:

Թեև եզդիականության մեջ նկատելի են որոշակի աղերսներ արևապաշտության հետ (արևածագին եզդին անպայման դեմքով շրջվում է արևի կողմը

[38] **Փոլադյան** և **Ասատրյան** 1989, 134–135: (Նշված արևելագետ-քրդագետների հոդվածը առաջին փորձն է հայ ընթերցողին ներկայացնելու եզդիական ուսմունքի հիմնադրույթների գրավոր ժողովածուները):

[39] The Shorter Encyclopaedia of Islam, 1961, 641–644; **Drower** 1941; **Layard** 1849, vol. 1; **Guest** 1993.

և երեք անգամ խոնարհում կատարում նրա առջև), սակայն ինչպես իրավացիորեն նկատում են արևելագետ-քրդագետներ Ա. Փոլադյանը և Գ. Ասատրյանը իրենց հետաքրքիր ու շահեկան հոդվածում, «բնական երևույթների, տարերքի մեծարումը, ինչպես հայտնի է, մտնում է յուրաքանչյուր ժողովրդի նախնական հավատալիքների համակարգի մեջ, և բնականաբար դա բնիկ երևույթ է և չի կարող դիտվել որպես փոխառություն: Բավական է նշել, որ և՛ արևի, և՛ լուսնի, և՛ կրակի պաշտամունքը, որքանով այն տարածված է եզդիների շրջանում, կարելի է հանդիպել պարսիկների, հայերի, տաջիկների և այլ ժողովուրդների նախնական հավատալիքներում»[40]:

Որոշ հետազոտողների կարծիքով, թեև եզդիականության մեջ առկա են տարբեր կրոններից փոխառված տարրեր, այդ կրոնը դժվար է զուտ սինկրետիկ անվանել, քանի որ այն կառուցված է սեփական կրոնական ընկալումների վրա, և նրա մեջ տիրապետողը բուն եզդիականության սկզբունքներն են:

Մահմեդականները և քրիստոնյաները ստեղծել են այն առասպելը, թե, իբր, եզդիները խավար ոգիներին՝ սատանային են պաշտում և ըստ այնմ կատարում են զանազան սարսափելի ծեսեր: Իրականում դա այդպես չէ: Առհասարակ կարևոր է նշել, որ եզդիների պատկերացումները աստծո մասին աչքի են ընկնում ոչ միայն յուրահատկությամբ, այլև բարդությամբ: Նրանց աստվածությունը տարբերվում է մուսուլմանական Ալլահից և հրեական Եհովայից: Աստծո ընկալումը նրանց մոտ հանդես է գալիս Երրորդության չափանիշով, որտեղ առաջինը և գլխավորը Մալաքե-Թովուսն է, երկրորդը՝ շեյխ Ադին և երրորդը՝ Եզիդը: «Հիմնական գիծը, որ եզդիական աստծուն միավորում է նշված կրոնների աստվածներին, դա նրա արարչագործական (դեմիուրգի) ֆունկցիան է: Այս վարդապետության մեջ աստված տիեզերքի սոսկ ստեղծողն է և ոչ նրա պաշտպանն ու հովանավորը: ... Եզդիականության մեջ արարիչը ներկայացված է որպես ամենակարող էակ՝ օժտված գերբնական ուժով, սակայն հեռու աշխարհի գործերից և հոգսերից»[41]:

Ուշագրավ է, որ եզդիները իրենց սրբերի թվին են դասում նաև Մարիամ Աստվածածնին, Հիսուս Քրիստոսին, Մուհամմադ Մարգարեին և Ալիին:

Մահմեդական ժողովուրդները, հատկապես թուրքերը, առաջնորդվելով կրոնական անհանդուրժողականության զգացումներով, բոլոր ժամանակներում մոլեռանդությամբ հալածանքների են ենթարկել եզդիներին, նրանց հա-

---

[40] **Փոլադյան, Ասատրյան** 1989, 133:

[41] **Փոլադյան, Ասատրյան** 1989, 132:

մարելով «սատանայապաշտներ», «կրոնուրացներ», «հեթանոսներ» և այլն: Օսմանյան կայսրությունում մահմեդական բարձր հոգևորականության ներկայացուցիչները պարբերաբար հրապարակում էին եզդիների դեմ թշնամական ոգով տոգորված ֆեթվաներ և նրանց դեմ հալածանքներ հրահրում: Այդ հալածանքներից փրկվելու համար հաճախ եզդիները ստիպված են եղել դավանափոխ լինել և ընդունել իսլամը: Հալածանքների և եզդիների պարբերական ջարդերի հետևանքով նվազել են այդ ժողովրդի թիվը և տարածման շրջանակները: «Թշնամաբար տրամադրված հարևանների մշտական հալածանքները և կրոնական հետապնդումները նպաստել են եզդիների կղզիացմանը և մահմեդական շրջապատից մեկուսացմանը, և հակառակ դրան՝ նրանց հակվածությանը դեպի քրիստոնյաները, հատկապես՝ հայերը»[42]:

Եզդիների նկատմամբ մահմեդական քրդերը ևս վերաբերվում էին անհաշտ թշնամանքով և մշտապես հալածանքների էին ենթարկում նրանց: «Քուրդ մուսուլմանների ատելությունը եզդիների նկատմամբ,- գրում է ռուս զինվորական դիտորդ Ա. Մ. Կոլյուբակինը,- արդարև ապշեցուցիչ է: Քրիստոնյաների նկատմամբ հանդուրժողաբար վերաբերվող հայդերանլի, զիլանլի, ջելալի, հասանանլի, միլանլի, թողուրի և այլ ցեղերը խորապես ատում և արհամարհում էին եզդիներին, նրանց համարելով իրենց ոխերիմ թշնամիները և միշտ պատրաստ լինելով նրանց հասցնելու որևէ վնաս»[43]: «Քրդերի մոտ կատարելապես թույլատրված է սպանել եզդիներին,- գրում է քուրդ պատմիչ Մելա Մահմուդ Բայազիդին,- և ամեն անգամ, երբ լինում է հարմար առիթ, քուրդ մուսուլմանները սպանում են եզդիներին, իսկ նրանց կանանց վերածում են ստրուկների... Նրանք եզդիներին համարում են կրոն ուրացողներ»[44]:

Քուրդ մուսուլմանները եզդիներին անվանում էին «սատանայապաշտներ», հետևաբար ոչնչացման ենթակա արարածներ: Հայտնի է նույնիսկ, որ 1415 թ. մուսուլմանական բնակչությունը ավերել է շեյխ Ադիի դամբարանը:

Նույնպիսի ատելությամբ եզդիները վերաբերվում էին մահմեդական քրդերին: Այդ փոխադարձ ատելությունն էր գլխավոր պատճառներից մեկը, որ եզդիներն ունեին առանձնահատուկ հարաբերություններ հայերի հետ՝ հաճախ նրանց հետ համատեղ հանդես գալով մահմեդական քրդերի հարստահարությունների ու բռնությունների դեմ: Ի դեպ, նկատի ունենալով եզդիների հարգալից վերաբերմունքը դեպի հայկական եկեղեցին, XIX դարի հայ որոշ

[42] **Փոլադյան, Ասատրյան** 1989, 132:
[43] **Колюбакин** 1891, 84.
[44] **Васильева** 2009, 93.

հեղինակներ եզդիներին համարել են հայկական եկեղեցուց տրոհված հերձվածողներ, մի բան, որը զուրկ է պատմական հիմքից:

Ուշագրավ է նշել, որ կրոնական և այլ կարգի շարժառիթներով XI դարից սկսած եզդիների մի ստվար հատված Միջագետքից գաղթել է Արևմտյան Հայաստան և բնակություն հաստատել գլխավորապես Էրզրումի, Դիարբեքիրի և Վանի շրջաններում: Ավելի ուշ՝ XIX դարում, նրանք հայտնվել են նաև Կարսի շրջակայքում և Հարավային Կովկասում[45]: 1830–1840-ական թվականներին, ինչպես նաև հետագա ժամանակներում հալածանքների ենթարկվելով իրենց մահմեդական հարևանների՝ թուրքերի, մուսուլման քրդերի, մասամբ նաև արաբների կողմից, եզդիները մեծ խմբերով բնակություն են հաստատել Արևելյան Հայաստանում: «Սոված, անարգված ամեն ցեղի ու ամեն կրոնի դրացիներից, երբեմն ստիպված լինելով կռվել պաշտպանվելու համար, երբեմն ստիպված խուսափել իրենց հալածողներից, սպառվելով սովից ու հիվանդություններից ավելի, քան սրից, այնուամենայնիվ նրանք (եզդիները – Վ. Բ.) հաջողել են դարերի ընթացքում պահպանել իրենց աղքատ հասարակությունները»,- գրում է ֆրանսիացի գիտնական Էլիզե Ռեկլյուն[46]:

Ներկայումս եզդիները հիմնականում բնակվում են Իրաքում, Մոսուլից արևմուտք գտնվող Սինջարի լեռնաստանում, Այն-Սիֆնիի և Դոհուկի շրջաններում, Սիրիայում (Հալեպից հյուսիս ընկած տարածքներում), Թուրքիայում (Դիարբեքիրի, Այնթափի, Մարդին-Միդյաթի, Ուրֆայի շրջաններում, որոշ թվով Իրանում, Հարավային Կովկասում (Հայաստանում և Վրաստանում), Ռուսաստանի Դաշնությունում, Ուկրաինայում և այլն: Եզդիական համայնքներ կան Եվրամիության մի շարք երկրներում: Աշխարհում եզդիների թվաքանակի վերաբերյալ ստույգ տվյալներ գոյություն չունեն: Ըստ եզդի մտավորականության կողմից ներկայացվող վիճակագրության, ներկայումս աշխարհում եզդիների թիվը կազմում է մոտ երկու միլիոն մարդ:

Եզրակացություններ

Հոդվածում ծավալուն անդրադարձ է կատարվում այն հարցի շուրջ, թե ինչ կրոն են դավանել քրդերը մինչև իսլամի ընդունումը: Այդ հարցի վերաբերյալ բերվում են գիտության մեջ շրջանառվող տարբեր վարկածներ: Ճշտվում է քրդերի շրջանում իսլամի զանգվածային տարածման ժամանակաշրջանը: Համակողմանի անդրադարձ է կատարվում այն հարցին, որ բացի իս-

[45] Տե՛ս **Березин** 1854.

[46] **Ռեկլյու Էլիզե** 1893, 369:

լամի սուննիական և շիական ուղղություններից, քրդերի շրջանում տարածում է գտել նաև ծայրահեղ շիական աղանդներից մեկը՝ <ալի-իլահի> կոչված աղանդը: Հոդվածում լայն տեղ է հատկացվել նաև եզդիական կրոնին վերաբերող հարցերին:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աղոնց Ն. 1996, Հայկական հարց, Երկեր, հ. Ա, Երևան, «Հայագիտակ» հրատ., 244 էջ:

Անդրանիկ 1900, Տերսիմ. Ճանապարհորդություն և տեղագրություն, Թիֆլիս, տպ. Մն. Մարտիրոսեանցի, 238 էջ:

Ասատրյան Մ. 2007, Արարիչ Աստծո կերպարն Ահլ-ե հաղղերի հավատալիքներում, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ ու ժողովուրդներ», հ. XXVI, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 315 էջ:

Ինճիճեան Ղ. 1806, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի՝ Ասիոյ, Եվրոպիոյ, Ափրիկոյ և Ամերիկոյ, մասն Ա, հատ. Ա, Վենետիկ, ի Վանս Սրյն Ղազարու, 424+38 էջ:

Ռեքլյու Էլիզե 1893, Լազիստան, Հայաստան և Քուրդիստան, Վաղարշապատ, Մայր Աթոռի տպարան, 148 էջ:

Սասունի Կ. 1969, Քյուրտ ազգային շարժումները և հայ-քրդական յարաբերութիւնները (ԺԷ դարեն մինչեւ մեր օրերը), Պէյրութ, Technolinguistics, 331 էջ:

Փոլադյան Ա., Ասատրյան Գ. 1989, Եզդիների դավանանքը (հիմնական աստվածությունները, սուրբ գրքերը), «Պատմաբանասիրական հանդես», թիվ 4, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱԱ հրատ., էջ 131–150:

Некоторые сведения о турецких курдах кызылбашах (Из путевых заметок французского вице-консула в городе Эзеруме г-на Гренара, составил П.И. Аверьянов.), 1907, «Известия штаба Кавказского военного округа», № 19, https://cihanekurdistan.livejournal.com/51183.html (հասանելի է 19.04.2023).

Березин И.Н. 1854, Езиды. «Магазин землевладения и путешествий», Географ. сборник, т. III, Москва, изд. Н. Фролова. с. 428–454.

Васильева Е.И. 2009, Книга по истории Курдистана, которая остается ненайденной. В кн.: «Курдский альманах», 1, Москва, б. и. , 210 с.

Карцев В. 1896, Заметки о курдах, Тифлис, тип. канц. Главнонач. гр.ч. на Кавказе, 48 с.

Колюбакин А.М. 1891, Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, т. III, ч. I, отд. 2, Тифлис, тип. А. Михельсона, 293 с.

Леклерк Ж. 1893, Поездка на Арарат, СПб., Типо-литогр. Б. М. Вольфа, 46 с.

Максимович-Васильковский А.Е. 1903, Отчет о поездке по губернаторствам западной Персии, Тифлис, тип. канц. Главнонач. гр. ч. на Кавказе, 166 с.

Марр Н.Я. 1911, Еще о слове «Челеби» (К вопросу о культурном значении курдской народности в истории Передней Азии). «Записки восточного отделения императорского русского археологического общества», т. XX, вып. II–III, СПб,, тип. Императорской Академии наук, с. 99–151.

Минорский В.Ф. 1911, Материалы для изучения персидской секты «Люди истины» или Али-Иляхи, ч. 1, Москва, тип. «Крестного календаря», 127 с.

Минорский В.Ф. 1915, Курды. Заметки и впечатления, Петроград, тип. В.Ф. Киршбаума, 43 с.

Никитин В.П. 1964, Курды. Пер. с франц., Москва, «Прогресс», 347 с.

Поладян А. 1987, Курды в VII–X веках по арабским источникам, Ереван, изд-во АН Арм ССР, 129 с.

Религиозная секта кызылбашей в Малой Азии, «Известия штаба Кавказского военного округа», 1905, No 7–8.

Семенов А.А. 1927, Поклонение Сатане у переднеазиатских курдов-езидов. «Бюллетень Среднеазиатского Государственного университета», Ташкент, вып. 16, 222 с. https://kazneb.kz/ru/bookView/view?brId=1550726 (հասանելի է 20.04.2023).

"Ahli-Hakk", Kizilbash Kurds. "The Encyclopaedia of Islam, 2nd edition, Leiden, 1981.

Banuazizi A. and **Myron W.** (eds.) 1986, The State, Religion and Ethic Politics: Afganistan, Iran and Pakistan, Syracuse, p. 86.

Drower E.S. 1941, Peacock Angel, London;

Driver G.R. 1922, The Religion of the Kurds. – In: "Bulletin of the School of Orient and Afric Studies", vol. II, p. 197.

Grenada M.F. 1904, Une secte religiose d'Asie Mineaurel les Kysyl bâche, "Journal asiatique ou recueil de mémoirs d'extraits et de notices relatifs a la philosophie, aus langues et a la literature des pouples orientaux", mai-juin.

Gobineau A. 1859, Trois ans sen Asie, Paris, s. 330–370.

Guest 1993, Survival among the Kurds: A History of the Yezidis, London and New York, Routledge, Taylor and Fracis Group, 386 p.

Hammer J. 1837, L'histoire de l'Empire Ottoman depuis son origin jusqua nos jours 1300–1774, t. 7, Paris, s. 107.

Kurdo J. 1988, Kurdistan: The Origins of Kurdish Civilization, Stockholm, p. 55.

Layard A.H. 1849, Nineveh and its Remains, London, vol. 1.

Lescot R. 1940, Enquere sur les Yezidis de Syric et du Djebel Sinjar. – Memoires L'institut Transcasie de Damas, t. 4, Beyrout.

Matt M. 1988, Exstremist Shiits: the Chulat Sects, Syracuse

Mc **Dowall D.** 1989, A Briefing Note on the Alevi Kurds. In: "Minority Right Group", London, July, p. 18.

Minorsky V. 1955, "Kurden", Encyclopaedie de l'Islam, t. II, London, p. 1200

Nikitin V. 1922, Les Kurdes et le Christioanisme. – "Revue de l'histoire des religions", t. XXXV, p. 187.

The Encyclopaedia of Islam 1960, vol. 1, p. 261.

The Shorter Encyclopaedia of Islam 1961, London and Leiden, "Yazid", pp. 641–644.

Waheed A. 1955, The Kurds and their Country. A History of the Kurdish People (from Earliest Times to present), Lahore.

Wagner M. 1852, Reise nach Persien and dem Landeder Kurden, b. 2, Leipzig, s. 215.

Ziba Mir-Hosseini 1994, Inner truth and outer history: the two words of the Ahl-i Haqq of Kurdistan, “International Journal of Middle East Studies”, vol. 26.

К ВОПРОСУ О РЕЛИГИИ И РЕЛИГИОЗНЫХ ВЕРОВАНИЯХ КУРДОВ И ЕЗИДОВ

БАЙБУРТЯН В.

Резюме

Ключевые слова: христианство, ислам, кызылбаш, езиды, заза, каста, Дерсим.

В статье всесторонне рассматривается вопрос о религиозной принадлежности курдского народа в доисламский период. Отмечается, что по этому вопросу учеными-курдоведами выдвинуты многочисленные научные версии. Рассматривается также вопрос о том, когда и как среди курдов была распространена монотеистическая религия, т.е. ислам. Автор выдвигает версию о том, что, вероятно, распространение ислама среди курдов началось в IX веке, т.е. в период Арабского халифата, а в массовом порядке оно имело место в X–XI веках. При этом новая религия была навязана курдам как насильственным, так и миссионерским путем. В силу разных обстоятельств среди курдов было распространено суннитское направление ислама, а шииты составляли ничтожное меньшинство.

Кроме так называемого классического «шиизма», среди курдов имеет распространение также одна из важных сект крайнего шиизма, известная под названием «Ахле-хак» («Люди истины»). В статье вкратце изложены религиозные обряды этой секты.

Определенное место уделено также вопросу основных догм и обрядов религии езидов (езидизм). Мы располагаем ограниченными сведениями об этой интереснейшей религии, так как ее последователи тщательно скрывали основные догмы и обряды своей религии.

Езидизм окончательно был сформирован в XII–XIII веках на основе суфийского субстрата.

ON THE QUESTION OF CREED AND RELIGIOUS BELIEFS OF THE KURDS AND THE YEZIDIS

BAIBOURTIAN V.

Summary

Keywords: Christianity, Islam, Qizilbash, Yezidis, Zaza, caste, Dersim.

The article aims at comprehensively examining the question of the religious affiliation of the Kurdish people in the pre-Islamic period. It is noted that numerous research hypotheses have been put forward in this regard by different scholars of Kurdish Studies. An attempt is also made to elucidate the matter of the time period and the ways the monotheistic religion, i.e. Islam was spread among the Kurds. According to the approach put forward by the author, the spread of Islam among the Kurds possibly started in the IX century, when the Arab Caliphate was in rise, while the mass spread occurred in the X–XI centuries. Moreover, the new religion was adopted by Kurds both violently and through missionary propaganda. Due to different factors, the Sunni branch of the new religion was more widely spread among the Kurdish adherents of Islam, while the Shias constituted an insignificant minority.

The author also touches upon the fact that in addition to conventional Shiism, an esoteric extreme sect Ahl-e Haqq (followers of truth) gained devotees among the Kurds. The religious rituals of this sect are briefly expounded in the article.

The author also sheds light on the major dogmas and rituals of the religion of the Yezidis. It is mentioned that the information about this very interesting religion is relatively limited due to the fact that the followers of Yezidism tend to hide their main religious dogmas and rites.

The formation of Yezidism was finalized on a Sufi substratum in the XII–XIII centuries.

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ
PHILOLOGY

НИКОЛАЙ ДЖАВАХИШВИЛИ*

Доктор исторических наук, профессор Института истории Грузии при факультете гуманитарных наук Тбилисского государственного университета имени Иванэ Джавахишвили; главный научный сотрудник Отделения новой и новейшей истории Института истории и этнологии имени Иванэ Джавахишвили, иностранный член Латвийской Академии наук

nikolai.javakhishvili@tsu.ge

ORCID: 0000-0003-0913-6230

DOI: 10.54503/1829-4073-2023.2.162-174

ПРОСВЕТИТЕЛЬ АРМЯН – ОВАНЕС ТУМАНЯН И ГРУЗИЯ

Посвящается 100-летию со дня смерти Ованеса Туманяна

Ключевые слова: Туманян, Грузия, грузины, армяне, Тбилиси, Табидзе, Робакидзе.

Введение

История грузино-армянских отношений берёт свое начало задолго до Рождества Христова. Грузинские цари придавали огромное политическое значение тесным связям с армянами, жившими за южной границей Гру-

* *Հոդվածը ներկայացվել է 19.05.23, գրախոսվել է 25.07.23, ընդունվել է տպագրության 28.08.23:*

зии, и старались поддерживать с ними добрососедские, дружественные отношения.

В свою очередь, армянский народ, который из-за постоянных нашествий соседних стран потерял свою государственность, также всячески стремился поддерживать тесные связи с грузинским народом, сохранившим свою государственность до начала XIX века, несмотря на тяжелейшие обстоятельства. Воины-армяне верно служили грузинским царям, которые не обделяли их своей милостью и благодарностью.

О происхождении Ованеса Туманяна

Достойный сын армянского народа, великий писатель, переводчик, общественный деятель, национальный поэт Армении – Ованес Тадевосович Туманян (1869–1923) являлся истинным другом Грузии. Он родился в селе Дсех Лорийского участка Борчалинского уезда Тифлисской губернии (позже – Туманянский район, а ныне – Лорийская область в составе Армении), в семье священника Армянской Апостольской церкви[1].

Согласно родовому преданию, Туманяны происходят от ветви одного из крупнейших армянских нахарарских (т.е. дворянских) родов – Мамиконянов, правивших в IV–VIII веках. Мамиконяны владели обширными территориями в Тао (по-армянски – Тайк) и Тароне, а в позднем средневековье – мелкими княжествами в районе Дсеха (в Лори) и Урцадзора (Айрарат). С IV века они в наследственном порядке занимали должность верховного военачальника Армении.

Существуют разные версии происхождения рода Мамиконянов. Сами Мамиконяны утверждали, что они происходят из царского рода области Чен/Ченк[2], которая находится на исторической территории юго-западной Грузии и по-грузински называется «*Чанети» («ჭანეთი»)*. Эта провинция, которая более известна под названием – *«Лазика/Лазона» («ლაზიკა/ლაზონა»)* или под термином персидско-турецкого происхождения – «*Лазистан*» (по-грузински – *«Лазети»/«ლაზეთი»),* т.е. страна («стан») лазов, тех же чанов, ныне находится на северо-востоке Турецкой

[1] https://ru.wikipedia.org/wiki/Туманян,_Ованес_Тадевосович

[2] https://ru.wikipedia.org/wiki/Мамиконяны

республики, в пределах северных склонов Восточно-Понтийских гор, обращенных к Чёрному морю, и разделена на илы (административные единицы) – Ризе, Артвин и Трабзон (Трапезунд). Данная территория в русских источниках XVI–XIX веков упоминается как часть т.н. «Турецкой Грузии» или «Грузинская земля»[3].

Упомянутой версии происхождения Мамиконянов придерживались такие известные ученые, как Николай Адонц[4], Кирилл Туманов[5], Роберт Эдвардс[6], Роберт Хьюсен[7] и другие.

В средние века род Мамиконянов приобретает ряд земельных уделов, в частности, долину Урцагета в Айрарате и окрестности Дсеха в Гугарке (Лори). От правившего в Дсехе князя Тумана Мамиконяна происходит род Туманянов. Ветвь этого рода, которая поступила на службу при дворе Грузинского царства, приобрела известность как Туманишвили[8]. Именно к этому роду, русифицированная форма которого – Туманов, принадлежал упомянутый выше Кирилл Львович Туманов (1913–1997) – один из крупнейших западных специалистов по истории средневекового Кавказа и кавказских дворянских родов[9].

Ованес Туманян и Грузия

Начальное образование Ованес Туманян получил в 1878–1883 годах в школе Джалалоглы (ныне – Степанаван), а затем перевёлся в школу Нерсесяна в Тифлисе (ныне – Тбилиси). Из-за материальных затруднений в 1887 году он вынужден был оставить школу и поступить на работу в Тифлисский армянский народный суд, а позже – в Армянский издательский союз того же города[10].

Ованес Туманян с трепетом относился к сношениям и взаимосвязям двух древнейших христианских народов Кавказа. Именно поэтому в богатом

---

[3] https://ru.wikipedia.org/wiki/Лазистан

[4] **Adontz** 1970.

[5] **Toumanoff** 1963, 209–238; **Toumanoff** 1969, 125–137;

[6] **Edwards** 1988, 134.

[7] **Hewsen** 2001, 95.

[8] https://ru.wikipedia.org/wiki/Мамиконяны

[9] https://ru.wikipedia.org/wiki/Туманов,_Кирилл_Львович

[10] https://ru.wikipedia.org/wiki/Туманян,_Ованес_Тадевосович

и многогранном творческом наследии Туманяна значительное место занимает тема Грузии. Из творческого наследия писателя особо стоит отметить «Согласие» (1893), «О Грузии» (1916), «Поэтам Грузии» (1919), «Душа Грузии» (1919), «Григолу Робакидзе» и другие стихотворные произведения, посвященные теме Грузии и грузин. Об этом известно довольно много[11].

Знаменательно, что Ованес Туманян Грузию называл «Кавказской Францией», а грузин – «нацией благородных революционеров и поэтов»[12].

5-го апреля 1893 года из города Елизаветполя (Гандзак) на родину были перевезены останки гениального поэта-романтика, переводчика, классика грузинской литературы – князя Николая/Николоза (Тато) Мелитоновича Бараташвили (1817–1845) и похоронены в Дидубе – Пантеоне выдающихся писателей и общественных деятелей Грузии.

Этому событию 24-летний Ованес Туманян посвятил прекрасное стихотворение «У могилы Н. Бараташвили», которое на грузинский язык перевел писатель и переводчик Гиви Шахназари[13].

Глубокое уважение достойного сына армянского народа к Грузии отражалось и в его деятельности. Он пожертвовал 100 рублей (золотом) «Учредительному обществу грузинского университета», что явилось выражением позиции передовой части армянского общества[14].

25-го октября 1917 года в теплом послании правлению этой организации Ованес Туманян писал: «Лишь только наука, литература и искусство в состоянии преодолеть ту пропасть, которая разделяет народы, и лишь только они могут обеспечить наилучшую жизнь грядущего и истинного человека...

Я с удовольствием представляю гордого, жизнерадостного и благородного грузина, который высшее образование получает на родном языке»[15].

7-го ноября 1917 года в ответном благодарственном письме от правления «Учредительного общества грузинского университета», адресован-

---

[11] **Арвеладзе** 1969; **Лаишвили** 1973; **Джавахишвили** 2004; **Табидзе** 1966; Ованес Светлый 2019.

[12] **Табидзе** 1966, 251.

[13] Ованес Светлый 2019, 19.

[14] **Коранашвили** 1999, 93.

[15] **Джорбенадзе** 1984, 204.

ном Ованесу Туманяну, отмечалось: «В ваших словах, как верного сына своей родины и талантливого выразителя его раздумий и переживаний, мы видим глубокий смысл – приветствие и доброжелательность всего армянского народа»[16].

26-го января 1918 года в Тбилиси состоялось торжественное открытие первого грузинского университета. Его основание вдохновило не только грузин, но и другие народы Кавказа. Радость братского грузинского народа разделило также армянское общество Тифлиса, что нашло отражение в местных армянских периодических изданиях. В связи со сказанным особое внимание заслуживают статьи, опубликованные в армянских газетах «Оризон» («Горизонт») и «Мшак» («Труженик»).

К сожалению, в конце 1918 года между Арменией и Грузией возникли разногласия по вопросу государственной границы, в дальнейшем переросшие в вооруженное противостояние. Перед началом братоубийственной борьбы Ованес Туманян призвал армянских и грузинских дипломатов к мирному урегулированию конфликта, посвятив этому вопросу отдельную статью в газете «Кавказское слово»[17].

14-го ноября 1918 года газета Социал-демократической партии Грузии «Эртоба» (по грузински – «Единогласие») опубликовала отклик на статью Ованеса Туманяна, в которой читаем: «Статья пронизана миротворным стремлением… Господин Ованес Туманян вспоминает историческое прошлое, когда на территории Лори существовало государство «Курек» и затем оно подпало под влияние Грузинского государства.

По мнению автора, «нынешнее требование Грузии о возвращении Лори в её границы несомненно носит историко-политический характер, но не историко-культурный и этнографический».

Он не считает этот вопрос столь бесспорным, как это представляют себе дашнаки. Этот вопрос требует серьезного объяснения и должен быть решен в угоду реальных потребностей грузинского народа с учетом малоземельности.

---

[16] **Джорбенадзе** 1984, 204.

[17] **Чумбуридзе** 1999, 38.

Хотя господин Туманян того же мнения, что Лори и Памбак не должны принадлежать Грузии, но, как следует из статьи автора, для разрешения этого сложного вопроса надобно многосторонне обдумать и взвесить все, а это возможно лишь собранием консультационного совета.

Если правительство Армении внемлет Ованесу Туманяну, а не публикациям «Оризона» и «Ашхатавора», согласие между армянами и грузинами станет возможным»[18].

Возмущенный началом братоубийственной войны между армянами и грузинами в декабре 1918 года, Ованес Туманян обратился к своим сыновьям, находившимся тогда в Ереване, с призывом не принимать участия в этом, «ибо они будут им прокляты»[19].

Во время этой войны великий сын армянского народа активно выступал за перемирие. Такую позицию Ованеса Туманяна грузины оценили как проявление огромной любви к Грузии.

Известный грузинский поэт, прозаик, переводчик, один из организаторов символистской группы «Голубые роги» – Тициан Юстинович Табидзе (1895–1937) писал: «Туманян, реально, подобно древнему патриарху, имеет огромное влияние на армянскую нацию – ему внемлет не только народ, но и предводители народа. Подобное отношение своего народа мне напоминает авторитет Ильи Чавчавадзе, чьим словам безоговорочно доверял наш народ. Особенным является отношение Ованеса и к нашим поэтам. Не было случая, когда бы Ованес не находился рядом и не высказывал бы свое мнение. Ованес мечтал о духовном союзе двух соседних наций»[20].

Добавим, что вышеупомянутый князь Илья Григорьевич Чавчавадзе (1837–1907) был великим грузинским общественно-политическим деятелем, писателем, публицистом, лидером национально-освободительного движения Грузии и членом Государственного совета Российской империи. Его авторитет был так велик, что его считали «некоронованным царём Грузии». Он стал жертвой тех политических сил, которых не устраивала

[18] «Эртоба» 1918, № 246.
[19] **Табидзе** 1966, 250.
[20] **Табидзе** 1966, 250–251.

его огромная популярность. Грузинской православной церковью он был причислен к лику святых.

Невзирая на указанные военные столкновения, в 1919 году грузинская общественность отметила 50-летний юбилей Ованеса Туманяна. Об этом много писалось в грузинской прессе[21].

20-го февраля 1919 года Ованеса Туманяна с юбилеем поздравили председатель правительства Грузинской Демократической Республики – Ноэ Николаевич Жордания (1868–1953) и другие члены того же правительства.

В телеграмме, опубликованной в газете «Эртоба», министр иностранных дел Грузии Евгений Петрович Гегечкори (1881–1954) писал: «Разрешите мне, одному из поклонников вашего таланта, выразить сердечные поздравления. Разумеется, многие думают, кто с сожалением, а кто – с радостью, что зарождение вражды и мести, которые не скупясь распространяются по нашей земле, в данный момент несут щедрые плоды. Пройдет определенное время, изменится обстановка и, «одна капля меда» для наших народов обратится в животворящий источник братства и единства»[22].

12-го января 1920 года Верховный Совет Парижской мирной конференции, в который входили ведущие страны Западной Европы и победители в Первой мировой войне (Великобритания, Франция, Италия), признали государственную независимость Грузинской Демократической Республики *de facto.* Этот факт являлся огромным успехом, имеющим как международное, так и историческое значение.

Данное событие было торжественно отмечено в Грузии. В этой связи Ованес Туманян сердечно поздравил грузинский народ. Ранним утром 13-го января он нанёс визит в редакцию ежедневной газеты Главного комитета социалист-федералистской революционной партии Грузии «Сахалхо сакме» («Народное дело»), где сделал заявление: «Это для нас так же радостно, как признание независимости Армении»[23].

---

[21] «Сахалхо сакме» («Народное дело») 1919, № 467.
[22] «Эртоба» («Единогласие») 1919, № 41.
[23] «Сахалхо сакме» («Народное дело») 1920, № 727.

В 1922 году известный грузинский писатель, публицист и общественный деятель, один из членов символистской группы «Голубые роги» – Григол Титович Робакидзе (1880–1962) отправил своему близкому другу письмо следующего содержания:

«Дорогой Ованес! Твое письмо на юбилее Николадзе произвело на всех огромное впечатление. На меня же – исключительное. В твоих словах я руками ощутил любовь к Грузии: Любовь, которую может переживать лишь великий человек. Никогда, может быть, я не чувствовал потребность в твоей близости, как теперь. Я весь ушел в себя – но в то же время в творчестве совершенно ушел от «личного – слишком личного». Меня поражает сейчас лишь последняя простота, которая отчеканена на безымянных кусках природы. Это – не от усталости. Скорей – от мудрости. В мистерии моей «Крест Святой Нины» я даю именно эту струю. В тебе я чувствую брата (хоть и старшего) по этим переживаниям. То, что ты прикован к постели, это для меня несчастье. Нередко бывает, что в моих молитвах вдруг проносится твое имя. Только Любовь – остальное глупости. Любовь же – Подвиг, страшный, трудный. Я думаю, что если Любовь довести до предела, – последнего, окончательного, – то смерть исчезнет... Если я тебя люблю, человек, до конца, то в царстве вечного покоя увижу тебя... Раз это так, тогда и Смерти нет.

Дорогой Ованес! Не думай, что я забыл тебя, или что-то в этом роде. Помни, что тебя помнят: в любви, в детских чувствах, в сыновней преданности.

Душевно твой Григол Робакидзе, Тифлис, 22.XII.1922 г.»[24].

Достойный сын армянского народа вошел в историю как истинный апологет армянско-грузинской дружбы. Он похоронен в Пантеоне Ходживанк, расположенном в северо-восточной части одного из древних районов Тбилиси – Авлабари.

Признательный грузинский народ высоко оценил литературный вклад поэта всех армян.

5-го апреля 1923 года известный грузинский поэт и общественный деятель, главный организатор литературной группы грузинских симво-

[24] **Робакидзе** 2012, 397.

листов «Голубые роги» – Паоло Джибраэлович Яшвили/Иашвили (1895–1937) посвятил памяти друга стихотворение, в котором назвал его «Святым Ованесом» («წმინდა ოვანესი») и «Святым поэтом» («წმინდა პოეტი»)[25].

Член упомянутой группы Григол Робакидзе посвятил памяти друга как стихотворение, так и очерк, где назвал его – «Сладким Ованесом» («ოვანეს ტკბილი»)[26] и «Ованесом светлым» («ოვანეს ნათელი»)[27].

Светлой памяти Ованеса Туманяна посвятили стихотворения и следующие грузинские поэты (перечисляю в алфавитном порядке): Александр Абашели, Васо Горгадзе, Иосиф Гришашвили (настоящая фамилия – Мамулаишвили), Колау Надирадзе, Сико Пашалишвили, Георгий Самхарадзе, Тициан Табидзе.

Воспоминания и литературные очерки об Ованесе Туманяне в разное время были написаны известными грузинскими поэтами, прозаиками, учеными и общественными деятелями (перечисляю в алфавитном порядке): Григол Абашидзе, Ираклий Абашидзе, Бондо Арвеладзе, Леван Асатиани, Александр Барамидзе, Василий Барнов (настоящая фамилия – Барнавели), Хута Берулава, Иван Гомартели, Серго Джорбенадзе, Валериан Имедадзе, Георгий Леонидзе, Самсон Пирцхалава, Григол Робакидзе, Тициан Табидзе, его супруга Нина Табидзе (настоящая фамилия – Макашвили) и Алеко Шенгелия.

Большинство этих стихотворений, литературных очерков и воспоминаний опубликовано на грузинском языке[28].

Многие произведения Ованеса Туманяна были переведены и изданы на грузинском языке.

В 1924 году в Тбилиси было издано собрание избранных сочинений Ованеса Туманяна[29] в переводе известного грузинского поэта, упомянутого выше Иосифа Григорьевича Гришашвили (1889–1965).

Образцы поэзии Ованеса Туманяна на грузинском языке в разное время переводили (перечисляю в алфавитном порядке): Григол Абашидзе,

[25] Ованес Светлый 2019, 67.
[26] Ованес Светлый 2019, 73.
[27] Ованес Светлый 2019, 135.
[28] Ованес Светлый 2019.
[29] **Туманян** 1924.

Сурен Авчян, Иван Бегларов (настоящая фамилия – Бегларян), Валерян Гаприндашвили, Маквала Гонашвили, Васо Горгадзе, Иван Давитиани (настоящая фамилия – Давтян) и его сыновья – Артем и Арчил, Вахтанг Джавахадзе, Теймураз Джангулашвили, Реваз Маргиани, Зезва Медулашвили, Леон Меликсет-бек, Степанэ Мхаргрдзели, Джарджи Пховели, Григол Цецхладзе, Отар Шаламберидзе и Гиви Шахназари.

Значительная часть литературного наследия Туманяна на грузинском языке отдельными книгами вышла в свет в 1956, 1969 и 2019 годах[30]. Параллельно печатались труды о Туманяне грузинских авторов Бондо Арveладзе[31] и Нины Лаишвили[32].

Заключение

Таким образом, великий армянский писатель и общественный деятель Ованес Туманян трепетно относился к дружеским и добрососедским отношениям между грузинским и армянским народами.

Именно поэтому в его богатом и многогранном творческом наследии значительное место занимает тема Грузии. Он поддерживал и приветствовал события, которые способствовали национальному подъему грузинского общества.

В свою очередь, грузинские литературные и общественные деятели высоко ценили деятельность Ованеса Туманяна в этом направлении.

Полагаю, своей жизнью и деятельностью О. Туманян достоин быть названным – *«Просветитель армян – Ованес» («სომეხთა განმანათლებელი - ჰოვანესი»).*

БИБЛИОГРАФИЯ

Арвеладзе Бондо 1969, Ованес Туманян и Грузия, Тбилиси, изд.-во «Мецниереба», 202 с.

Джавахишвили Лела 2004, Ованес Туманян и Грузия, Историко-филологический журнал, № 3 (167), Ереван, изд.-во «Гитутюн» НАН РА, с. 127–130.

Джорбенадзе Серго 1984, Жизнь и деятельность Иванэ Джавахишвили, Тбилиси, изд.-во Тбилисского университета, 612 с.

---

[30] **Туманян** 1956; **Туманян** 1969, Ованес Туманян 2019.

[31] **Арвеладзе** 1969.

[32] **Лаишвили** 1973.

Коранашвили Гурам 1999, Иванэ Джавахишвили (попытка нового прочтения), Тбилиси, изд.-во Тбилисского университета, 368 с.

Лаишвили Нина 1973, Ованес Туманян на грузинском (Аннотированная библиография с исследованием), Тбилиси, изд.-во «Ганатлеба», 76 с.

Ованес Светлый 2019, юбилейный сборник, составил, введением снабдил и подготовил к изданию Грачия Байрамян, Ереван-Тбилиси, издание Музея Ованеса Туманяна, 175 с.

Ованес Туманян–150 2019, юбилейный сборник, стихотворения на грузинском языке, вступительная статья профессора Бондо Арвеладзе, авторы проекта Маквала Гонашвили и Гисанэ Овсепян, под редакцией профессора Эммы Ахтян и Мананы Горгишвили, консультант Ани Егиазарян, Тбилиси, изд.-во «Мерани», 244 с.

Робакидзе Григол 2012, Письма, т. IV, публицистика и эпистолярная литература, издатель Лаша Бакрадзе, составила, подготовила к изданию и комментариями снабдила Лали Цомая, консультант Паата Нацвлишвили, Тбилиси, издание Государственного музея грузинской литературы имени Георгия Леонидзе, 960 с.

«Сахалхо сакме» («Народное дело»), газета Главного комитета социал-федералистской революционной партии Грузии, Тифлис, 1919, № 467.

«Сахалхо сакме» («Народное дело»), газета Главного комитета социал-федералистской революционной партии Грузии, Тифлис, 1920, № 727.

Табидзе Тициан 1966, Рассказы в трех томах, т. 2, статьи о литературе и искусстве, книгу обработал и подготовил к изданию Шалва Деметрадзе, Тбилиси, изд.-во «Литература да хеловнеба», 251 с.

Туманян Ованес 1924, Избранные сочинения, гос. изд.-во, Тифлис, 125 с.

Туманян Ованес 1956, Избранные сочинения, Тбилиси, изд.-во «Саблитгами», 139 с.

Туманян Ованес 1969, Стихотворения и поэмы, Тбилиси, изд.-во «Мерани», 193 с.

Чумбуридзе Додо 1999, Грузино-армянские взаимоотношения в 1918–1921 годах и мнение грузинской общественности, Тбилиси, изд.-во «Мематиане», 85 с.

«Эртоба» («Единогласие»), газета Социал-демократической партии Грузии, Тифлис, 1918, № 246.

«Эртоба» («Единогласие»), газета Социал-демократической партии Грузии, Тифлис, 1919, № 41.

Adontz Nicholas 1970, Armenia in the Period of Justinian: The political Conditions Based on the Naxarar System, Translated into English with expanded notes, bibliography, and appendices by *Nina G. Garsoian,* Calouste Gulbenkian Foundation, xxiv, Lisbon, 405 p.

Edwards Robert W. 1988, The Vale of Kola: A Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey//Dumbarton Oaks Papers, T. 42, pp. 119–141.

Hewsen Robert H. 2001, Armenia: A Historical Atlas, Chicago University Press.

https://ru.wikipedia.org/wiki/Лазистан

https://ru.wikipedia.org/wiki/Мамиконяны

https://ru.wikipedia.org/wiki/Туманов,_Кирилл_Львович

https://ru.wikipedia.org/wiki/Туманян,_Ованес_Тадевосович

Toumanoff Cyril 1963, (en) Studies in Christian Caucasian History, Georgetown University Press.

Toumanoff Cyril 1969, The Mamikonids and the Liparitids, «Armeniaca», Venice, pp. 125–137.

ՀԱՅԵՐԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆԸ

ՋԱՎԱԽԻՇՎԻԼԻ Ն.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Թումանյան, Վրաստան, վրացիներ, հայեր, Թբիլիսի, Տաբիձե, Ռոբակիձե:

Մեծանուն հայ բանաստեղծ, գրող և հասարակական գործիչ Հովհաննես Թումանյանը (1869–1923) պատմության մեջ է մտել որպես հայ-վրացական բարեկամության խորհրդանիշ: Նա պահում և պաշտպանում էր հայերի և վրացիների միջև ավանդաբար գոյություն ունեցող դրացիական հարաբերություններն ու բարեկամությունը:

Վրաստանի թեման կարևոր տեղ է զբաղեցնում Հովհաննես Թումանյանի հարուստ և բազմազան արվեստում: Նրա ստեղծագործություններից ամենահայտնիներն են «Հաշտություն» (1893), «Վրաստանի համար» (1916), «Նվեր վրաց բանաստեղծներին» (1919), «Վրաստանի ոգին» (1919), «Գրիգոր Ռոբակիձեին» և այլ բանաստեղծությունները:

Նա Վրաստանն անվանում էր «Կովկասյան Ֆրանսիա», իսկ վրացիներին՝ «ազնվական բանաստեղծների և հեղափոխականների ազգ»:

Վրաստանի նկատմամբ նրա անկեղծ հարգանքն արտահայտվում էր նաև Հովհաննես Թումանյանի գործունեության մեջ. նա աջակցում էր Վրաստանի առաջընթացին:

Հովհաննես Թումանյանի արվեստը դրական և բարձր է գնահատվել վրաց քաղաքական և պետական գործիչների, մշակույթի և գրականության բնագավառի ներկայացուցիչների կողմից:

Իմ կարծիքով, իր կյանքի ու գործունեության շնորհիվ Հ. Թումանյանն արժանի է իր՝ «հայ ժողովրդի լուսավորիչ Հովհաննես» հորջորջմանը:

THE ENLIGHTENER OF ARMENIANS – HOVHANNES TUMANYAN AND GEORGIA

JAVAKHISHVILI N.

Summary

Key words: Tumanyan, Georgia, Georgiens, Armenians, Tbilisi, Tabidze, Robakidze.

The prominent Armenian poet, writer and public figure Hovhannes Tumanyan (1869–1923) entered history as the symbol of the Armenian-Georgian friendship. He defended the neighborhood relationship and friendship that had traditionally existed between the Armenian and Georgian people.

The theme of Georgia occupies an important part in Hovhannes Tumanyan's rich and diverse literary art. Most outstanding from his works are the poetic pieces: *"Reconciliation"* (1893); *"About Georgia"* (1916); *"To the Georgian Poets"* (1919); *"Georgia's soul"* (1919); *"To Grigor Robakidze"* and others.

In his terms Georgia was *"Caucasian France"* and the Georgians were *"a Nation of noble revolutionaries and poets".*

Hovhannes Tumanyan's sincere respect for Georgia was reflected in his actions as well. He was supporting Georgia's progress.

Hovhannes Tumanyan's art was positively and highly evaluated by the Georgian political and official promoters and representatives of the sphere of culture and literature.

In my opinion H. Tumanyan is worth being proclaimed as *"Hovhannes, the Enlightener of Armenians"* thanks to his lifetime activities.

ALVARD KHACHATRYAN*
PHD, Associate Professor
YSU Faculty of Armenian Philology, Department of History of the Armenian Language and General Linguistics
alvard.khachatryan@ysu.am
ORCID: 0009-0008-0737-7114
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.2.175-189

THE ARMENIAN PERSONAL NAMES BORROWED FROM NEW PERSIAN

Key words: the study of personal names, New Persian, borrowed personal names, personal name-forming stems, one stem personal names, two stem personal names, hybrid personal names.

Introduction

The study of personal names is a branch of a discipline, dealing with proper names. It studies people's names, patronymics, family names and nicknames. The system of personal names is not stable and it can undergo changes, expand conditioned by political, cultural and historical events. Society's level of development is reflected in the personal names. The latter also reveal people's religious affiliations, tradition, prejudice, also long-term contacts with neighboring nations. This is the reason why in different historical periods the system of personal names consists of various name lists. The structural types of names, be it native or borrowed, change, and new names are created, reflecting the new epochs. Hence, new criteria for studying these names come into existence.

During a political dominance some foreign names become popular. These foreign names later assimilate into the loan language and become widespread at all stages of the development that the given language undergoes. For example, during the rule of the Arsacid dynasty the Armenian language borrowed numerous names from Parthian Pahlavi. Although these names are etymologically

* *Հոդվածը ներկայացվել է 19.04.23, գրախոսվել է 27.06.23, ընդունվել է տպագրության 28.08.23:*

foreign, they were assimilated into Armenian, becoming national names like Arshak (Արշակ), Ashkhen (Աշխեն), Tigran (Տիգրան), Khosrov (Խոսրով), etc.

In later centuries new names came to replace the old ones; names borrowed from New Persian with new denominating formulae entered the system of the Armenian personal names. Thus, the structural, semantic categorizations of their basic patterns are of great significance in terms of characterizing the close ties between the two nations as well as identifying the common features between the Armenian and Persian languages. The objective of this article is to carry out semantic and word-formational analyses of the names borrowed from New Persian, which were common during the middle period of the development of the Armenian language, whereas in the modern phase of Armenian they either fell out of use or were preserved in the Armenian surnames or rarely used.

Proper names belong to the international layer of the vocabulary. Penetrating from one language into another, proper names try to find their place in the borrower language and be regulated according to the pronunciation and spelling rules of the given language[1]. While being borrowed, a number of morphological correlations arise, conditioned by the phonetic characteristics of the loan and borrowing languages. According to this, the name borrowed very often undergoes phonetic changes, e.g. in the Armenian names borrowed from new Persian, cases of vowel reduction or addition are observed: Rūŝān> Arushan (Առուշան), baxŝiŝ> Bakhshi (Բախշի), Barxūrdār> Barkhudar (Բարխուդար) bulbul>Blbul, jihān>Jhan (Ջհան), etc. One and the same name may have different spellings like in sargul>, Sargul/ Saringyul / Sarigul, Sarafrāz>Safraz, Sarfraz, Saprast, etc.

Similarities between the Armenian and Iranian Languages

Armenians and Persians are Indo-European peoples, sharing common linguistic features. A number of researchers, carrying out a comparative analysis of these common features, drew significant conclusions on the Indo-European nature of the Armenian and Persian languages and on their belonging to the same language group. According to recorded results, both languages have words, originating from the same source, i.e. from the proto-language. These words not only express the same meaning but also have a similar morphemic structure. Through the historical development of the language the two languages under discussion have words which may undergo a partial change, conditioned by the

[1] **Суперанская** 1969, 10.

specifics of the given language, e.g. the Armenian words մայր (mother), մարդ (person) and their Persian counterparts – **mādar, mard**. Meanwhile there are groups of words whose word stems do not share etymological similarities but are rather the result of borrowings. Cases in point are the Armenian words **ազատ**, (free), **բազուկ** (arm), **բախտ** (lot) and the Pahlavi **āzāt, bāzuk, baxt** whose similarities come from their Persian origin. Based on these shared features between the Armenian and Persian word-stocks, certain grammarians (F. Vindishman, Muller, Franz Bopp) considered Armenian to be an Iranian language. However H. Hubschmann studying the characteristics of declension and phonetics in the Armenian and Persian languages refuted the Iranian nature of Armenian. He claimed that Armenian is an independent branch in the Indo-European language family, and we should place it between[2] Iranian and Slavonic-Lithuanian language groups. Taking into account the phonetic rules of the Armenian and Persian languages, H. Hubschmann also differentiated between native words and borrowings in Armenian. Hubschmann's observations on the Armenian personal names are of special interest. He stated that the Indo-European form of names had not been preserved in Armenian: ancient names disappeared and new names, firstly Persian and then Christian[3], came to replace them. Moreover, as compared to Christian names Persian personal names are more in number. And it is natural since Armenian-Persian relations date back to ancient times. In the Behistun inscription in Kermanshah there is a reference called "Armenia" on Greater Armenia, dating back to the beginning of the 6th century BC. Greek historian Xenophon (4th century BC)[4] has a testimonial on the close relationships between Persian and Armenian kings. Close ties between Armenians and Persians were established especially during the rule of the Arsacid dynasty. During the reign of the Sassanids, however, these ties gradually grew weaker, conditioned by Armenians' professing of Christianity, the contacts between Armenians and Persians continued up until the Arabic assaults, when both Persians and Armenians fell under the Arab domination. Persians adopted Islam and in Zoroastrian Persia Islam was proclaimed a state religion. Moreover, G. Nalbandian[5], a specialist in Iranian studies mentions that in the first phase of the

[2] **Հյուբշման** 1990, 75:
[3] **Հյուբշման** 1990, 183:
[4] https://hy.wikipedia.org/w
[5] **Նալբանդյան** 1980, 15–16:

Arab conquest Arabs borrowed from the Persian language considerably more than Persians did from Arabic. This is conditioned by a simple reason – Persians were a much more civilized nation, had a high culture and state government system and a pertinent drafted terminology that were assimilated by Arabs. Meanwhile, Persians borrowed a number of religious words from Arabs.

As compared to Middle Persian, New Persian underwent considerable changes. Certain shifts took place especially in the phonetic system, moreover, the aspirated [p, t, k] changed into [b, d, g] in New Persian, while the sound [č] turned into [z][6].

Functioning Stems of Personal Names Borrowed from New Persian

After the Arab dominance, Armenians were subjected to Seljuk-Turks' and later on Turks' long-term political oppression, causing the emergence of new layers of borrowed personal names. In those layers the names borrowed from New Persian occupy a special place. Armenians borrowed these names indirectly especially in the 11-18th centuries. The Armenian language being under the Arab and Turkish dominion was naturally to borrow Persian personal names via the Turkish and Arabic languages. Consequently, the two-member hybrid names having penetrated into Armenian had their New Persian word stems interwoven with either Turkish or Arabic components. Surprisingly, under such complicated historical circumstances the Persian influence on Armenian not only did not cease but was intensified, very often following the phonetic and pronunciation rules of the intermediary language.

Noteworthy is the fact that the personal names having originated from simple or composite names make up a large number in the name lists studied by us. It is evident that for female names that have originated from such word stems as flower, platan, beautiful spirit, sycamore, nightingale, (**Gulshah** – **Գուլշահ**[7]**, Chinar – Չինար, Blbul – Բլբուլ, Parizad – Փարիզադ**), whereas words like God, lion, lord, (khooda/ khoda – **խուդա/խոդա**, sher – **շէր**, khoja- **խոջա,** pir – **փիր**) became bases for the male personal names (**Khudabashkh – Խուդաբախշ, Shirak – Շիրաք**, **Khojamir – Խոջամիր**, **Pirzada – Փիրզադա**). Evidence on the popularity of both female and male names consisting of the components **shah**

[6] **Ջահուկյան** 1987, 491:

[7] **Աճառյան** 1942, h. Ա, 506: All the other personal names have been picked out from volumes I, II, III, IV, V of the Dictionary of the Armenian Personal Names.

(**շահ**) and **jan (ջան)** also prevails, e.g. female names like **Shahzada (Շահզադա), Shahmar (Շահմար), Janzada (Ջանզադա),** and male names such as **Shahbaz (Շահբազ), Janagha (Ջանաղա).** Male and female versions of one and the same personal name along with their androgynous counterparts are rarely used as in **Shiraz (Շիրազ), Janik (Ջանիկ), Jankhosh (Ջանխոշ), Jihan (Ջիհան), Jihanbashkh (Ջիհանբաշխ), Nubar (Նուբար), Shahijan (Շահիջան), Shahum (Շահում),** etc.

Noteworthy are the facts on the geographical popularity of these names. For example Gulistan **(Գուլիստան)** was common in Artsakh, whereas such names as **Gulik (Գուլիկ), Gulbeser (Գուլբեսեր), Gulizar (Գուլիզար)** were popular among Turkish-Armenians. In the former region of Ijevan in Tavush province names like **Gyulkhanum (Գյուլխանում), Gyulvard (Գյուլվարդ), Tarkhan (Թարխան), Nariman (Նարիման), Nubar (Նուբար), Shahmar (Շահմար), Jhan (Ջհան), Sargul (Սարգուլ), Farhat (Ֆարհատ)** were widespread; in the former region of Shamshadin in Tavush province **Bakhshi (Բախշի)** was common, while in Shirak preferable were names like **Gyulnar (Գյուլնար)** and **Shiraz (Շիրազ).**

Within the frames of our research we have studied about 610 personal names borrowed from New Persian and included in Hratchya Atcharian's "Dictionary of the Armenian Personal Names". Along with the semantic analysis of these names we have also studied their word-formation patterns. From the study of structural and semantic types of personal names borrowed from New Persian it becomes clear that the latter considerably differ from the Old Persian borrowings. Moreover, the Pahlavi names of the ancient period which belonged to the generations of kings, queens, noblemen mainly turned into simple and common names like **Anahit** (*Անահիտ*), **Arshak (*Արշակ*), Ashkhen (*Աշխէն*), Vazgen (*Վազգէն*), Khosrov (*Խոսրով*), Yeruand (*Երուանդ*),** etc., whereas the names from the period under study are complex common names (**Asmangul-** ***Ասմանգուլ*, *Gulbahar- Գուլբահար*, *Gulnazar – Գուլնազար*, *Baghchagul-Բաղչագուլ*, *Tamraz- Թամրազ*, *Khoodabashkh – Խուդաբախշ*,** *etc.,*), which reflect essential turning points in historical, cultural, social and political conditions of the given era. Such changes in the system of the Armenian personal names are the upshot of both linguistic and extralinguistic factors, and contain the whole palette of the ideology of the given era, the society's worldview and emotions.

In the period under study, the number of male names (375) exceeds female names (235). Noteworthy is the fact that about 70 names with the component գուլ/գյուլ – gol/gyul meaning "rose" are predominantly female names. It should be stated that the Persian word stem **գոլ – gol** which, influenced by the Turkish language, turned into գյուլ – gyul had functioned in Armenian as a toponymic stem. Toponyms with this stem introduce important data on the nature, historical past and the ideology typical of the given location. Moreover, these toponyms reveal the processes according to which, names were chosen in that historic period. In this respect the terminology of personal/proper names undergoes changes as a result of which novel and peculiar patterns of not only personal names but also toponyms emerge. Both in Western and Eastern Armenia and their neighboring regions various green and flowery settlements, names of hills and names of lakes and rivers (ջրանուն) were denominated with toponyms having the stem **gyul**/ **գյուլ,** e.g. **Gyul (Գյուլ –** a village in the former region of Meghri**), Gyulagarak (Գյուլագարակ –** a village in the former region of Stepanavan**), Gyulatagh (Գյուլաթաղ –** a village in the region of Mardakert of Nagorno Karabakh oblast**), Gyul Anahit (Գյուլ Անահիտ), Gyulbahar (Գյուլբահար), Gulasar (Գուլասար), Gule (Գուլե), Guleman (Գուլեման), Gule Miran (Գուլե Միրան),** the Monastery of **Gule** (**Գուլե –** a village and monastery in Western Armenia), **Gyulistan (Գյուլիստան –** a village **in** the former region of Azizbekov in Armenian Soviet Socialist Republic**). Gyulistan** means a garden of roses (a village in the region of Shahumyan of Artsakh Republic, its old name is Vardut **Վարդուտ** which in Armenian also means a garden of roses), the fortress of **Gyulistan (Gyulistan –** in the province of Khachen in Nagorno Karabakh), **Gulikhana** (**Գուլիխանա**), **Gulibaghdad (Գուլիբաղդադ), Gulikdash (Գուլիկդաշ), Gulibaba (Գուլիբաբա –** mountains in the Armenian Highlands**), Gulik (Գուլիկ –** a brook in the basin of Aragatsani**), Gulbagh (Գուլբաղ –** a village in the former region of Marneul in Georgia**), Gulaver (Գուլավեր –** another village in the region of Borchalu of Tiflis province**), Gulijan (Գուլիջան** – a village in the region of Yerevan, Yerevan province, now in the region of Artik **).** Moreover, it should be stated that in 1946 **Gyulab (Գյուլաբ) –** a village in the region of Aragatsotn, Armenia, was renamed into **Dzoraglukh (Ձորագլուխ).**

Gulapati[8] **-** a village in the former province of Etchmiadzin was also renamed into **Dzoraglukh (Ձորագլուխ).**

The list of Armenian personal names made by H. Barseghian and Gr. Mazmanian includes about 26 male names[9] borrowed from New Persian that are common in various regions of Armenia. These are: **Aghajan (Աղաջան), Amirjan (Ամիրջան), Arushan (Առուշան), Arustam (Առուստամ** has originated from Old Persian name **Rostom – Ռոստոմ** with the addition of the vowel [**a – ա]), Bakhshi (Բախշի), Buniat (Բունիաթ), Behbud/Beybut (Բեհբուդ/Բեյբութ), Gyanjum (Գյանջում), Zarzand (Զարզանդ), Zarmihr (Զարմիհր** 2 references in the 7th century**), Zohrab (Զոհրաբ), Tahmaz/Tamaz (Թահմազ/Թամազ)** in Parvaqar village of former Shamshadin region; the name has also been used as **Tumaz (Թումազ), Khanamir (Խանամիր** – a name having originated from double honorifics, xān+amīr**), Khandamir (Խանդամիր), Mirijan (Միրիջան).** Various names with the component “shah”: **Shahaziz (Շահազիզ), Shahamir (Շահամիր), Shahbaz (Շահբազ), Shahnazar (Շահնազար), Shahriman (Շահրիման), Shahum (Շահում), Shiraz (Շիրազ), Jahan (Ջահան), Jahangir (Ջահանգիր), Janan (Ջանան –** lover**),** the surname **Jinanian (Ջինանյան)** that has originated from this personal name, **Janibek (Ջանիբեկ), Razmik (Ռազմիկ), Farhat (Ֆարհատ),** etc. About ten female names included in the list are: **Gyulizar (Գյուլիզար), Gyulnaz (Գյուլնազ), Gyulnara (Գյուլնարա), Gyulvard (Գյուլվարդ), Zarik (Զարիկ), Shahane (Շահանե), Shahinar (Շահինար), Chichag (Չիչագ), Salbi (Սալբի), Piruz<Firuz (Փիրուզ<Ֆիրուզ).**

The Semantic Groups of New Persian Personal Names

According to their meaning, the stems of New Persian personal names are classified into the following groups:

a) **jihan (ջիհան) –** world, **asman (ասման) –** the sky, **shahr (շահր)** – city, **meh (մեհ) –** the moon, **khor (խոր)** – the sun, **khurshid (խուրշիդ)** – diminutive of the word sun;

b) human being, parts of human body, human characteristics, e.g. **khan (խան) –** a nobleman, **mir (միր) -** a nobleman, **jan (ջան) –** soul, **shah (շահ) –** a king, **dil (դիլ) –** heart, **pari (փարի) –** a lovely soul, **pir (փիր) –** old;

---

[8] **Հակոբյան, Բախշյան, Բարսեղյան** 1986, 972:

[9] **Բարսեղյան** 1988, 88–130:

c) flora, e.g. **gul (գուլ)** – a rose, a flower, **chichak (չիչաք)** – a flower, **ghoncha (ղոնչա) –** a blossom bud, **bar (բար) –** fruit, **banafsha (բանաֆշա) –** a violet, **salbi (սալբի) –** a cypress.

Personal name forming stems that denote names of animals are semantically classified as follows:

a) names of wild animals, e.g. **sher (շէր) –** a lion, **Shiraz –** Ŝirāz from the city name Shiraz or it has originated from the short version of Ŝirāzād meaning the one that has given birth to a lion;

b) names of birds, e.g. **blbul (բլբուլ) –** a nightingale;

c) names of lizards, e.g. the female name s**hahmar (շահմար) –** the shah's, namely the king's snake.

From the list of names introduced above it becomes clear that the choice of the word is first of all conditioned by its meaning. As has been mentioned above, the animals that are considered to be beautiful can lead to the formation of female personal names, whereas male names are formed by the denominations of wild animals. The latter symbolizing male virility and power are popular name-forming lexical units in other languages as well. In other words, lion is a common personal name in both Indo-European and non Indo- European languages, e.g. **Levon** in Greek **, Leo** in Latin**, Лев** in Russian**, Ŝer** in Persian, **Asad** in Arabic, **Aslan** in Turkish, **Leon** in French, etc.

The Word-Formation Patterns of New Persian Personal Names

The Persian personal names with two components that have penetrated into the Armenian language are classified into two types: words of only Persian origin and mixed or hybrid words. One of the components of the hybrid names is Persian, while the other is either from Arabic or Turkish, whereas, the pattern consisting of Persian + Armenian components is not very functional. Names belonging to the first group consist of such vital stems as **gul (Գուլ), xoĵa (խոջա** meaning master**), xān** (**խան**), **ĵan** (**ջան**), **zāda** (**զադա** meaning born), **dasta** (**դաստա** meaning bunch), **ŝād** (**շադ** meaning joyous), **bāġča** (**բաղչա** meaning garden), **sar** (**սար** meaning head), **nār** (**նար** meaning pomegranate). For exaample, **Asmangul (Ասմանգուլ –** a rose from the sky**), Gulzada (Գուլզադա –** roseborn**), Gulizar (Գուլիզար –** a golden rose**), Guldasta (Գուլդաստա –** a bunch of roses**), Gulshat/ Gulshad (Գուլշատ/Գուլշադ –** a happy rose**), Gulshah (Գուլշահ –** a regal rose**), Gulibakhcha (Գուլիբախչա –** a garden of roses**),**

Gulinar / Gulnar (Գուլինար / Գուլնար – a pomegranate flower**), Khondkar (Խոնդքար –** a man of business**), Khojasar (Խոջասար –** the head of masters**), Khojakhan (Խոջախան –** the lord of masters**), Sargul (Սարգուլ –** the leading rose**), Shahbaz (Շահբազ –** a regal falcon**), Shahgul (Շահգուլ –** royal rose**), Shahmar (Շահմար –** a regal snake**) Shahnubar (Շահնուբար –** a newly ripe fruit served to the king**), Jihangir (Ջիհանգիր –** world conqueror**), Sarhat (Սարհատ -** borderline**), Safraz (Սաֆրազ –** proud, holding one's head up**),** etc.

The second group includes such hybrid names as **Gulvoski (Գուլոսկի –** golden rose = gul (rose) in Persian + gold (voski) in Armenian**), Khortikin (Խորտիկին –** sunny lady = Persian stem xōr and Armenian stem tikin – lady**), Zarghalam (Զառղալամ –** golden lineament = Persian stem zar+ Arabic ġalam (a pen) **), Gulnabat (Գուլնաբաթ -** a sugary rose = Persian stem gul + Arabic nabāt – lollipop**), Shahamir (Շահամիր** = Persian ŝāh + Arabic amīr – nobleman**), Khojamir (Խոջամիր** = xoĵa – a Persian stem denoting master + amīr – nobleman**), Janibek (Ջանիբէկ –** the nobleman's soul = ĵan denoting soul in Persian + beg meaning a nobleman in Turkish**), Khoshkhatun (Խոշխաթուն –** a sweet lady = xōŝ – sweet in Persian + xat'un – lady in Turkish**),** etc.

There are also simple and two-morpheme words such as āsmān (**Ասման –** the sky), baxŝiŝ (**Բախշի –** gift), gul+i+stan a rose + a suffix denoting place (**Գուլիստան –** rosarium), t'arxān **(Թարխան –** the one who is exempt from taxes by a royal decree**), Khoren (Խորէն –** diminutive of the sun = xōr – the sun + diminutive particle in Persian**), Khojik (Խոջիկ =** xoĵa+ik**), Khojum (Խոջում** xoĵa+um possessive pronoun in Turkish **), Shahanay (Շահանայ -** regal**), Janik (Ջանիկ –** ĵān (soul) + ik diminutive particle**), Ջիհան/Ջհան (**ĵihān – the world**).**

Hence we can state that the personal names borrowed from New Persian can be classified into the following groups based on their means and types of formation:

a) via borrowing of simple common names like ārmān **(Արման –** yearning, desire**), Blbul (Բլբուլ), Bakhshi, (Բախշի), Khurshid (Խուրշիդ), Nubar (Նուբար –** a newly ripe fruit, first fruit**), Mina (Մինա –** miniature painting (reference 25)**), Narin (Նարին –** delicate**), Jhan (Ջհան),** etc.

b) Personal names originated with the help of Turkish and Persian morphemes "um" and "an", where compounding of common and proper names takes place: **Ganjum (Գանջում –** my treasure**), Tajum (Թաջում –** my crown**), Pirum (Փիրում –** my old man**), Mirum (Միրում –** my lord**), Janum (Ջանում –**

my soul**), Shahum (Շահում –** my king**), Gulan (Գուլան –** roses**), Khuban (Խուբան –** the beautiful**), Mardan (Մարդան –** people**), Miran (Միրան –** noblemen**), etc.**

c) Two-stem personal names having emerged on the basis of common names, e.g. **Gulvoski (Գուլոսկի), Gulnazar (Գուլնազար), Khondkar (Խոնդքար), Khubijan (Խուբիջան), Jihangir (Ջիհանգիր),** etc.

d) **Մեհման <** Mihmān (guest), **Barkhudar (Բարխուդար -** the lucky one**), Suhr (**water**)** +āb (water), **Tamraz (Թամրազ –** the one who gives perfect advice**), Tarkhan (Թարխան –** the one who is exempt from court taxes and rebuke**), Khudabashkh (Խուդաբախշ –** gifted by God**), Nariman (Նարիման –** bravehearted**), Niaz (Նիազ –** imploration**), Shahbaz (Շահբազ), Shahzad (Շահզադ -** of royal origin**), Shiraz** from short version Ŝīrāzād (**Շիրազ –** the one who gave birth to a lion), **Shahoy (Շահոյ –** according to Hubschmann, is a diminutive form**),** etc.

e) Via the diminutive suffixes "ik" (իկ) and "en" (էն) and plural forming ending "er" (եր), e.g. **Alavik (Ալաւիկ –** diminutive for flame**), Gulik (Գուլիկ –** diminutive for rose**), Khoshik (Խոշիկ), Khojik (Խոջիկ), Khubik (Խուբիկ), Janik (Ջանիկ), Charkhik (Չարխիկ –** diminutive for spinning wheel**), Shazik (Շազիկ** diminutive for joyful**), Zuaren (Զուարէն** plural for servant zuar+en**), Tajer (Թաջեր –** crowns**)**.

Conclusion

We can undoubtedly assert that although the overwhelming majority of names under study are not used anymore, they are preserved in the Armenian surnames as functional family name-forming stems. In terms of their frequent use these surnames are common and are preserved as Armenian family names. According to Hr. Atcharian, the surname-forming suffix "ean" (եան) is of purely Persian origin. The renowned Armenologist writes that the names of Shahname kings get the ending **"i" (ի)** in case these kings are referred to by their paternal name, whereas **"ian"** (**իան**) is added to their grandfather's name, e.g. Dareh Cyrus Pshtaspian (Դարեհ Կյուրոսի Փշտասպիան). In Atcharian's view this form of family names becomes popular in Armenia as well. Another approach to the origin of this suffix also exists. According to this approach, although the Armenian ean (**եան)** and Middle Persian **ana** suffixes, being surname-forming, have some morpho-semantic similarities in terms of expressing belonging (**ana** suffix has

originated from Old Persian plural genitive ending –**anam** where **"m"** has been dropped). The interconnection between these morphemes in regard to their origin remains unclear. Some linguists adhere to the view that the use of family names with ean (-**եան)** ending in the Armenian language dates back to Urartian times[10].

The function of the Armenian family names that have come into existence through compounding of New Persian personal names has not changed significantly. Many modern Armenian surnames support the abovementioned view. Some of them are selectively and alphabetically introduced below with the elucidation of their meaning.

Aghajan (Աղաջան) – Turkish honorific aġa +Persian jān – soul < **Aghajanian** (**Աղաջանյան)**

Arushan (Առուշան) – Persian rūŝān - bright > **Arushanian (Առուշանյան)**

Bayram (Բայրամ) – Persian bayrām - holiday > **Bayramian (Բայրամյան)**

Blbul (Բլբուլ) – Persian bulbul – nightingale > **Blbulian (Բլբուլյան)**

Baghchagul (Բաղչագուլ) – Persian baġča + Persian gul garden rose < **Baghchagulian** (**Բաղչագուլյան)**

Barkhudar (Բարխուդար) – barxūrdār Persian – the fortunate < **Barkhudarian (Բարխուդարյան)**

Gulbudagh (Գուլբուդաղ) – Persian gul/gül + Turkish budaġ – rose branch < **Gulbudaghian (Գյուլբուդաղյան)**

Gulnazar (Գուլնազար) – Persian gul/gül + Arabic nazar – "lively" < **Gyulnazarian** (**Գյուլնազարյան)**

Dilbar (Դիլբար) – dilbar– attractive, beautiful< **Dilbarian** (**Դիլբարյան)**

Tamraz (Թամրազ) – Turkish t'am – perfect, complete + Persian rāz – advice < **Tamrazian** (**Թամրազյան)**

Khanzada (Խանզադա) – Persian xān+ zāda – the one who gave birth to a nobleman – «իշխանածին» <**Khanzadian (Խանզադյան)**

Khudaverdi (Խուդավերդի) – Persian xuda + Turkish verdi – God gifted < **Khudaverdian (Խուդավերդյան)**

Khurshid (Խուրշիդ) – Persian xurŝid – diminutive for the sun < **Khurshudian (Խուրշուդյան)**

[10] Հայ տոհմանուններ 11–16:

Manand (Մանանդ) – Persian mānandān – similar, (its dialectal version is beautiful) > **Manandian (Մանանդյան)**

Mardan (Մարդան) – Persian mard – man, human being + Persian plural-forming ending ān – people < **Mardanian (Մարդանյան)**

Mehrab (Մեհրաբ) – Mihrāb = Persian mihr – diminutive for sun + Persian āb – water < **Mehrabian (Մեհրաբյան)**

Merangul (Մերանգուլ) – Persian mīr + Persian plural-forming ending ān + gul – the noblemen's rose < **Merangulian (Մերանգուլյան)**

Mirijan (Միրիջան) – Persian mīr – i – jān – nobleman's soul < **Mirijanian Միրիջանյան**

Niaz (Նիազ) – niyāz – Persian imploration > **Niazian (Նիազյան)**

Shahbaz (Շահբազ) – Persian ŝah + Persian bāz – regal falcon < **Shahbazian (Շահբազյան)**

Shahgeldi (Շահգելդի) – Persian ŝah +Turkish geldi – the king has arrived < **Shahgeldian** (**Շահգելդյան)**

Shahkhatun (Շահխաթուն) – Persian ŝah + Turkish xat'un - shah's i.e. king's wife or mistress < **Shahkhatunian (Շահխաթունյան)**

Shahmurad (Շահմուրադ) – Persian ŝah + Arabic murād – king's desire, yearning < **Shahmuradian (Շահմուրադյան)**

Shahnazar (Շահնազար) – Persian ŝah + Arabic nazar – the one who has been honoured with the king's glance < **Shahnazarian** (**Շահնազարյան)**

Shahverdi (Շահվերդի) – Persian ŝah + Turkish verdi - granted by the king < **Shahverdian (Շահվերդյան)**

Shahum (Շահում) – Persian ŝāh + um< **Shahumian (Շահումյան)**

Janibeg (Ջանիբէգ) – Persian jān – soul – i – Turkish beg – nobleman – the nobleman's soul < **Janibekian (Ջանիբեկյան)**

Jihangir (Ջիհանգիր) – Persian jihāngēr – world conqueror< **Jahangirian (Ջահանգիրյան)**

Safraz (Սաֆրազ) – sarafrāz – proud, holding one's head up < **Safrazian** (**Սաֆրազյան)**

Sarhat (Սարհատ) – sarhad – border, borderline < **Sarhatian (Սարհատյան)**

Pirum (Փիրում) - p'ī r – old man, also a saint + Turkish possessive case um - my saint < **Pirumian (Փիրումյան)**

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աճառյան Հր. 1942, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 633 էջ:

Աճառյան Հր. 1944, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 682 էջ:

Աճառյան Հր. 1946, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, ԵՊՀ հրատ, 740 էջ:

Աճառյան Հր. 1942. Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 683 էջ:

Աճառյան Հր. 1962, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 382 էջ:

Ջահուկյան Գ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 747 էջ:

Բարսեղյան Հ. 1988, Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 414 էջ:

Նալբանդյան Գ. 1980, Պարսից լեզվի քերականություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 452 էջ:

Հյուբշման Հ. 1990, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, ԵՊՀ հրատ, 200 էջ:

Հակոբյան Թ., **Մելիք-Բախշյան Ս**., **Բարսեղյան Հ**. 1986, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 4814 էջ:

Հայ տոհմանուններ (պատմական հետազոտություններ), Իսթանպուլ, անթվակիր, տպագր. Կ., Մ. Սէթեան, 91 էջ:

https://hy.wikipedia.org/w

Суперанская А.В. 1969, Структура имени собственного (фонология и морфология), Москва, АН СССР, 205 с.

ՆՈՐ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆԻՑ ՓՈԽԱՌՎԱԾ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ անձնանվանագիտություն, նոր պարսկերեն, փոխառյալ անձնանուններ, անձնանվանակերտ հիմքեր, միահիմք անձնանուններ, երկհիմք անձնանուններ, հիբրիդային անձնանուններ:

Հայկական անձնանունների համակարգում առանձնահատուկ դեր ունեն նոր պարսկերենից փոխառված այն անունները, որոնք արաբերենի և թուրքե-

րենի միջնորդությամբ փոխառվել են հայերի կողմից հիմնականում XI–XVIII դարերում: Այս անձնանունների մուտքը հայերեն պայմանավորված է արտալեզվական՝ քաղաքական և պատմամշակութային գործոններով: Մեր քննած անվանացանկերում մեծ թիվ են կազմում հատկապես կազմությամբ բարդ հասարակ անուններից առաջացած անձնանունները, որոնց մեջ առանձին խումբ են կազմում հիբրիդային անունները՝ **Շահվերդի, Շահմուրադ** և այլն: Ակնհայտ է, որ իգական անձնանունների հիմք են դարձել *սոխակ, վարդ, գեղեցկադեմ ոգի* նշանակության **բլբուլ**, **գուլ**, **փարի** բառարմատները, իսկ *սափված, աղյուծ, արև, թագավոր, փեր, ծեր* նշանակության **խուդա**/**խոդա**, **շէր**, **խուրշիդ, խոջա, շահ, փիր** անվանումները դարձել են արական անձնանունների հիմք: Առկա են նաև միևնույն անվան թե՛ արական, թե՛ իգական տարբերակներ՝ **Խուբան** (արական, իգական), **Շիրազ**, **Ջանիկ**, **Ջիհան**, **Նուբար** և այլն: Ուսումնասիրվող շրջանի բազմաթիվ անուններ թեև գործածությունից դուրս են մղվել, սակայն արդի ժամանակահատվածում դրանք որպես կենսունակ անձնանվանահիմքեր պահպանվել են հայկական ազգանուններում՝ **Գյուլբուդաղյան**, **Խուրշուդյան**, **Մեհրաբյան**, **Մերանգուլյան**, **Փիրումյան** և այլն:

ЗАИМСТВОВАННЫЕ ИЗ НОВОПЕРСИДСКОГО АНТРОПОНИМЫ В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

ХАЧАТРЯН А.

Резюме

Ключевые слова: антропономистика, новоперсидский язык, заимствованные антропонимы, антропономические основы, одноосновные антропонимы, двухосновные антропонимы, гибридные антропонимы.

Особую роль в системе армянских антропонимов играют те заимствованные из новоперсидского языка имена, которые посредством арабского и турецкого языков были заимствованы армянским языком в основном в 11–18 веках. Употребление этих антропонимов в армянском языке обусловленно внеязыковыми, а именно политическими и культурно-историческими факторами. В списках проанализированных нами имен особенно большое число

составляют антропонимы, по своему составу произошедшие от сложных имен нарицательных, среди которых отдельную группу составляют гибридные имена: **Шахверди, Шахмурад** и др. Очевидно, что основой личных женских имен стали словарные корни **բլբուլ**, **գուլ**, **փարի** со значением *սոխակ (соловей), վարդ (роза), գեղեցկադեմ ոգի (прекрасноликий дух)*, а названия **խուդա/խոդա**, **շէր**, **խուրշիդ, խոջա, շահ, փիր,** со значением *աստված (бог), առյուծ (лев), արև (солнце), թագավոր (царь), տեր (господин, хозяин), ծեր (старый)* стали основой мужских личных имен. Имеются как мужские, так и женские варианты одного и того же имени: **Խուբան (Хубан)** (мужское, женское), **Շիրազ (Шираз)**, **Ջանիկ (Джаник)**, **Ջիհան (Джихан)**, **Նուբար (Нубар)** и т.д. Хотя множество имен рассматриваемого периода было снято из употребления, но на сегодняшний день они как активные антропонимические основы сохранились в армянских фамилиях: Гюльбудагян, Хуршудян, Меграбян, Мерангулян, Пирумян (**Գյուլբուդաղյան**, **Խուրշուդյան**, **Մեհրաբյան**, **Մերանգուլյան**, **Փիրումյան)** и т.д.

CHRISTINE HOVHANNISYAN*
Institute of Literature after Manouk Abeghyan
Junior Researcher
kristyhov@gmail.com
ORCID: 0009-0007-9076-1987
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.2.190-204

THE NARRATIVE OF DECONSTRUCTION IN YEGHISHE CHARENTS' NOVEL "LAND OF NAIRI"

Keywords: *Charents, novel, deconstruction, author, reader, postmodernism, irony.*

Introduction

The unique genre structural realisation of Yeghishe Charents' novel "Land of Nairi" (original title: Yerkir Nairi) provides an opportunity to view the novel through the prism of modern theoretical concepts. In this study, an attempt is made to consider the narrative of the novel "Land of Nairi" as (1) an author-reader communication, (2) a realisation of the novel's de-novelization, (3) a component of the author's general philosophical-aesthetic system. The novel becomes the object of the present study as a model of deconstructive narrative. The study is based on the structural method. Not only the narrative of the novel as a closed system, its individual components, but also its relation to the general philosophy of the novel and the author's messages have received attention.

The novel "Land of Nairi" is of key importance both in the context of the literature of its time and in terms of its influence on our post-Charents prose. The subject of this study is a link in a chain of a broad perspective of studying Armenian prose, particularly through the lens of narratology. Additionally, it represents one of the initial attempts to examine the relationship between "Land of Nairi" and postmodernism within the framework of this question[1].

* *Հոդվածը ներկայացվել է 03.04.23, գրախոսվել է 10.04.23, ընդունվել է տպագրության 28.08.23:*

[1] In almost all literary studies of the novel, there are some observations related to the novel's narrative, but in the context of other questions. And the examination of the novel's

Narrative and Deconstruction Drive

The concept of narrative is one of the relatively modern concepts in literary theory, emerging in the second half of the 20th century. Like many other concepts, it was created under the influence of the philosophical-aesthetic thought of the time and itself became a tool for studying the creative thought of that period. There is already a certain theoretical and applied response to the concept in literary studies[2]. It has even been noted that the narrative in this Charents' novel offers new possibilities for study[3]. Since the concept has different theoretical interpretations, and some theorists and literary experts identify it with the story, we consider it necessary to clarify our understanding and viewpoint of of the study.

A narrative is a logical and chronological sequence of events, and a story is a component of a narrative, like plot, chronotype, etc. Story answers the question of what, and narrative answers the question of how, and includes many other components of the literary work that relate to communication with the reader. *The author's point of view and the effect on the reader's perception* are key factors in distinguishing the narrative from the story[4]. If the story is a neutral sequence of events, then the narrative refers to the author's attitude towards them and the author – reader communication process[5].

As one researcher notes, "If there is one thing that unites theorists in the theoretical pluralism of this concept, it is that narrative theory requires a distinction between narrative, which is the sequential actions and events depicted in a communicative representation, and what I call 'communication', which is the communicative presentation or narration of events"[6].

---

relations with world literature mainly refers to specific literary works or the literature of a specific country (**Աղաբաբյան** 1973, 367–374, **Ալեքսանյան** 2021, 215–251). The latter, while considering it in the domain of the German novel and modernism, records some pleas with postmodernism and relates the question to the philosophical background of reading the novel.

[2] Գրականության տեսության արդի խնդիրներ 2016, 263–289, Սողոյան 2022 (the analysis of the narrative of Abovyan's works in the book also includes the interpretation of some layers of the narrative with relevant theoretical sources, although we prefer to separate the concepts of story and narrative).

[3] **Մուրադյան** 2017, 57:

[4] **Phelan** 1996, 37–40, **Шмид** 2003, 33–37.

[5] **Попова** 2019, 46–47.

[6] **Culler** 2002, 117.

Thus, narrative formation relies on two key factors: 1. subordination (the author's choice and the reader's perception), 2. the process of creation (the other components of the literary work refer to the finished work, and the narrative refers to the process of creation and presentation).

The novel "Land of Nairi" was written in 1921-24, during Charents' intense experimental artistic searches, one could say, the stage of striving for artistic revolutions. The author's conscious choice to deconstruct the genre of the novel leads him, not only in the novel's prologue but also in the text itself, to make textual interludes directed at the reader. In these, the author is positioned as a side-view commentator of his creative laboratory, or in other words, as a narrator[7] analysing the narration of the novel's content: "I have made the thread of my story quite tangled"[8], "we must turn to a literary medium that was particularly accepted in ancient times" (Charents, p. 130). ... Both the author, who creates and interprets, and those parts of the novel that "simultaneously convey a reference to life itself and an examination of the process of constructing the literary text"[9] perform a dual function. The author of the novel "Land of Nairi", who was also a theoretician, presents himself as a harbinger of the "new novel" in Armenian literature or, as we shall see, of postmodernism in the broadest sense.

Literary experimentation is not the only thing that drives Charents to destroy the genre of the novel. In one of the letters, reflecting on the process of writing the novel, Charents describes his state of mind and creative crisis during the writing of the novel as an "open space"[10]. On the other hand, the dramatic and tragic material of the novel, the fall of Kars, dictated the author that he should not be confined to creative boundaries. Metaphorical images of disintegration, decomposition, conveying emptiness, and open space, are remarkable in the novel: "The chemical elements that make up the body will disintegrate, dissolve, everything will run away and nothing will remain, death, the fog of oblivion, open space" (Charents, p. 174), "all the seams of the city were already destroyed, and not even a genius tailor could reassemble the parts that were not only separated from each

[7] From this point forward, we will use the term "author" within the context of the narrator's role in constructing the narrative.

[8] **Չարենց** 1987, 83:

[9] **Kudinskaya** 9.

[10] **Չարենց** 1967, 404:

other but also began to flee from each other with astonishing speed" (Charents, p. 183).

Thus, under the influence of three factors, the construction of the "Land of Nairi" novel is based on the contrast between creation and destruction: 1. the author's conscious choice to break the rules of the novel genre or to denounce the novel, 2. the author's creative state of mind, 3. the decay of his hometown of Kars as the material of the novel.

The metaphor of demolition, of open space, is also symbolic of the narrative of the novel, which we have called the narrative of deconstruction or demolition.

The Role Of The Unreliable Narrator

The narrative trick used by the author of "Land of Nairi" to address the reader is not only determined by the author's "pure" aesthetic goal of becoming a theoretician of his extraordinary novel. We know from Charents' letters that he had a great desire to publish this work abroad and make it accessible to a wide audience of Armenians[11]. Both the definition of the mission to assume the role of "surgical lancet" in the prologue and the direct appeals to the reader throughout the novel make the novel "Land of Nairi" a novel-message.

In Armenian literature, this narrative trick of addressing the reader directly was introduced by Khachatur Abovyan, and the relationship with "Wounds of Armenia" has long been the focus of Armenian literary studies. However, in the novel "Land of Nairi" the author starts a perfect postmodernist game with the reader. In the preface, the tone of the author's game was noted in the definition of "academic game"[12] or "theatricalisation"[13] in literary studies. Not only in the prologue but throughout the novel, the author positions himself in an artistic game with a mask. If Kudinskaya describes the narrator, who is aware of his power, as "more than just 'I', he is an actor of metafiction"[14], then the author of "Land of Nairi" plays the role he has created in the literal sense of the word.

Although the author introduces himself in the preface of the novel by name as a modern, very responsible author who does everything to make even the smallest detail in his novel as accurate as it really was, he does not construct the

[11] **Չարենց** 1967, 411–415:
[12] **Դանիելյան** 2017, 361:
[13] **Դվոյան** 2021, 26:
[14] **Kudinskaya**, 8.

narrative of the novel as an eyewitness[15] account, he does everything to be outside the narrative of the novel: "I don't know... but I heard it from a reliable source" (Charents, 87), "we tell what we heard from him" (Charents, 159), "based on what they told us, we can write it down" (Charents, 193). In our literary studies, there is the idea that the story of the novel is realised through the eyes of the eyewitness, but when the narrator mentions in one or two places that he is only presenting what he "saw and heard", he is only assuming what he heard from the role of "translator": "they say", "I know from a reliable source"... And the choice of a "neutral" external point of view for the narrator is crucial for the author's conception and the philosophy of the novel in general. Moreover, the author of the novel does his best to position himself as an "unreliable author" who doubts or denies his own account at every subsequent moment: "So did I invent it?" (Charents, 129), "I deceived you, I persuaded you" (Charents, 132)... And the whole novel proceeds according to the model of report-denial, construction-deconstruction. Presenting himself as a modern eyewitness is also part of the game and one of the paradoxes that permeate the novel. It leaves the reader constantly on the borderline of "Did it happen or didn't it happen?"

The choice of the author of "Land of Nairi" novel to place himself outside the reality he depicts is, on the one hand, a psychological defence model for the author who is experiencing tragedy. The pain is so great, the reality so tragic, that he refuses to accept it, leaving it on the border of apparent reality, in the "fog"...

On the other hand, in the novel, the author, who places himself outside the time of the novel's events, assumes the role of the narrator-storyteller and constructs the novel's narrative by presenting what has already become history. The author perceives the present as history, alienates himself from the real time of the novel and historicises this present[16]. In the novel, he mentions the storytellers who tell of the "broad-shouldered and strongly muscled" heroes of Nairi as a model for the narrator, identifies with them, but is fatally condemned to write a novel "without a hero", about a "non-existent" city. Part of the novel is even written in the past tense, paralleling the intertextuality of our historians writing about the deep historical past: "It was a busy fun, a wonderful surprise. There were people... He was playing music in front of the station…" (Charents, 22). In this paral-

[15] **Քալանթարյան** 2012, 72:
[16] **Jameson** 1991, 284.

lel of narratives, Charents' narrative is a fragmented, unreal reality shrouded in the fog of doubt, whereas the creations of the ancient historians were a harmonious whole. A reality whose existence he must constantly doubt while writing, assuming the role of an unreliable narrator ("Who knows?"[17]). And such a fundamental doubt or suspicion of the existence of reality fits in with the postmodernist theorist Lyotard's formulation that "postmodernism is an incredulity towards metanarratives"[18]. In Charents' work, the novel is based on a mistrust that destroys metanarratives, cognitive systems (history, religion, art...).

One way of becoming an unreliable narrator in the novel is to 'put oneself' in the state of a morbid, unconscious "sharp pain in the brain". According to Charents, the theorists, who classify the possible versions of the unreliable narrator with the material of the "European novel", do not even consider that it is also possible for the narrator to be in a state of "sharp pain in the brain", when the pain of the homeland, which is always with the author-narrator, can make him, beyond the limits of consciousness, the narrator of a novel or an anti-novel. The longing that, like any nostalgia, reaches the sharp pain in the brain, is born of "the inconsistency of past and present"[19]. If the narrator of the Kars story presents himself in the prologue as a real author with a specific address, a name, a writer of real events, he deconstructs this reality by confusing and obscuring it in the course of the novel. And then he acts as a "deluded" author, deconstructing even the novel he has created.

With the phrase "he who understands will understand", the author documents the narration of his novel as an expression of the hidden or missing meaning of the message addressed to the reader. And the two-plan parallel of the narrative, the visible and the hidden, is created when "the author wants his work to be perceived, filling in the meaning that was not clearly said, but conveyed by a silent signal from behind the narrator"[20].

In the novel "Land of Nairi", the positioning of the author as an unreliable narrator, the "dark", "misty", "mysterious", suspicious narration, models the collapse or denial of objective reality through the mastery of subjectivity in general. It is no coincidence that the novel emphasises the subjectivation or decon-

---

[17] **Wayne** 1963, 211.

[18] **Lyotard** 1984, 7.

[19] **Hutcheon, Valdes** 2000, 22.

[20] **Cohn** 2000, 16.

struction of reality in the consciousness of both the characters and the reader. “We must strive to penetrate... the brain” (Charents, 130). The novel is a challenge not only to the existence of objective reality, but also to the existence of consciousness (the state of the brain with sharp pain).

Against the background of the encouraged proletarian literature and the burgeoning socialist realism, the anti-novel, which in the Soviet reality of the twenties of the twentieth century was built with the perception of the absolute relativity of reality, is such an aesthetic revolt against the objective and the conscious that it breaks through the walls of its time and predetermines the future era of culture, the postmodern.

The Reader as Author

In the preface to the second edition of the novel, the author invites the reader to correct his mistakes and become a co-author of the novel. With this trick of involving the reader interactively, the author turns the text of his novel into an open text that can be constantly modified and, where possible, the reader becomes the author.

This trick of raffling off the literary text with the reader later became one of the narrative tricks characteristic of postmodern prose. In the novel, this invitation is more than just a narrative device. First of all, it questions the existing story, and then the reader becomes a creator, a subject equal to the author: “we leave a space for a question - an open space; let one fill this open space with whatever one’s imagination wants” (Charents, 144). And finally, in the prologue, the text of the novel is modelled as a text with open spaces or gaps, where the reader's perception is to continue and create the story. The Latin phrase “he who understands will understand” is not only a “satirical device”[21], an allusion to the limitations of Soviet reality[22], but also the author’s narrative choice to allow the reader to create with his or her own perception in open spaces. The whole narrative of the novel is based on the possibility of subjective perception of reality (a case according to one source, then according to another, an invitation to the reader to imagine...). The multidimensional subjective existence of reality and the suspension of the existence of the literary text from the reader's perception became the fundamental revolutions of postmodern aesthetics. Barthes linked the existence of the work

[21] **Գրիգորյան** 2002, 17:
[22] **Մուրադյան** 2017, 74:

through the reader to the death of the author[23], Foucault renounced the status of the author and assumed only the role of the narrator[24], and Iser's notion that the reader is an ideological abstraction whose role is to fill in the gaps of the text with the power of the imagination[25] seems to be taken from Charents' novel... Charents not only abdicates responsibility for his story (we only pass on what we have heard), but also goes out of his way to make the reader aware of the power of his perception[26]. And here is the key to one of the novel's main messages. The narrative model of the novel is to involve the chosen reader as much as possible, so that he realises the power of his perception, not only when he reads his novel, but also when he perceives the flood of speeches, news and announcements delivered to him in real life. We believe that this is one of the many coded messages of the novel "Land of Nairi": "Consciousness (Mazuti Hamo's and other brains) creates reality (story, novel, any information), and as I manage to entangle your consciousness with my novel, so are presented to you the promises, slogans, speeches that lead you astray, first your leaders, then turn them into your tool. First they rule your consciousness, then your city-country". In this context, we believe that the perception of Charents' novel "Land of Nairi" that, according to Charents, it is necessary to get rid of the already physically non-existent homeland[27] in order to establish the existing homeland, does not fundamentally correspond to the message of the author of the novel and is not derived from the idea and content of the novel. The author who thinks like this could not have depicted the loss of Kars in such a painful and tragic way or written a novel about it. In order to prevent future losses, Charents fictionalises the external and internal means, motives, reasons that lead to our losses... And he perceives the reader and makes him a co-author of his novel, so that he finds them with him.

And here we come to another manifestation of the choice of the narrative model of the novel "Land of Nairi" to achieve this goal.

---

[23] **Барт** 1994, 392–400.

[24] **Фуко** 1996, 7–47.

[25] Современная литературная теория 2004, 201–224.

[26] "The death of the author" is also interpreted as the absolute loss of the writer's authority: See **Hutcheon** 2000, 190.

[27] **Դանիելյան** 2012:

Linguistic Reality or Novel-Rumour

As previously mentioned, the author presents himself in the novel as a contemporary living within its time frame, a genuine modern individual. However, the primary narrative of the novel is constructed using phrases like "they say" and "the news spread." Charents characterises the narrative of his own novel through an image of a character within it: "Miss Sato opened her bag of lies again and quickly threw yarn-covered sentences at her interlocutor's head, disguised with various 'I heard' and 'who knows'—opinions and doubts" (Charents, 158). Instead of delivering the promised real events, the novel is based on rumours, whispers heard from "reliable sources," and the narrator assumes the role of transmitting them. Frequently, when presenting an event or episode, what people later said about it is presented instead of what actually transpired: "a few days later, Mr. Maruke said..." (Charents, 144). Instead of constructing a factual reality, this reality is dismantled by various rumours; "there was no fact, there was only a dark suspicion" (Charents, 155). These are multi-layered texts that often contradict each other, creating a multi-faceted reality concealed behind the veil of the narrator's persistent doubt. It could be asserted that the characters themselves become narrators in the novel, recounting events from their own perspectives.

In the novel "Land of Nairi" language becomes a self-sufficient reality, which we refer to as linguistic reality. The action is replaced by the news that circulates about it, and the characters are created by what they report. Throughout the novel, Mazuti Hamo consistently presents himself through speeches, statements, or, in other words, through linguistic texts.

In general, the novel is replete with direct texts of speeches, statements, and letters, which serve as signs of an independent linguistic reality that deconstructs the epic reality of events. In the conclusion, Charents describes the structure of his novel as a series of "inconclusive cases." We can further assert that the overall narrative of the novel functions as a self-contained text that leads nowhere. When the author states that there is no hero in his novel, that "the expulsion of the hero from the novel, the de-heroization of the novel, is destructive for the very existence of the novel,"[28] we can conclude that there is a lack of movement in the novel. *This lack of movement pertains not only to the progression of events but also to the text itself.*

---

[28] Գրական ժանրեր 1973, 250:

In one of the episodes of the novel, presenting a letter, the narrator mentions that he does not remember its content (Charents, 160). The narrative of "Land of Nairi" is built upon the creation of this contentless content, leading nowhere, and meandering the text. The stories or news are interrupted at any moment, continue seemingly arbitrarily, and ultimately lead to nowhere. "Fundamentally, the historical or synchronous metanarratives in the novels of Charents and Musil are taken to the point of absurdity, rendering them nonsensical"[29]. The loss of meaning becomes characteristic of postmodernism itself[30].

The novel "Land of Nairi" is crafted as a novel of rumour, not only through the narrator's communication model but also by narrowing the novel's chronotope to the branching metanarratives of domestic details[31]. By faithfully playing his role as a "truthful" narrator, often even providing specific dates and times, the reader anticipates significant events on these memorable dates filled with "memorable" activities, only to become entangled in the intricate web of domestic details that lead nowhere. A particularly noteworthy segment of the novel is when Mazuti Hamo abruptly descends from the lofty realm of thought into everyday life. The chronotope of the novel continually oscillates between the macroplane (Land of Nairi) and the microplane (the household). The transcendental time of the Land of Nairi's spirit dissolves into the mundane passage of everyday life, compressed to the extent of Miss Sato's gossip or Angina Barseghovna's intimate life episodes. The novel challenges the Nietzschean perception of history: the driving force of history is not significant events and individuals, but rather the small human passions.

We believe that the dual division of the narrative and its chronotope is a brilliant fictionalisation of one of the novel's primary messages. It illustrates how individuals distinguish between the realm of the spirit and the world of petty passions and instincts. It is through the latter that a person can be controlled from the outside to the extent that they are unable to transcend them, as seen in the betrayal of the Nairian kings. Charents doesn't mock the existence of the Land of Nairi as a spirit (in the novel, the Nairi spirit is an integral part of the author's essence, inviting the reader to seek and discover it within their own soul). Instead, he critiques derealization and despiritualization in all their manifestations.

---

[29] **Ալեքսանյան** 2021, 236:

[30] **Lyotard** 1984, 26.

[31] On the compression of the postmodernist chronotope: See **Heise** 1997, 38–68.

Irony in the novel "Land of Nairi" serves not only as a narrative device or a tool for satire but also as a profound worldview for the author of the novel. The indescribable depth of tragedy transforms irony into the author's perspective on the world. While for the era of postmodernism, which emerged after the Second World War, irony became a worldview ("not just a situation but a worldview"[32]), in this novel written after the First World War, irony is taken to postmodernist extremes. The radical irony, coupled with the absolute relativity of reality and pervasive scepticism, firmly places the novel "Land of Nairi" within the philosophical-aesthetic realm of postmodernism.

From a narrative perspective, irony in the novel serves as a means of leaving unsaid spaces open for the reader's interpretation: "two meanings, one spoken and one unspoken, converge to create irony"[33]. Recall the well-known formula: "he who understands will understand", and "I leave it to your imagination, reader". One of the roles of irony in the novel is to transform the reader into an active creator and interpreter.

And then it is the absolute, total power of irony in the novel that invokes postmodernist irony. In "Land of Nairi" irony encompasses all ontological phenomena: history, the present, the national ideal, reality, and ultimately the author himself and his novel. The irony that dismantles paradoxes annihilates everything: a city that does not exist, a hero who is not a hero, news that pertains to nothing. Lastly, in the novel, his own work is ridiculed several times as a poem-like novel that falls outside the conventions of the European novel. The postmodernist, deconstructive nature of irony is precisely manifested through its exposure to previous cultural forms[34].

The deconstructive function of irony in the novel "Land of Nairi" is also demeaning when irony eliminates even what it creates, including itself: "Irony is fundamentally destructive because, when it becomes total irony, devaluing itself, it becomes nothing"[35]. The language of the novel brims with paradoxes and rhetorical questions, which are also linguistic signs of the deconstruction or destruction of meaning within the narrative. The impenetrability conveyed through the interplay of paradoxes and unanswered rhetorical questions deconstructs the novel's

[32] **Коновалова** 2005, 72.
[33] **Hutcheon, Valdes** 2000, 21.
[34] **Коновалова** 2005, 121–134.
[35] **Wayne** 1963, 177.

narrative and its components. "This deconstruction is not expressed as a simple confirmation or denial of the narrative but as a radical impenetrability embedded within the narrative itself"[36].

In the novel "Land of Nairi" all the manifestations of the collapse of integrity transform into a total "whole of war" (Lyotard), heralding the onset of the post-modern era: the integrity of the novel's structure is shattered (with disjoint events), the integrity of the individual with history is obliterated (resulting in the loss of the Land of Nairi), and meaning disintegrates (due to the disconnected episodic nature of the story and textualization). Written in the 1920s, the novel "Land of Nairi" holds significance both within its contemporary context as a dissenting voice against the flourishing proletarian literature and in the broader context of literary history as a unique precursor and fictionalisation of the post-modern era that would establish its dominance a few decades later, offering a rich and multi-layered subject for scholarly exploration.

Conclusions

In the novel "Land of Nairi" the author presents himself not only as a narrator, but also as an interpreter of the process of creating the narrative of his novel. An examination of the narrative reveals close links with the postmodern worldview and philosophy of the novel. In the author-reader relationship, the reader is perceived as a co-author of the novel. The novel is created as a text with open spaces where the reader is a perceiver-creator. The author is positioned as an unreliable narrator and constructs the narrative of the novel with the model of deconstruction, destroying the role of the author, the structure of the novel, the events presented, the story of the novel. In the novel, the author creates a self-sufficient linguistic reality with empty or meaningless textualisation. The irony in the novel has a worldview. In the narrative of the novel, the roles of the author, the reader, textualisation, destruction of meaning and inclusive irony place this novel in the domain of postmodernism.

BIBLIOGRAPHY

Ալեքսանյան Ա2. 2021, Եղիշե Չարենցը և եվրոպական գրական ավանդույթը, Երևան, «Անտարես», 400 էջ:

[36] **James** 2007, 317.

Աղաբաբյան Ս. 1973, Եղիշե Չարենց, Երևան, Հայկ. ՍՇ ԳԱ հրատարակչություն, 399 էջ:

Գրական ժանրեր 1973, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 496 էջ:

Գրականության տեսության արդի խնդիրներ 2016, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 330 էջ:

Գրիգորյան Ս. 2002, Բանասիրություն և բանավեճ, Երևան, «Զանգակ-97», 240 էջ:

Դանիելյան Վ. 2017, Եղիշե Չարենցի «Երկիր Նաիրի» վեպի երկրորդ հրատարակության առթիվ առաջաբանի հետքերով, Չարենցյան ընթերցումներ, Գիրք 10, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 379 էջ:

Դանիելյան Վ. 2012, Ինչպես ընթերցել Կարսը՝ որպես վեպի տարածություն, http://boon.am/, 5.11.2022:

Դվոյան Ս. 2021, Երկիր Նաիրին կենցաղի ու քաղաքականության միջև, Հայկական արդիությունների ուսումնասիրման նախագիծ, Երևան, Ա2. Հովհաննիսյանի անվան հումանիտար հետազոտությունների ինստիտուտ, էջ 26, http/modernities.am, 16.01.2023:

Մուրադյան Ս. 2017, Ինքնակերպավորված Չարենցը «Երկիր Նաիրի» վեպում և Կարսի անկումը նրա հայացքով, Չարենցյան ընթերցումներ, Գիրք 10, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 379 էջ:

Չարենց Ե. 1987, Երկերի ժողովածու 4 հատորով, հ. 4, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 368 էջ:

Չարենց Ե. 1966, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. 5, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 649 էջ:

Սողոյան Աս. 2022, Խաչատուր Աբովյանի պատումի արվեստը, Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 240 էջ:

Քալանթարյան Ժ. 2012, Եղիշե Չարենց, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 312 էջ:

Барт Р. 1994, Избранные работы: Семиотика. Поэтика, Москва, «Прогресс», 616 с.

Коновалова Ок. 2005, Ирония как атрибут культуры эпохи постмодерна, диссертация, Кемерово, 178 с. www.dissercat.com, 18.02.2023.

Попова Т. 2019, Нарратив и повествование: соотношение понятий, «Вестник Бурятского государственного университета. Язык. Литература. Культура», Санкт-Петербург, н. 2, с. 46–50, https://cyberleninka.ru, 15.09.2022.

Современная литературная теория 2004, Антология, состав. Кабановой, Москва, «Флинта», «Наука», 344 с.

Фуко М. 1996, Воля к истине, Москва, «Касталь», 448 с.

Шмид В. 2003, Нарратология, Москва, «Языки славянской культуры», 312 с.

Cohn D. 2000, Concepts of Narrative, ''Style'', Vol. 34, No 2, Penn State University Press, p. 307–316, www.jstor.org, 23.12.2022.

Culler J. 2002, Story and Discourse in the Analysis of Narrative, The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction, Ithaca, New York, Cornell University Press, p. 242.

Gilbert-Walsh J. 2007, Deconstruction as Narrative Interruption, "A Quarterly Review of Education'', v. 38 n. 4, p. 317–333, www.resarchgate.net, 17.11.2022

Heise Ursula K., 1997, Chronoschisms: Time, Narrative and Postmodernism, Columibia University, New York, Cambridge University Press, p. 286.

Hutcheon L., 2000, A Poetics of Postmodernism, New York and London, Taylor & Francis Group, p. 288.

Hutcheon L., Valdes M. J. 2000, Irony, Nostalgia, and The Postmodern: A Dialogue, 41 p., www.semanticsholar.com, 15.10.2022.

Jameson F. 1992, Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism, Durham, Duke University Press, 461 p.

James Phelan 1996, Narrative as Rhetoric, Columbus, The Ohio State University Press, p 237, https://ohiostatepress.org, 25.11.2022.

Kudinskaya Ir., Nabokov's ''The Eye'' Behind Narrative Tricks, 11 p., www.academia.edu, 2.12.2022.

Lyotard J.-F. 1984, The Postmodern Condition, Minneapolis, University of Minnesota Press, p. 110, https://openlibrary.org, 19.08.2022.

Wayne C.B. 1983, The Rhetoric of Fiction, Chicago, University of Chicago Press, p. 572

ԱՊԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՆԱՐՐԱՏԻՎԸ ԵՂ. ՉԱՐԵՆՑԻ «ԵՐԿԻՐ ՆԱԻՐԻ» ՎԵՊՈՒՄ

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ք.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ հեղինակ, ընթերցող, ապակառուցում, Չարենց, վեպ, լեզվական իրականություն, հեգնանք, պոստմոդեռնիզմ

Եղ. Չարենցի «Երկիր Նաիրի» վեպը նարրատալոգիայի տեսանկյունից ուսումնասիրման հարուստ նյութ է: Վեպի նարրատիվը կառուցված է վեպի ժանրը կազմաքանդելու սկզբունքով: Վեպում հեղինակը հանդես է գալիս որպես իր վեպի տեսաբան: Ընթերցողին հասցեագրված ուղղակի դիմումները վեպը դարձնում են վեպ-ուղերձ: Հեղինակը գիտակցաբար ստանձնում է անվստահելի նարրատորի դեր՝ ապակառուցելով օբյեկտիվ իրականությունը: Հեղինակը ընթերցողին դիտարկում է իր ընկալումով որպես վեպը ստեղծող հեղինակ: Վեպի նարրատիվը կառուցվում է վեպ-ասեկոսե մոդելով: Տեքստայնացումը վեպում հանգեցնում է իմաստի կորստին: Վեպում հեգնանքը աշխարհայացքային ընդգրկում ունի և ուղղված է նույնիսկ ստեղծվող վեպին: Վեպը ուսումնասիրության հետաքրքիր նյութ է գրական-գեղագիտական փուլերի ժամանակային սահմանների տեսանկյունից: Իր ժամանակի գրականության համատեքստում վեպը դուրս է մնում տվյալ իրականության տիրա-

պետող գեղագիտությունից: Վեպի նարրատիվը անդրադարձում է գրողի ոչ միայն «մաքուր» գեղագիտական փորձարարությունը, այլև փիլիսոփայական աշխարհայացքը: Ե՛վ փիլիսոփայական, և՛ գեղարվեստական լուծումներով «Երկիր Նաիրի» վեպը սերտորեն առնչվում է պոստմոդեռնիզմին: Այն կարելի է համարել հայ գրականության մեջ պոստմոդեռնիզմի ազդարարում:

НАРРАТИВ ДЕКОНСТРУКЦИИ В РОМАНЕ ЕГИШЕ ЧАРЕНЦА «ЕРКИР НАИРИ»

ОВАННЕСЯН К.

Резюме

Ключевые слова: Чаренц, роман, деконструкция, автор, читатель, постмодернизм, ирония.

Роман Чаренца «Еркир Наири» являет собой богатый материал для нарратологии. Нарратив романа построен по принципу деконструкции жанра романа. В романе автор выступает как теоретик своего романа. Прямые обращения к читателю делают роман романом-посланием. Автор сознательно берет на себя роль ненадежного нарратора, деконструирующего объективную реальность. Он видит в читателе автора, который создает роман на основе собственного восприятия. Нарратив романа строится по модели роман-сплетня. Текстуализация приводит к потере смысла в романе. Ирония в романе имеет мировоззренческий характер и направлена даже на создаваемый роман. Роман представляет собой интересный предмет исследования с точки зрения временных рамок литературно-эстетических этапов. Повествование романа отражает не только «чистые» эстетические эксперименты писателя, но и его философское мировоззрение. Как по своему философскому, так и художественному решению роман «Еркир Наири» тесно связан с постмодернизмом. Роман можно считать отражением постмодернизма в армянской литературе.

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ART

АНУШ ТЕР-МИНАСЯН*
Кандидат архитектуры,
Институт искусств НАН РА,
Национальный музей-институт архитектуры им. А. Таманяна
anoush_arch@hotmail.com
ORCID: 0009-0003-6959-6877
DOI: 10.54503/1829-4073-2023.2.205-220

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА АЛЕКСАНДРА ТАМАНЯНА В СОЗДАНИИ ШКОЛЫ СОВРЕМЕННОЙ АРМЯНСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ

Ключевые слова: армянская архитектура, архитектурная школа, генплан, неоклассицизм, национальные традиции, проект, творчество.

Вступление

Мировая архитектура XX века – явление сложное, многослойное и богатое разнообразными направлениями, стилями и течениями – может быть, более, чем какой-либо другой век из давших миру в этой области непреходящие ценности. Быть может, по общим своим признакам она кажется более сдержанной, даже сухой – её функциональность как бы главенствует над эстетикой, унифицированы и средства её выразительности. Однако, несомненно, количество архитектурных шедевров, созданных в этом многострадальном веке, тоже великое множество. И в этом заслуга прежде всего тех архитекторов, которые сумели в жёстких условиях своего

* *Հոդվածը ներկայացվել է 16.06.23, գրախոսվել է 17.07.23, ընդունվել է տպագրության 28.08.23:*

времени создать не только логично и функционально решённую архитектуру, но и подойти к решению этой задачи с позиций Художника. К тому же художника, опирающегося на национальные традиции и художественные представления предков. Армянская архитектура, новаторская и передовая на протяжении всей своей долгой истории, явилась генератором формирования не только многочисленных архитектурных типов и образов, но и своеобразного мышления, особого подхода к решению как функционально-конструктивных, так и художественных задач. Казалось бы, наличие такого богатого наследия и национальных традиций в строительном искусстве должно было бы облегчить дело армянских зодчих, творящих уже в начале 20-го столетия, однако упадок в архитектуре, как и во всей культуре, вызванный многочисленными политическими и экономическими катаклизмами последних веков, да и неведомые до тех пор реалии нового века не могли не вызвать некоторой растерянности. Бедственное во многих отношениях положение Армении отсылало её специалистов не только учиться, но и творить в других странах, и они внесли огромный вклад в создание архитектурных сооружений соседних стран, оставив свою в ожидании нового образа архитектуры. И это ожидание было оправдано, несмотря на, казалось бы, непреодолимые трудности. Нелегко было создавать новый архитектурный язык, на котором единым размахом решён целый город, осуществлённый созвучно самым передовым идеям времени и в то же время с совершенно особым подходом, ибо в нём и вокруг него просто в воздухе витают отзвуки древней цивилизации, а вокруг стоят творения гениальных предков. Очень нелегко создавать нечто абсолютно новое в стране с очень древними и богатыми традициями, но почти в полном запустении. Нелегко создавать не только город, но и архитектурные объёмы и формы, современные по функциональным и конструктивным требованиям, но по пластике такие выразительные и характерные для художественных представлений и национального мышления данного народа, что создают художественные образы, задавшие направление новой – современной школе современной архитектуры.

У истоков создания этой новой школы армянской архитектуры стоит человек, чья деятельность имела определяющее значение для архитектуры Армении XX века – Александр Таманян.

Становление архитектора

Таманян – представитель двух культур: русской и армянской. На русской культуре он был воспитан, находился в её, так сказать, гуще в течение довольно большого отрезка своей сознательной жизни, а армянская была у него в крови, и в период его деятельности в Армении она полностью проявилась, придав его творческой направленности совершенно новый оттенок.

Родившись в 1878-ом году в Екатеринодаре (ныне – Краснодар), Таманян получил там начальное образование, в 1896 году окончил Кубанское Александровское реальное училище, а в 1897 году уже переехал в Петербург для продолжения своего образования. В 1898 г. он поступил на архитектурное отделение Высшего художественного училища при Петербургской Императорской Академии художеств. Не случайно, что среди стоящих во главе создающейся в Армении в 20–30-ых годах XX века новой школы армянской архитектуры было большое количество молодых архитекторов, получивших образование в Петербурге: А.Таманян, Н. Буниатян, Г. Тер-Микелов, Г. Саркисян, В. Мирзоев, Г. Числиев и другие. Блестящий город с его площадями, дворцами, парками, реками и каналами и неповторимая духовная атмосфера Петербурга XIX–XX веков, в которой воспитывались и учившиеся там армянские архитекторы, не могли не наложить отпечатка на их творчество. Отпечатка, который в сочетании с передовыми идеями молодых архитекторов, желанием мыслить и творить по-новому и с возрождёнными ими же национальными традициями армянской архитектуры дал им возможность создать на своей исторической Родине произведения, ставшие ныне классикой современной армянской архитектуры.

Окончив в 1904 году Петербургскую Академию художеств под руководством известного архитектора, профессора А. Померанцева, Таманян почти два десятилетия плодотворно работал в Петербурге, заслужив известность как один из ярчайших представителей неоклассицизма, и был

избран академиком архитектуры Петербургской Академии художеств уже в 1914 году.

Российский период творчества

С первых же шагов своей профессиональной деятельности А. Таманян проявил себя не только как ярчайшая индивидуальность, мыслящая в духе нового времени, но и как художник, верный наследию классической архитектуры и народного творчества. Интерес к архитектурному наследию проявился у него ещё в студенческие годы: вместе с друзьями – В. Щуко, Н. и Е. Лансере, Н. Соколовым, Г. Гинцем, Е. Шретером – он организовал архитектурный кружок, изучал, делал зарисовки и обмеры зданий Петербурга. Впоследствии, уже в Армении, он так же внимательно изучал, осваивал наследие своего народа, в чём непереоценимую роль сыграл классик архитектурной науки Армении Торос Тораманян, трудившийся тогда бок о бок с ним в Комитете по охране исторических памятников, который Таманян возглавил почти сразу по приезде в Армению.

В Петербурге и его окрестностях Таманян построил целый ряд сооружений (как, например, «Кафе де Франс» (в соавторстве с В. Щуко), особняк Кочубея в Царском Селе и другие сооружения), в которых органически сочетаются и новые, продиктованные требованиями времени формы, принципы и средства выразительности классической архитектуры. В 1904–06 годах Таманян осуществил ещё одно важное начинание – реконструкцию построенной Ю. Фельтеном в XVIII веке армянской церкви Св. Екатерины на Невском проспекте в Петербурге. Это было первой самостоятельной работой молодого архитектора – очень ответственной как в архитектурном, так и инженерном смыслах[1]. Хотя и по стилю это сооружение никак не связано с армянской классической архитектурой (известно, что это купольное здание, построенное Фельтеном вне связи с конфессиональной принадлежностью, получило некоторый национальный колорит именно при его перестройке Таманяном), но, возможно, работа над ним приблизила Таманяна к его истокам. Таманян внимательнейшим образом исследовал и обмерил церковь, освободил её от появившихся к тому

[1] **Չոլյան** 1978, 6.

времени пристроек, реставрировал интерьер церкви. Церковь сыграла важную роль и в личной жизни Таманяна: именно в ней в 1908 году он обвенчался с дочерью промышленника-англичанина Камиллой Эдвардс – внучкой известного русского архитектора Н.Бенуа, племянницей братьев Бенуа и кузиной братьев Лансере.

По проектам Таманяна построены здания не только в Петербурге, но и в Москве: например, дом князя Щербатова на Новинском бульваре – новый тип большого доходного дома в традициях московской усадебной архитектуры, за который на конкурсе «За красивые фасады» Таманяну в 1914 году Городской управой Москвы была присуждена первая премия и Золотая медаль; перестройка усадьбы Охотниковых; проектирование и застройка больничного комплекса и посёлка для обслуживающего персонала близ станции Кратово Московско-Казанской железной дороги. В процессе осуществления этих проектов завязалась дружба Таманяна и будущего главного архитектора Еревана, с которым они потом будут трудиться бок о бок много лет – Н. Буниатяна, в Ярославле и других российских городах. Комплекс ярославской сельскохозяйственной выставки принёс Таманяну широкое признание. Здесь уже выражен главный художественный принцип архитектора: построенные в стиле русской деревянной архитектуры павильоны выставки ни в коем случае не являются повторением форм национальной архитектуры – они проработаны соответственно времени и цели, пропущены сквозь призму художественных представлений автора, через его внутренний мир. Некоторые из павильонов выставки настолько разнились от привычных форм, что считались необычными для народной архитектуры, однако при более детальном рассмотрении оказалось, что такие формы использовались в более древних сооружениях, и от них потом отказались. Открытым остаётся вопрос, сознательно или невольно использовал эти формы зодчий, но в любом случае удивляет глубина его профессиональной интуиции[2].

Тот же бережный подход к национальной архитектуре заметен со стороны архитектора в эскизном проекте музея в Ани – павшей столице средневековой Армении, исполненном А.Таманяном в 1908 г. по заказу Н.

[2] **Олюнина, Джангиров** 2019, 161.

Марра – руководителя раскопок в Ани. Проект не был осуществлён, однако он имеет особое место в творчестве Таманяна, ибо является его первой встречей с многовековой культурой его предков.

Вообще ещё в период жизни в Петербурге Таманяна интересовало архитектурное наследие его народа. По свидетельству его сестры – М. Таманян-Шаусен, однажды, рассматривая альбом с планами и фотографиями армянских архитектурных памятников, он сказал своему другу – известному архитектору Е. Шретеру: «Вот увидишь, я буду жить в Армении и строить там.»

В период жизни в Петербурге Таманян активно занимался самой разнообразной деятельностью, естественно, связанной с профессией. В 1913 г. преподавал на Высших женских курсах архитектурных знаний Багаевой (впоследствии – Государственный архитектурный институт), был членом редакционной коллегии ежегодника Общества художников-архитекторов при Академии художеств и одним из трёх редакторов-учредителей «Архитектурно-художественного еженедельного журнала»[3] и т.д.

Тяжёлые 1917–1918-е годы Таманян провёл в Петрограде. И тогда он, несмотря на отсутствие новых заказов, работал над завершением уже начатых проектов и много занимался общественной работой – был участником создания музея «Старый Петербург», организации архитектурно-строительной выставки[4], участвовал в создании и организации Театра трагедии – дела, которому способствовал и М. Горький. В 1917 году он стал председателем совета Академии художеств на правах её вице-президента и председателем Совета по делам искусств, образованного при комиссаре Временного правительства. Знаменитое общее собрание деятелей искусств состоялось в Михайловском театре 1 марта 1917 года по инициативе вышеупомянутого Общества архитекторов и художников Петербурга. На собрании Таманян выступил с программной речью и представил основные положения и методы руководства организуемого Союза деятелей искусства. В состав президиума вошли самые выдающиеся деятели культуры того времени, был создан временный комитет уполномоченных

[3] **Մանուկյան** 2011, 8.
[4] **Մանուկյան** 2011, 5.

Союза деятелей искусств, председателем которого и был избран А. Таманян[5]. В качестве председателя Союза А. Таманян взял на себя, пожалуй, самую ответственную и важную из животрепещущих проблем этих лет: охрану памятников архитектуры и искусства, которым в то время грозило уничтожение. К этому периоду относится письмо князя Щербатова, где он описывает Таманяна как «прекрасного, честного и чистого человека». В письме дана исчерпывающая оценка его образа и поведения: «...Он безукоризненно, с большим достоинством держал себя на своём посту при водворении большевистских вандалов, не идя ни на какие компромиссы»[6].

Переезд на историческую родину

Однако, несмотря на такую важную и активную деятельность, в середине 1919 года А. Таманян решил всё-таки оставить Петроград и уехать на свою историческую родину – Армению. Документально доказано, что, приехав по приглашению руководства Первой Армянской Республики, Таманян уже в этот период приступил к созданию нового генплана столицы[7], были продуманы основные его идеи, однако крайне нестабильная политическая жизнь Армении тех лет заставила его уехать в Иран, где он пробыл до 1923 года (занявшись застройкой одной из главных улиц Тебриза), когда окончательно переехал в Армению – уже по приглашению Совнаркома молодой советской республики.

Как известно, в истории и в судьбах людей не бывает ничего случайного. Так и А. Таманян, переехав в Армению в числе целой группы деятелей культуры – армян, связал свою судьбу с Арменией именно в тот период, когда страна с многовековыми строительными традициями и блестящими памятниками архитектуры была в крайне тяжёлой ситуации в архитектурном отношении. Взлёты и падения развития армянской архитектуры в течение веков всегда определялись исторической и политической ситуацией: нашествия, войны, оккупация страны иноземными захватчиками, набеги и грабежи, естественно, не способствовали развитию ар-

[5] Александр Таманян (сборник) 2000, 14–15.

[6] **Олюнина; Джангиров** 2019, 151.

[7] **Бальян** 2009, 6.

хитектуры, а в даже относительно мирные периоды немедленно начиналось строительство, и воздвигались храмы и гражданские сооружения, возникали новые архитектурные типы и совершенствовались старые. К 1923 году – году второго приезда А. Таманяна в Армению и обоснования здесь – ситуация была не из лучших: в нищей стране, хоть и с богатыми многовековыми традициями, имевшей более чем четырёхвековой перерыв в полноценной архитектурной деятельности, лишь с 1827 года – года присоединения Восточной Армении к России, наметился некоторый поворот к улучшению архитектурной ситуации. Ознакомление с русской градостроительной школой сыграло в тот период большую роль в планировке городов Армении, однако единого генерального плана не было даже в столице – Ереване. Почти сразу после приезда, в 1924 году, Таманян возглавил создание генерального плана Еревана, подойдя к решению этой задачи комплексно, одновременно проектируя важнейшие объекты города, исходя из достижений современной и традиций национальной архитектуры, тем самым определив пути развития архитектуры Армении на многие десятилетия. Избрав судьбу, связавшую его с исторической родиной, Таманян стал основоположником современной национальной архитектуры Армении и вписал новую страницу в блестящую историю армянской архитектуры.

Сочетая в поисках нового архитектурного языка неоклассическую направленность своего творчества, национальное мышление и использование средств художественной выразительности армянской средневековой архитектуры, А. Таманян заложил основы национального своеобразия современной армянской архитектуры. Прослеживающийся в его произведениях архитектурный диалог между историческим наследием и новыми объёмно-пространственными отношениями стал кредо многих последующих поколений армянских архитекторов.

Структура старого, существующего города была полностью изменена Таманяном, и генплан Еревана, созданный архитектором в 1924 году и им же самим переработанный в 1929 и 1932 гг., наметил перспективы его развития на долгий период, определив тот особый стиль города, который отличал его от многих столиц республик бывшего СССР.

Генеральный план Еревана

Работая над генпланом, Таманян учёл все достижения мировой градостроительной науки своего времени: это и идея города-сада английского социолога Э. Говарда, и концепция малого города французского архитектора Т. Гарнье, и идеи децентрализации большого города Э. Сааринена. Однако все эти концепции были творчески переработаны Таманяном. Он использовал только те их положения, которые могли способствовать его главной идее – созданию большого города, разделённого на зоны по функциональному принципу (условно можно назвать их «административной», «ВУЗ-овской», «культурной», «промышленной», «музейной», и т.д.) и насыщенного сетью зелёных насаждений. По таманяновскому плану каждая зона города имела свою самостоятельную архитектурно-планировочную структуру со своим композиционным центром, будучи при этом связанной с другими зонами и с центром магистралями, обеспечивающими наикратчайшую связь. Таким образом Таманян добился единства городского организма при самостоятельности отдельных его фрагментов. Используя наилучшие стороны проекта «города-сада», Таманян полностью видоизменил его, отказавшись от ограничивающей городскую территорию роли кольцевого бульвара, отдав ему только связующую роль. Зонирование города с сохранением прямоугольной сетки улиц его старой части вкупе со связующими магистралями способствовало решению и транспортных вопросов, освобождая центр города от концентрации транспорта и облегчая связь между районами. Решая все эти важнейшие задачи с позиций градостроителя, Таманян в главном оставался Художником, использовавшим природные возможности расположения города для создания живописной городской среды. Некоторые фрагменты города, скажем, бульвар в центре Главного проспекта, который перекидывался с одного берега реки Раздан на другой, или задуманный Таманяном на Кондской гряде Государственный музей Армении, восемью павильонами опоясывающий холм и широкими лестницами спускающийся к Главному проспекту; использование открывающихся в конце улиц перспектив, в частности, каждый раз вновь ошеломляющих даже жителей Еревана видов на библейскую гору Арарат, который, «как выразитель национальной

идеи, был главным пространственным ориентиром и идейным стержнем плана Таманяна»[8]; сеть живописных бульваров, парков и садов, фонтанов, бассейнов, окружающие котлован города искусственные лес и озеро придавали городу неповторимый колорит. Далеко не всё из задуманного Таманяном было реализовано, но его идеи не потеряли своей актуальности и притягательности и поныне. Поэтому и в наши дни архитекторы Армении продолжают работать над претворением в жизнь идей Таманяна, в частности, Северного проспекта – артерии, связывающей главные площади города. Генлан Еревана был рассчитан Таманяном на 150 000 жителей, однако в том и было гениальное, поистине пророческое решение архитектора, что этот генплан сумел стать основой для всех последующих разработок бурно растущего и развивающегося города.

А. Таманяну принадлежат разработки генпланов и других городов Армении: Ленинакана (Гюмри), Эчмиадзина, Раздана, Степанакерта и Нор-Баязета (Гавар), как и ряда посёлков. Не все из них были осуществлены.

По большому счёту Таманян является градостроителем даже в отдельных сооружениях, где продумана каждая деталь. Пространственность его мышления сказывается в расположении объёмов, исходя из градостроительной ситуации. Каждое его здание является центром определённой застройки, градостроительным акцентом, где, кажется, учтены все возможные варианты дальнейшего развития. Расставив акценты по городу, он обратился к каждому из них в отдельности.

Таманян глубоко проникся основными принципами армянской национальной архитектуры – её монументальной мощью и сдержанностью, строгой красотой, достигаемой правильно выбранными пропорциями, и органической связью частей и деталей друг с другом и с целым, а также удивительной гармоничностью с окружающей средой – столь же строгой и прекрасной природой.

Особое значение для Таманяна приобретает изучение всех составляющих мастерства средневековых зодчих и их возрождение, претворение в жизнь. Это и строительный материал, традиционный для Армении – камень, и строительная техника, и смелые конструктивные решения, и

[8] **Бальян** 2009, 67.

средства архитектурной выразительности. Благодаря Таманяну навыки средневековых мастеров и древний строительный материал – камень, вновь стали использоваться в строительстве современной Армении, получив соответствующее духу времени эстетическое оформление. Обратившись к национальному, как к форме духовного бытия народа, Таманян сумел сохранить самое главное в архитектуре – её своеобразие и национальный образ, которые отражают мироощущение и художественное мышление данного народа и не зависят от веяний времени.

Многое построено Таманяном в Армении, но, конечно, основная его деятельность была сосредоточена в её столице – Ереване. Ныне невозможно представить себе Ереван без таманяновских зданий: Театра оперы и балета, по замыслу Таманяна являющегося центром культурной зоны города, Дома правительства на спроектированной им же площади им. Ленина (ныне – пл. Республики) – центре административной зоны, Национальной библиотеки, Зооветеринарного и Политехнического институтов, Обсерватории университета, находящихся в учебной зоне, и многих других сооружений. Во всех этих зданиях, помимо глубокой продуманности блестящих по своеобразию плановых и объёмно-пространственных решений, ощущается ярко выраженный градостроительный подход зодчего: все они, организуя пространство вокруг себя, являются градообразующими единицами. Примечательно, что даже в таком небольшом объёме, как Обсерватория, зодчий сумел создать центр общей композиции учебной зоны – небольшое, но цельное и монументальное, несмотря на свои небольшие размеры, сооружение[9].

В творчестве Таманяна особое место занимают Дом правительства и здание Театра оперы и балета, ставшие как бы символами города. В функциональном отношении логично и оправданно решённый Дом правительства отличается богатством декоративного убранства. Это здание – яркий пример нового осмысления принципов и средств художественной выразительности национальной архитектуры. Таманян перевёл эстетику древнего зодчества на язык современной архитектуры, и сделал это виртуозно. Примечательно, что объединённые единой композицией фасады

[9] **Яралов** 1950, 29.

здания решены каждый по-своему, соответственно расположению: наиболее сдержанно решён выходящий на улицу фасад, а фасады со стороны проспектов украшены более высокими и разнообразными рельефами. Наиболее богато решён полукруглый фасад, охватывающий часть овала площади Республики, в убранстве которого воплощён принцип средневековой армянской архитектуры многообразия в единстве. Здесь шире и монументальнее решена аркада, в верхнем ярусе увенчанная колоннадой. Торжественная представительность фасадов Дома правительства не делает их холодно-официальными: правильная масштабность, продуманные пропорции, тектоничность, чистота линий и любовная прорисовка всех деталей вкупе с прямо-таки «дышащим» розовым цветом камня придают этому монументальному зданию удивительную теплоту и одухотворённость.

К сожалению, так и не был осуществлён объединяющий все крылья здания круглый вестибюль-башня во дворе, цилиндрический объём которого по замыслу Таманяна должен был возвышаться над сооружением. Поскольку объёмно-пространственная композиция этого здания продиктована не только предъявляемыми к самому зданию требованиями, но и градостроительной ситуацией, то этот объём должен был главенствовать и организовывать всё пространство площади. К сожалению, замысел Таманяна сейчас совершенно искажён не только дальнейшим изменением композиции площади, но и окружающими площадь зданиями, агрессивно ворвавшимися в композицию.

То же самое можно сказать о другом крупномасштабном произведении Таманяна – Театре оперы и балета, который сейчас, в сущности, не отражает полностью то, что хотел сказать автор. Увлечённость театром ещё в 1916–1918 гг. привела Таманяна к оформлению спектаклей, чем он и занялся, сотрудничая с такими выдающимися театральными деятелями, как режиссёры Ю. Юрьев, А. Алексеев-Яковлев, художники М. Добужинский и О. Аллегри. По-видимому, в этот период и созрела у него идея создания крупномасштабного театрального здания, которую он осуществил, спроектировав Театр оперы и балета в Ереване[10], хотя некоторый опыт

[10] **Զոryան** 1978, 12.

проектирования театров он уже имел в России (это были небольшие домашние сцены в особняках в Москве и Петербурге) и в Тебризе (нереализованный)[11]. По замыслу Таманяна, это должен был быть театр совершенно нового типа – массовый народный театр, состоящий из двух соединённых между собой сценической «коробкой» объёмов, в которых были размещены залы – зимний и летний. Этот замысел был осуществлён весьма своеобразным, нетрадиционным для обычных театральных зданий образом: два полукруглых в плане, напоминающих классические греко-римские амфитеатры зала, соединяясь, составляли овал, в центре которого был общий объём сцены, в пространственной композиции возвышающийся над остальными частями здания. В случае многолюдных зрелищ залы могли объединяться. Летний зал не был ограничен внешними стенами и должен был раскрываться в примыкающий к театру сквер. По-новому была решена и сцена одного из залов: открываясь в зал тремя проёмами – большим главным и двумя малыми боковыми, она давала возможность переносить действие и на боковые сцены, фактически создавая возможность своеобразных спецэффектов, весьма новаторских для того времени. В проекте были широко использованы также скульптура и декоративные росписи, ибо, как считал Таманян, «...весьма благоприятным обстоятельством является то, что монументальные сооружения дают возможность включать в архитектуру скульптуру и декоративную живопись. Синтез трёх искусств (архитектуры, скульптуры и живописи) приведёт к расцвету зодчества».

Своеобразие и новаторство в решении Театра оперы и балета было оценено на самом высшем уровне: его проект был удостоен Гран-при и Большой золотой медали на Всемирной выставке в Париже в 1936 году.

К сожалению, и этот замысел великого архитектора не был полностью осуществлён из-за смерти автора, но благодаря сыну Таманяна – Геворку Таманяну, строительство театра в несколько видоизменённом варианте было закончено, и театр стал функционировать в 1939 году. Его мощный единый объём, ставший неотъемлемой частью панорамы Еревана на все времена, играет важную градообразующую роль, а при близком подходе к

[11] **Казарян** 2014, 270.

нему так же, как Дом правительства, удивляет деталями и тонко прорисованными рельефами.

Заключение

Значение блестящей и трагической фигуры Александра Таманяна, ушедшего из жизни со множеством незавершённых замыслов, несвершившихся надежд и неосуществлённых проектов, по истечении времени не умаляется, а возрастает. Многое из сделанного им ещё предстоит переосмыслить, ко многому вернуться, многое довершить.

Александр Таманян оставил свой неизгладимый след в вечной и великой человеческой деятельности, имя которой – архитектура.

БИБЛИОГРАФИЯ

Զորյան Լ. 1978, Թամանյան, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 39 էջ:

Մանուկյան Դ. 2011, Ալ. Թամանյան 1917–1918 թթ., Երևան, ԵՃՇՊՀ հրատ., 72 էջ:

Александр Таманян (сборник документов и материалов), 2000, Ереван, изд. «Гитутюн» НАН РА, 683 с.

Бальян К. 2009, Город, смотрящий на Арарат (в одноимённом сборнике), Москва, Союз архитекторов Армении, 69 с.

Казарян А. 2014, Архитектурная идея Народного дома в Ереване, с. 267–279. http://theatre.sias.ru/upload/voprosy_teatra/2014_1-2_267-279_kazarian.pdf

Олюнина В., Джангиров П. 2019, Львы Мологи (по русским следам Ал. Таманяна), Ереван, «ВМВ-Принт», 352 с.

Яралов Ю. 1950, Таманян, Москва, Государственное издательство архитектуры и градостроительства, 163 с.

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ԴԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Հայկական ճարտարապետություն, ճարտարապետական դպրոց, գլխավոր հատակագիծ, նորդասականություն, ազգային ավանդույթներ, նախագիծ, ստեղծագործություն:

Հայկական ճարտարապետության նոր դպրոցի ստեղծման ակունքներում կանգնած է մի մարդ, ում ստեղծագործությունը վճռորոշ դեր ունեցավ XX դարի Հայաստանի ճարտարապետության համար՝ Ալեքսանդր Թամանյանը:

Թամանյանը երկու մշակույթների ներկայացուցիչ է՝ ռուսական և հայկական: Նա դաստիարակվել է ռուսական մշակույթով, իր գիտակցական կյանքի բավական երկար հատված ապրել և աշխատել է Ռուսաստանում՝ հասնելով այնտեղ մեծ հաջողությունների, իսկ հայկական մշակույթը նրա արյան մեջ էր, և հայաստանյան գործունեության ընթացքում այն լիովին դրսևորվեց՝ տալով նրա ստեղծագործական ուղղվածությանը լրիվ նոր երանգ:

Ճարտարապետական նոր լեզվի որոնումներում համատեղելով իր ստեղծագործության նորդասական ուղղվածությունը ազգային մտածողության և հայկական միջնադարյան ճարտարապետության գեղարվեստական արտահայտչամիջոցների օգտագործման հետ՝ Ա. Թամանյանը դրեց ժամանակակից հայկական ճարտարապետության ազգային յուրահատկության հիմքերը: Նրա ստեղծագործություններում առկա ճարտարապետական երկխոսությունը պատմական ժառանգության և նոր ծավալատարածական հարաբերությունների միջև դարձավ հայ ճարտարապետների բազում սերունդների դավանանքը:

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF ALEXANDER TAMANYAN'S CREATIVITY IN THE FORMATION OF THE SCHOOL OF MODERN ARMENIAN ARCHITECTURE

TER-MINASYAN A.

Summary

Keywords: Armenian architecture, architectural school, master plan, neoclassicism, national traditions, project, creativity.

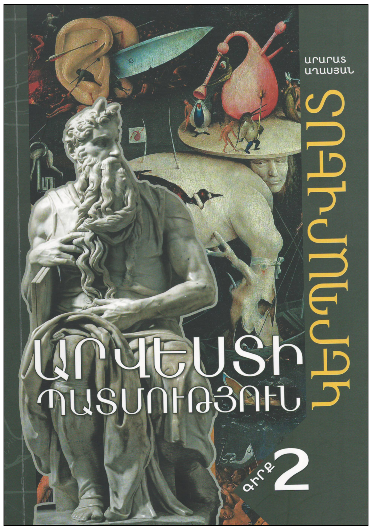
At the origins of the creation of a new school of Armenian architecture stands a man whose work was of decisive importance for the architecture of Armenia in the 20th century, and that was Alexander Tamanyan.

Tamanyan is a representative of two cultures: Russian and Armenian. He was brought up on Russian culture, lived and worked in Russia for rather a long

period of his conscious life, achieving great success there, but Armenian culture was in his blood, and during his activity in Armenia it fully manifested itself, giving a completely new tone to his creative direction.

In the pursuit of a new architectural language combining the neoclassical orientation of his work with national thinking and the use of means of artistic expression of Armenian medieval architecture, A. Tamanyan laid the foundations of the national identity of modern Armenian architecture. The architectural dialogue between the historical heritage and the new volumetric-spatial relations traced in his works became the creed of many subsequent generations of Armenian architects.

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ
BOOK REVIEWS



ARARAT AGHASYAN

HISTORY OF ART: FINE ARTS

(Yerevan, “Armav”, 2022, 308 p.)

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ

ԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ. ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏ

(Երևան, «Արմավ», 2022, 308 էջ)

In 2020, on the initiative of NAS RA Institute of Arts and the Ministry of Education, Science, Culture and Sports of RA, “Armav” Publishers issued Book One of the textbook “History of Art: Fine Arts”, authored by the long-time director, presently – research director at the Institute of Arts, NAS RA Corresponding Member, Merited Worker of Arts of RA, Doctor of Arts, Professor Ararat Aghasyan. At the end of the year 2022, Book Two was presented to students and teachers of Art Colleges, as well as to broad art-loving public. Shortly, the final, third volume is to come out.

It is a pleasure to underscore that such a responsible task, such a long-awaited work has been fulfilled at a high professional level and with fundamental approach by a most knowledgeable and experienced professional, an outstanding intellectual who with his years-long academic and creative activity has contributed a lot to the field of Armenian art studies.

It is unprecedented, highly topical, and truly significant that this is the first untranslated textbook, narrated in the Armenian language.

In Book One, the author described fine arts in chronological sequence, beginning from the primeval to Gothic period. Book Two presents history of art from the Renaissance to the early XX century. It tells about the centers, where European art developed in the XIV–XIX centuries, as well as the life and prominent works by the outstanding artists of the said period. This enables the readers to closely familiarize themselves with the art of such titans of the Italian and Northern Renaissance, as S. Botticelli, Michaelangelo, Leonardo da Vinci, Raphael, Titian, Al. Durer, H. Bosch, and others, to immerse in the atmosphere of the European artistic schools of the XVII–XIX centuries, learn about the Little and Old Dutch masters, reveal the Baroque, Rococo, Classicism, Romanticism, Realism, Impressionism and Post-Impressionism, Symbolism art styles, etc.

If in European art, the transition from the Middle Ages to newer times spanned several centuries, in Russian fine arts it did not take that long and proceeded under the apparent initial influence of European art. In Chapters Five and Six of the volume, the author devoted 70 pages in total to a detailed analysis of the XVIII–XIX century Russian fine arts. The reader acquaints oneself with the portraiture by F. Rokotov, D. Levitzky, V. Borovikovsky, O. Kiprensky, V. Tropinin, classicist sculptures by E. Falcone, M. Kozlovsky, gets insights into P. Fedotov’s genre works, discovers for oneself the genius of K. Bryullov, A. Ivanov, I. Repin, V. Surikov, I. Aivazovsky, admires the landscapes by V. Polenov, A. Savrasov, I. Shishkin and I. Levitan, and so on. An Armenian language narrative on Russian art at such a high academic and educational level is also a novelty in our reality.

An obvious innovation is the idea to introduce Armenian fine arts into the context of the world art. This makes it possible to distinguish and evaluate the authentic Armenian art within the intercultural differences and similarities. Thus, in the final, Chapter Seven of the book, the history of Armenian fine arts from the XIX to the early XX century is presented, beginning from Hakob Hovnatanyan’s creative legacy. It is noteworthy that the author addressed here the oeuvre of illustrious artists from both Eastern and Western Armenia, and after 1915 – of the Armenian Diaspora. A concise, yet holistic and sequential mosaic of the new period of the history of Armenian fine arts is compiled by putting together the creative portraits of various artists. Artworks by S. Nersisyan, G. Bashinjaghyan, Ye. Tadevosyan, V. Surenyants, A. Fetvachyan, P. Terlemezyan, Ye. Voskan, H.

Gyurjyan, S. Khachaturyan, H. Pushman, Z. Zaqaryan, E. Shahin, M. Saryan and others are presented here side by side.

This is an easily comprehensible writing of encyclopaedical scope, academic exactness, polished and rich Armenian language, providing condensed, systematized and updated knowledge. At the same time, it is not just a depository of dry facts. The author sheds light on the historical and social prerequisites of the development of art, dwells on the basics of how to analyze an artwork, understand and interpret its technique, genre, thematic, form and stylistic peculiarities, characterizes the epoch and its prevailing artistic style.

A worthwhile innovation is the glossary, placed on the page margins, the more so as to date, there is no Armenian language dictionary of art terms. Professor A. Aghasyan seems to have bridged this grave gap to some extent.

By providing explanation of professional terms, illustrating with interesting and relevant facts, commenting on and accentuating the causal relationships of events, the author solves an important educational problem – that of teaching to comprehend through understanding, to delve into and analyze on one's own and, as a result, to think on one's own.

A conspicuous merit of the manual is the numerous high quality colorful reproductions between the texts, which illustrate, make the narration more understandable and memorable, form aesthetic taste.

From the general educational perspective, the "Questions and Tasks" section at the end of every Chapter should be pointed out, as it induces the learner to be more concentrated when reading. The detailed and ample legends to artworks are provided with a mention as to their places of storage, which is yet another new and agreeable detail.

The nineteen recommended titles of literature are an important supplement both for teachers and future specialists.

The texts are provided with QR-codes of accompanying films, which is another attractive addition to the book. Their selection and placement are carried out by the editor of the textbook, Head of the Department for Studying Diasporan Armenian Literature at NAS RA Manuk Abeghyan Institute of Literature, PhD in Philology Armen Avanesyan. Quality graphic design is the creation of Aram Urutyan.

This interactive, thought-provoking and topical textbook is unique in not only the Armenian, but also international practice and provides a firm basis for

educating well-bred, intellectual and broad-minded generations. That said, we totally agree with Artur Avagyan, PhD in Art, in whose opinion, “although the volume under review, as well as the textbook as a whole, is designed for art school students and teachers, it is sure to be useful for art specialists and broad art loving public”[1].

The indubitable merit of this work is the role it is called to play in enhancing our national identity and self-esteem.

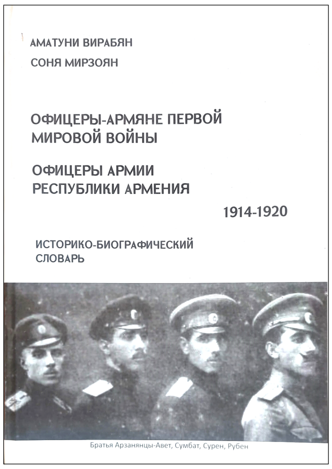
MARGARITA KAMALYAN

PhD in Arts

NAS RA Institute of Arts

mkamalyan@inbox.ru

[1] ***Ավագյան Ա.,*** ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ, Արվեստի պատմություն. կերպարվեստ, գիրք երկրորդ, Երևան, «Արմավ», 2022, 308 էջ // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1(667) հունվար-ապրիլ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2023, էջ 350:



ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՀԱՅ ՍՊԱՆԵՐԸ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՍՊԱՆԵՐԸ: 1914–1920 ԹԹ.՝ ՊԱՏՄԱԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

АМАТУНИ ВИРАБЯН, СОНЯ МИРЗОЯН

ОФИЦЕРЫ-АРМЯНЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ. ОФИЦЕРЫ АРМИИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ 1914–1920 ГГ.

ИСТОРИКО-БИОГРАФИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ

(Ереван, Национальный архив Армении, 2022, 1392 с., 40 с. илл.)

«Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ անմահութիւն»:

Հայաստանի ազգային արխիվը երկար տարիների տքնաջան գիտական պրպտումներից հետո հրատարակել է Առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցած և Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերում ծառայած սպաների պատմակենսագրական բառարանը, որտեղ ներկայացվել են նրանց անցած մարտական ուղին, զբաղեցրած պաշտոնները, պարգևները և այլն: Շրջանառության մեջ մտցվել են բազմաթիվ նորահայտ փաստաթղթեր, որոնց օգնությամբ ճշտվել կամ լրացվել են այս կամ այն սպայի կենսագրական տվյալները: Արձանագրենք, որ կատարվել է լայնածավալ հետազոտական աշխատանք, որում կազմողներ պ.գ.դ. Ամատունի Վիրաբյանին և պ.գ.թ. Սոնյա Միրզոյանին աջակցել են արխիվի մասնագետներ՝ պ.գ.թ. Գոհար Ավագյանը և պ.գ.թ. Հայկ Վիրաբյանը: Կենսագրական ժողովածուի նախապատրաստական աշխատանքներին մասնակցել են Նունե Բալբաբյանը և Սվետլանա Սարգսյանը: Կենսագրական բառարանի կազմմանն օգնել են պ.գ.դ. Սերգեյ Վ. Վոլկովը և մ.գ.թ. Ռաֆայել Մ. Աբրահամյանը: Ուսումնասիրությունը հրատարակվել է Ռուսաստանի Դաշնության վաստակավոր շինարար և բարեգործ Վարդգես Արծրունու (1941–2019) մեկենասությամբ: Ժողո-

վածուում ներկայացվել են ավելի քան 7 հազար հայ սպաների կենսագրություններ[1]:

Պատմակենսագրական բառարանը կազմողները հիմնականում օգտվել են ՀԱԱ-ում պահվող 17 ֆոնդերից, ինչպես նաև ռուսական արխիվներից և համացանցից[2]:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարբեր ռազմաթատերաբեմերի մարտական գործողություններին մասնակցել են զգալի թվով հայ սպաներ: Հայ սպաներ կռվել են Կովկասյան ռազմաճակատի (ռուս-թուրքական) տարբեր զորամասերում, ռուսական իշխանության կողմից կազմված հայ կամավորական-աշխարհազորային խմբերում կամ դրուժինաներում, որտեղ ընդգրկվել են նաև օտարահպատակ հայեր: Խմբերը գլխավորել են նշանավոր հայդուկներ և գործիչներ Անդրանիկ Օզանյանը, Դրաստամատ Կանայանը (Դրո), Համազասպ Սրվանձտյանցը (Համազասպ), Արշակ Գավաֆյանը (Քեռի), Սարգիս Մեհրաբյանը (Խանասորի Վարդան), Հայկ Բժշկյանցը (Գայ), Հովսեփ Արղությանը և ուրիշները: Գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանի բնորոշմամբ, կամավորական խմբերի հրամանատարներն էին «ժողովրդի սիրելի առաջնորդները»[3], իսկ գեներալ Եվգենի Մասլովսկու գնահատմամբ՝ նրանք իրենց ամբողջությամբ նվիրել էին հայրենիքի ազատագրության գործին[4]: Նա միաժամանակ նշում է, որ դրուժինաները կազմակերպվել են քաղաքական նպատակներով[5], քանի որ մարտական գործողություններն ընթանալու էին Արևմտյան Հայաստանում և ռուսական զորքը տեղի հայ բնակչության աջակցության կարիք ուներ:

Հայկական խմբերը կամ դրուժինաները ակտիվ մասնակցություն էին ունենում մարտական գործողություններին և հատկապես անգնահատելի էին հետախուզական գործողություններ իրականացնելու համար: 1914–1916 թթ. ընթացքում նրանք ձեռք են բերում ժամանակակից պատերազմներ վարելու

[1] Офицеры-армяне Первой мировой войны. Офицеры армии Республики Армения. 1914–1920. Историко-биографический словарь. / д.и.н. А.С. Вирабян, к.и.н. С.С. Мирзоян. Ереван, Национальный архив Армении, 2022, с. 30.

[2] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 31.

[3] **Ռ. Սահակյան.** Թովմաս Նազարբեկյանի անտիպ հուշերը, ՎԷմ, 2019, № 1, էջ 277, ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 1, թ. 14–15:

[4] **Е.В. Масловский.** Мировая война на Кавказском фронте 1914–1917 г. Стратегический очерк, Париж, 1933, с. 38.

[5] Նույն տեղում, էջ 40:

փործ, որը հետագայում՝ 1917–1920 թթ. օգտագործվում է թուրք–քրդական ուժերի դեմ պայքարում:

Ռուսական իշխանությունը, ի տարբերություն զինվորականների, կասկածանքով և անվստահությամբ էր վերաբերվում կամավորական խմբերին, ուստի հարմար առիթի էր սպասում՝ դրանք կազմացրելու համար: 1916 թ. ամռանը ռուսական հրամանատարությունը լուծարում է կամավորական խմբերը, որոնց հենքի վրա կազմակերպվում են վեց հրաձգային գումարտակներ, որոնցից մեկը՝ պահեստային: Գումարտակների հրամանատարները ռուսական բանակի հայ սպաներ էին: Գումարտակները մասնակցում են Կովկասյան ռազմաճակատում մղված մարտական գործողություններին, սակայն, կրկին զգուշանալով, հրամանատարությունը նրանց չի միավորում մեկ մարտավարական միավորի մեջ:

Իրավիճակը փոխվում է Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, երբ ռուսական բանակի Գերագույն գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ալեքսեյ Բրուսիլովի 1917 թ. հունիսի 19-ի հրամանով հայկական հրաձգային գումարտակները վերակազմավորվում են երկու գումարտակներից կազմված հրաձգային գնդերի: Հունիսի 28-ի հրամանով հրաձգային գնդերը վերակազմավորվում են Հայկական հրաձգային բրիգադի, որի հրամանատար է նշանակվում գնդապետ, ապա՝ գեներալ-մայոր Պավել Բեժանբեկը (1869–1956)[6]:

1917 թ. հոկտեմբերի 23-ին սկսվում է Հայկական 2-րդ հրաձգային բրիգադի կազմավորումը, որի հրամանատար է նշանակվում փոխգնդապետ Պողոս (Պավել) Տեր-Սարգիսովը (1871–1920): Նոյեմբերի 16-ին Գերագույն գլխավոր հրամանատարության հրամանով սկիզբ է դրվում Հայկական կորպուսի կազմավորմանը, որի հրամանատար է նշանակվում գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանը (Фома Назарбеков, 1855–1931): Կորպուսի մարտակազմը կազմել է 1687 սպա և 10388 զինվոր, ընդամենը՝ 11675 զինծառայող, իսկ Հայկական հավաքական ջոկատինը՝ 179 սպա, 13679 զինվոր և 1000 հեծյալ, ընդամենը՝ 14858 հոգի[7]:

Այս ընթացքում տեղի են ունենում հայկական զորամիավորումների շարունակվող ձևավորումները, որոնք ամենայն մանրամասնությամբ ներկացված են պատմաանձնային բառարանում[8]:

---

[6] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 5–6.

[7] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 15.

[8] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 7–19.

Մասնագետները և ընթերցողները որոշ չափով տեղյակ էին Կովկասյան (ռուս-թուրքական) ռազմաճակատում մարտնչած հայ սպայության գործունեությանը, սակայն նրանց համար նորություն էր ռուս-ավստրիական ճակատում մարտական գործողություններին մասնակցած հայ սպաների կենսագրությունները: Նման վերաբերմունքն ունի մի քանի պատճառներ՝ մասնագետներն ավելի շատ հետաքրքրված էին Կովկասյան ռազմաճակատով, որտեղ տեղի էին ունենում հայ ժողովրդի համար բախտորոշ իրադարձություններ՝ կամավորական շարժում, արևմտահայության ինքնապաշտպանական մարտեր, արևմտահայության ցեղասպանություն, Արևմտյան Հայաստանի վերաշինություն և այլն: Պատճառներից մեկն էլ այն է, որ խորհրդային բանակում ծառայության անցած «նախկին» սպաներն աշխատել են «չհիշել» ցարական կամ ՀՀ բանակներում իրենց զբաղեցրած պաշտոնների և մարտական գործողություններին մասնակցության մասին: Ինչպես հայտնի է, նրանցից ոմանք, ինչպես օրինակ գեներալներ Հովհաննես Հախվերդյանը, Մովսես Սիլիկյանը գնդակահարվեցին, իսկ մյուսները դատապարտվեցին տարբեր պատժաժամկետների:

Ժողովածու կազմողները նշում են, որ Կովկասի փոխարքայությունում ձևավորվել են հայկական 7 դրուժինաներ, որոնց անձնակազմի թիվը հասել է 10 հազարի[9] (էջ 4): Ընդհանուր առմամբ պատերազմին մասնակցել են 250 հազար ռուսահպատակ հայեր, Ֆրանսիայից, Մեծ Բրիտանիայից և ԱՄՆ-ից՝ 50 հազար հայեր: Շուրջ 300 հազար հայ զինծառայողներից 60 հազարը սպանվել կամ վիրավորվել է (էջ 4):

Հարկ ենք համարում նշել, որ արտասահմանից, հատկապես ԱՄՆ-ից որպես կամավոր ժամանած հայերից ոչ բոլորը մասնակցեցին մարտական գործողություններին:

Ժողովածուն կազմողների կատարած ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցել են 6440 հայ սպաներ, որոնցից.

№	Կոչումը	թիվը
1.	գեներալ	65
2.	գնդապետ	225
3.	փոխգնդապետ	155

[9] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 4.

5.	կապիտան[10]	285
6.	ռոտմիստր[11]	27
7.	շտաբս-կապիտան[12]	540
8.	շտաբս-ռոտմիստր[13]	46
9.	պորուչիկ[14]	1035
10.	պոդպորուչիկ[15]	1290
11.	կորնետ[16]	85
12.	պրապորշչիկ[17]	2450[18]

Նշված սպաներից մարտական գործողությունների ընթացքում զոհվել, անհայտ կորել կամ մահացել են շուրջ 240-ը[19]: 720 սպաներ մասնակցել են հակաբոլշևիկյան Սպիտակ շարժմանը: Նրանցից 65-ը զոհվել կամ գնդակահարվել են բոլշևիկների կողմից[20]:

1918–1920 թթ. հայկական բանակում ծառայել են Առաջին աշխարհամարտի մասնակից ավելի քան 3400 սպա, որոնցից 2785-ը հայեր էին, իսկ 615-ը՝ այլազգիներ էին, հիմնականում՝ ռուսներ[21]:

Հայկական առանձին բանակային կորպուսում ծառայել են.

№	Կոչումը	թիվը
1.	գեներալ[22]	49

[10] Գլխապետ, ՀՀ բանակում՝ տե՛ս «Ռազմիկ», Երևան, 1920, № 1:

[11] Ավագ սպայական կոչում հեծելազորում, որը համապատասխանում է հետևակի կապիտանին:

[12] Ավագ սպայական կոչում, որը տրվում էր վաշտի հրամանատարներին:

[13] Ավագ սպայական կոչում՝ հեծելավաշտի հրամանատարի օգնական շարային գծով: ՀՀ բանակում՝ փոխգլխապետ, տե՛ս «Ռազմիկ», 1920, № 1:

[14] Կրտսեր սպայական կոչում: ՀՀ բանակում՝ տեղակալ, տե՛ս «Ռազմիկ», 1920, № 1:

[15] Կրտսեր սպայական կոչում: ՀՀ բանակում՝ փոխ-սպա, տե՛ս «Ռազմիկ», 1920, № 1:

[16] Կրտսեր սպայական կոչում:

[17] Կրտսեր սպայական կոչում: ՀՀ բանակում՝ վառատար, տե՛ս «Ռազմիկ», Երևան, 1920, № 1:

[18] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 31.

[19] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 31.

[20] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 31.

[21] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 31.

[22] 1920 թ. մայիսի 28-ին կառավարությունը շնորհակալություն է հայտնել ՀՀ բանակի սպարապետ, հետևազորի գեներալ Թ. Նազարբեկյանին՝ մատուցած ծառայության համար: Գեներալ-մայորներ Դանիել Բեկ-Փիրումյանը և Կոստանդին Գամազյանը արժանացել են գեներալ-լեյտենանտի կոչման, տե՛ս «Ռազմիկ», 1920, № 4:

2	գնդապետ[23]	140
3.	փոխգնդապետ[24]	115[25]

Գեներալներից 16-ը, գնդապետներից 73-ը և փոխգնդապետներից 50-ը պատկանում էին այլ ազգությունների[26]: Այս սպաներից 80-ը 1918–1919 թթ. ծառայել են Սպիտակ բանակում[27]: Հայկական բանակի շուրջ 160 սպա զոհվել է ծառայության բերումով կամ մահացել տարբեր հիվանդությունների հետևանքով[28]:

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո 1921 թ. հունվարին 850 սպա ձերբակալվել և ուղարկվել է Բաքու՝ 11-րդ Կարմիր բանակի «տրամադրության» տակ, որից հետո նրանց աքսորել են Ռյազանի համակենտրոնացման ճամբար[29]:

Շուրջ 150 սպա մասնակցել է 1921 թ. փետրվարյան հակաբոլշևիկյան ապստամբությանը: Նրանց մի մասը հեռացել է արտասահման, ապա նրանց որոշ մասը 1921–1922 թթ. վերադարձել է Խորհրդային Հայաստան: Շուրջ 635 սպա ծառայության է անցել Կարմիր բանակում, իսկ նրանցից 330-ը մասնակցել է Հայրենական Մեծ պատերազմին[30]:

1920–30-ական թթ. 635 սպա գնդակահարվել է, և մոտ 200-ը բանտարկվել, 25-ը ձերբակալվել և որոշ ժամանակ անց ազատ են արձակվել[31]: Նրանցից պորուչիկ Սամվել Համբարձումյանը (1894–1955-ից հետո) մասնակցել է պատերազմին, ապա ծառայել ՀՀ Հայկական 2-րդ հետևակային գնդում: 1921 թ. հունվարին աքսորվել է Ռյազանի համակենտրոնացման ճամբար, սակայն նրան հաջողվել է փախչել, որից հետո ծառայության է անցել Կարմիր բանակում և նույնիսկ տեղավորվել է դասալքության դեմ պայքարի դաշտային հանձնաժողովում: 1938 թ. ձերբակալվել և դատապարտվել է 10 տարվա բանտարկության, ապա ազատ է արձակվել և աքսորվել է Ղազախստան[32]:

---

23 ՀՀ բանակում՝ գլխապետ:

24 ՀՀ բանակում՝ փոխգլխապետ:

25 Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 31.

26 Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 31.

27 Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 31.

28 Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 31.

29 Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 31.

30 Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 31.

31 Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 141–142.

32 Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 31.

Կենսագրական բառարանում ներկայացվել են այն հայ զինծառայողները, որոնք պարգևատրվել են Գեորգիևյան խաչի երեք կամ չորս խաչերով[33]: Այս պարգևը տրվում էր մարտերում աչքի ընկած շարքայիններին և կրտսեր սպաներին: Հավելենք, որ 1992 թ. Ռուսաստանի Դաշնության Գերագույն խորհրդի հրամանագրով վերականգնվել է «Գեորգիևյան խաչի» կարգավիճակը:

Ժողովածուի կազմման համար օգտագործվել են համացանցի մի քանի կայքէջեր, որոնք հնարավորություն են տվել լրացնել այս կամ այն անձի կենսագրության, անցած մարտական ուղու հետ կապված հիմնախնդիրները, որոնցից մի քանիսը կցանկանայինք ներկայացնել:

Պոդպորուչիկ Լևոն Գեորգիի Բաշինջաղյանը (1893–1938) ուսանել է Ս. Պետերբուրգի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետում, մասնակցել է Աշխարհամարտին: Ավարտել է Պավլովյան ռազմական ուսումնարանը (1.12.1916): Ծառայության է անցել ՀՀ բանակի հետախուզությունում, ապա՝ հակահետախուզությունում: Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո նա վտարանդել է Պարսկաստան (1921–1922), ապա վերադարձել է հայրենիք: Շարունակել է ուսումը Պետրոգրադում: Աշխատել է տարբեր գիտահետազոտական ինստիտուտներում: Ձերբակալվել և գնդակահարվել է 1938 թ. հոկտեմբերի 17-ին: Սպան նշանավոր գեղանկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանի (1857–1925) որդին էր[34]:

Նշանավոր կինոբեմադրիչ Համո Բեկնազարյանի ավագ եղբայրը՝ կապիտան Գրիգորի Բեկնազարյանը (1887–1918) մասնակցել է պատերազմին, ծառայել Հայկական 6-րդ հրաձգային գնդում: Մարտի ընթացքում ստացված վերքերից մահացել է հոսպիտալում[35]:

Պորուչիկ Արտեմ Հովհաննիսյանը (Օվանեսով Խան-Կոտուրսկի, ?–1930), պատերազմի ժամանակ զբաղեցրել է Ռումինական ռազմաճակատում Սևծովյան նավատորմի շտաբի հակահետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնը: ՀՀ զինված ուժերում զբաղեցրել է տարբեր պաշտոններ, որոնց թվում՝ Գլխավոր շտաբի հակահետախուզական բաժանմունքի պետի (1918), ՀՀ զորքերի հրամանատարի շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատարի պաշտոնները[36]:

---

[33] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 31.
[34] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 291.
[35] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 305.
[36] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 898.

Առաջին աշխարհամարտի մասնակիցներ են Միխայիլ (Միքայել, 1892 – 1920) և Գեորգի (1886– ?) Մանասերյան (Մանասերյանց) եղբայրները: Նրանցից ավագը՝ Գեորգին ծառայել է ՀՀ բանակում: Խորհրդային տարիներին ծառայել է ռազմա-ճարտարագիտական վարչությունում[37]:

Փոխգնդապետ Խորեն Իգիթխանյանը (1887–1938) իր զինվորական ուղին սկսել է 1907 թ.: Թիֆլիսի հետևակային ուսումնարանի շրջանավարտը (1912 թ.) լրացուցիչ քննություն հանձնելով ստացել է հրետանու սպայի որակավորում: Մարտնչել է ռուս-ավստրիական ճակատում: Հայկական 2-րդ հրաձգային–հրետանային բրիգադի 1-ին մարտկոցի հրամանատարն էր: Մասնակցել է Սարդարապատի և Բաշ Ապարանի ճակատամարտերին (1918 թ. մայիս): Հայ-վրացական պատերազմի մասնակից է (1918 թ.): Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո աքսորվել է Ռյազանի համակենտրոնացման ճամբար (1921 թ. հունվար), սակայն նրան ճանապարհին հաջողվել է փախչել, ապա ծառայության է անցնել Կարմիր բանակում, որտեղ զբաղեցրել է տարբեր հրամանատարական պաշտոններ:

Գրիգորի Խախանյանը (Գրիգոր Տեր-Խախանյան, 1895–1939), Համաշխարհային պատերազմին մասնակցել է պրապորշչիկի կոչումով: Զինվորագրվել է Կարմիր բանակին և մասնակցել է Պետրոգրադում Ձմեռային պալատի գրոհին: Ռուսաստանում քաղաքացիական և խորհրդա–լեհական պատերազմների մասնակից է (1918–1920): Ուսանել է Բարձրագույն հրամանատարական կազմի ռազմա-ակադեմիական դասընթացներում (1923–1924), եղել է պրոֆ. Ն.Ե. Ժուկովսկու անվան օդային նավատորմի ակադեմիայի զինվորական ֆակուլտետի պետ (06.1924-ից), Մ.Վ. Ֆրունզեի անվան Ռազմական ակադեմիայի գլխավոր ղեկավար (06.1929-ից), կորպուսի հրամանատար (15.02.1936): Դարձել է Ստալինյան բռնությունների զոհ (23.02.1939)[38]:

Ներկայացված է Խորհրդային Միության մարշալ, Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Հովհաննես Բաղրամյանի (1897–1982) մարտական ուղին, որը սկզբնապես ունեցել է կորնետի կոչում, մասնակցել է Սարդարապատի ճակատամարտին (1918 թ. մայիս): Հետագայում անցել է ծառայության խորհրդային բանակում, աչքի է ընկել զորավարական տաղանդով Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին (1941–1945), որից հետո զբաղեցրել է տարբեր պաշտոններ, որոնցից կառանձնացնենք ԽՍՀՄ զինված ուժերի

[37] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 692–693.

[38] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 1270–1271.

թիկունքի պետի պաշտոնը[39], որը նաև իրականացրել է ռազմական հետախուզության հետ կապված աշխատանքները:

Հակոբ Մելքումյանը (Յակով Մելքումով, 1885–1962), Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակից է: Շնորհվել է պրապորշչիկի (24.02.1916), կորնետի (31.05.1916), ապա՝ շտաբս-ռոտմիստրի կոչում: Մոսկովյան 1-ին հեծելազորային գնդի հրամանատարն էր (1918): Մասնակցել է Կենտրոնական Ասիայի խորհրդայնացմանը և Օսմանյան կայսրության նախկին ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի ուժերի դեմ մղված մարտերին: Ավարտել է Բանվորա-գյուղացիական բարձրագույն ակադեմիական կուրսերը (1924), Մ. Ֆրունզեի անվան բանվորա-գյուղացիական ակադեմիան (1934): Ծառայել է տարբեր վայրերում, հիմնականում՝ Կենտրոնական Ասիայում: Ունեցել է կորպուսի հրամանատարի կոչում: Բռնադատվել է 15 տարվա բանտարկության (1937), արդարացվել է (1954) և պահպանել է զինվորական կոչումը[40]:

Կորգանովների (Ղորղանյանների) ընտանիքի 28 ներկայացուցիչներ մասնակցել են Առաջին համաշխարհային պատերազմին, մի մասը ծառայել է ՀՀ և Սպիտակ բանակներում[41]: Նրանցից առավել նշանավորը գեներալ-մայոր Գաբրիել Կորգանյանն է (1880–1954)[42]:

Անդրեյ Մելիք-Շահնազարով (Անդրանիկ, 1887– 1937), փոխգնդապետ. Կարմիր բանակի գեներալ-լեյտենանտ: Ավարտել է Սուվորովյան կադետական ուսումնարանը Վարշավայում (1906), ապա՝ Նիկոլաևյան հեծելազորային ուսումնարանը, որտեղ նրան շնորհվել է կորնետի կոչում: Առաջին աշխարհամարտի մասնակից, որի ընթացքում արժանացել է տարբեր սպայական կոչումների՝ պորուչիկ, շտաբս-սպա, փոխգնդապետ, ռոտմիստր, փոխգնդապետ (29.10.1917): Հայկական 1-ին հեծելազորային գնդի հրամանատարն էր (մարտ, 1918): Նրա համհարզն է եղել կորնետ Հ. Բաղրամյանը (հետագայում՝ Խորհրդային մարշալ): Մասնակցել է բոլշևիկյան մայիսյան խռովությանը (1920): Խորհրդային տարիներին Հայկական առանձին հեծյալ բրիգադի հրամանատար էր, պրոֆ. Ն.Ե. Ժուկովսկու անվան Ռազմա-օդային ակադեմիայի հրամանատարական ֆակուլտետի հրամանատար (1931 թ. մարտից): Զբաղեցրել է

39 Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 268–269.

40 Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 782.

41 Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 618–625.

42 Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 620.

տարբեր հրամանատարական պաշտոններ: Ստալինյան բռնությունների զոհ է[43]:

Սիլիկյաններ ազնվական տոհմից ծառայության են անցել շուրջ ութ հոգի, որոնցից նշանավոր է Սարդարապատի ճակատամարտի հաղթանակի հեղինակներից մեկը՝ գեներալ-լեյտենանտ Մովսես Սիլիկյանը (1862–1937)[44]:

ՀՀ առաջին ռազմական նախարար, գեներալ–լեյտենանտ Հովհաննես Հախվերդյանը (Ախվերդով Իվան, 1873–1931), որը 1890 թ. ծառայության է անցել ռուսական բանակում և զբաղեցրել է տարբեր հրամանատարական պաշտոններ, մասնակցել է պատերազմին սկզբնապես ռուս-ավստրիական ռազմաճակատում, ապա տեղափոխվել է Կովկասյան ճակատ: 1918 թ. հուլիսի 24-ից մինչև 1919 թ. մարտի 27-ը եղել է ՀՀ ռազմական նախարար, Զբաղեցրել է այլ պաշտոններ: Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո ձերբակալվել և ուղարկվել է Մոսկվա, ապա՝ ազատ է արձակվել: Բնակություն է հաստատել Պետրոգրադում: 1930 թ. ձերբակալվել, ապա գնդակահարության է դատապարտվել խորհրդային պետական անվտանգության կողմից հորինված «Վեսնա» ընդհատակյա հակախորհրդային կազմակերպությանն իբր, անդամակցելու համար[45]: Նշենք, որ նման ճակատագրի են արժանացել շուրջ 13 հազար նախկին սպաներ[46], որոնցից շուրջ հազարը դատապարտվել է գնդակահարության[47]:

Ժողովածուում ներկայացվել է ՀՀ բանակի գեներալ–մայոր Հարություն Հովսեփյանցի (Արտեմ Օսիպյանց, Օսեփյանց, 1872–1921) կենսագրությունը: Նա ավարտել է Թիֆլիսի հրետանային յունկերական[48] ուսումնարանը (1889), մասնակցել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռուս-թուրքական ռազմաճակատի մարտական գործողություններին՝ Հայկական I կամավորական

---

[43] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 769.

[44] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 1049–1051.

[45] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 234–235. Ավելի մանրամասն տե՛ս **А. Ганин.** В тени «Весны». Бывшие офицеры под репрессиями начала 1930-х годов. Родина, 2014, № 6, с. 95–101.

[46] **А. Ганин.** В тени «Весны». Бывшие офицеры под репрессиями начала 1930-х годов. http://orenbkazak.narod.ru/PDF/Micro.pdf (մուտք՝ 11.04.2023).

[47] https://web.archive.org/web/20190703001800/http://encspb.ru/object/2804021801 (մուտք՝ 11.04.2023).

[48] Կրտսեր սպայական կոչում:

դրուժինայում[49]: ՀՀ-ում զբաղեցրել է տարբեր հրամանատարական պաշտոններ, մասնակցել է Լոռիի խորհրդայնացմանը (1921)[50]:

Ժողովածուում կան մի շարք ոչ էական անճշտություններ, որոնց վրա կցանկանայինք կենտրոնացնել կազմողների ուշադրությունը:

Նշվում է, որ գեներալ Թ. Նազարբեկյանը 1914 թ. նոյեմբերի 6-ին նշանակվել է 66-րդ հետևակային բրիգադի հրամանատար (էջ 5): Գեներալի հուշերի համաձայն իրեն նշանակել են վերը նշված զորամասի պետի օգնական[51] (տեղակալ), ապա՝ Կովկասյան 2-րդ հրաձգային բրիգադի ժամանակավոր հրամանատար[52]:

Ամփոփելով գրախոսությունը, հարկ ենք համարում նշել, որ կազմողների կողմից կատարվել է ծանրակշիռ հետազոտական աշխատանք: Եթե խորհրդային շրջանում առավել մեծ ուշադրություն էին դարձնում խորհրդային բանակում ծառայած հայ զինծառայողներին, ապա ներկա պատմակենսագրական բառարանով հասարակայնությանը ներկայացվում են ռուսական բանակում Առաջին աշխարհամարտում ծառայած հայազգի սպաների և Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերում ծառայած հայ, ռուս և այլ ազգերի սպաների ոչ միայն կենսագրականը, այլև անցած մարտական ուղին:

Հրապարակումով մեկ անգամ ևս հերքվում է այն թյուր կարծիքը, որ հայերը երբևիցե չեն եղել զինվորական ազգ, մշտապես ենթարկվել են տարբեր նվաճողների հալածանքների: Հայկական զինվորական ավանդույթներն իրենց արտահայտությունն են գտել տարբեր ժամանակաշրջաններում հայոց անկախության համար մղված բազմաթիվ մարտերում: Ներկայացված պատմակենսագրական բառարանը մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ հայության մարտական ունակությունները հանդես են գալիս, երբ հնարավորություն է ստեղծվում վերականգնել հայկական զինուժը: Հայոց գենը իր մեջ պահպանել է ռազմական ոգին, որի վկայությունն է ներկա բառարանում ներկայացված ռուսական զինուժում ծառայած զինվորականությունը: Կարծում ենք, որ պատմակենսագրական բառարանը կհանդիսանա այն կարևոր սկզբնաղբյուրը, որը հնարավորություն կտա հետազոտողներին լրացնել այս կամ այն զինծառայողի ոչ միայն կենսագրական, այլև անցած մարտական ուղին:

[49] **Ռ. Սահակյան.** Թովմաս Նազարբեկյանի անտիպ հուշերը, ՎէՄ, 2019, № 1, էջ 281:

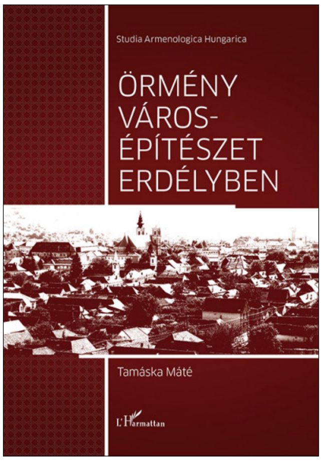
[50] Офицеры-армяне Первой мировой войны, с. 884–885.

[51] **Ռ. Սահակյան.** Թովմաս Նազարբեկյանի անտիպ հուշերը, ՎէՄ, 2019, № 1, էջ 273:

[52] Նույն տեղում, էջ 274:

Համոզված ենք, որ նման մի ուսումնասիրություն կստեղծվի՝ նվիրված Արցախյան ազատամարտին, որտեղ անպայառ կներկայացվեն այդ ժամանակաշրջանի հայ և այլազգի զինծառայողները, որոնք իրենց ծանրակշիռ լուման ներդրեցին Արցախ աշխարհի ազատագրության և պաշտպանության նվիրված մարտական գործողություններին:

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ
Պատմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
rubensahakyan58@gmail.com



MÁTÉ TAMÁSKA

ÖRMÉNY VÁROSÉPÍTÉSZET ERDÉLYBEN

(L'HAMATTAN PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM, 2020, 194 PAGES)

If we look for examples of positive survival strategies in the history of peoples subjected to extraordinary challenges, Armenians undoubtedly stand out in this respect, and Armenians in Transylvania are no exception of it either. When in 1719 the Saxons expelled the Armenians, who were considered unwanted competitors, from Bistrita under the pretext of spreading a plague epidemic, they responded to this unfairness against them by settling after the expulsion in Szamosújvár on the site of a goose pasture, where they created practically out of scratch Armenopolis, the "Armenian metropolis," which became the only planned city in Transylvania at that time.

Trade and city building are mentioned in the literature as the basis of the well-known image of this minority of Transylvania, the Armenians, who for a long time used the romantic and myth-creating historiographical material of the turn of the century as a basis, relying primarily on the sources of Kristóf Szongott[1]. This has only been reassessed in recent decades. An important stage of this process is the book by Máté Tamáska entitled Armenian Urban Architecture in Transylvania. From Living Tradition to Cultural Heritage (in Hungarian), which is the first to compare the development of urban architects in Szamosújvár (Gherla), Erzsébetváros (Dumbraveni), Gyergyószentmiklós (Gheorgheni) and Csíkszépvíz (Frumoasa), home to the four great Armenian-Hungarian colonies of Transylvania, in the 18th century.

The author formulates several theses in the preface to his book. According to him, when talking about urban architecture, several approaches are conceivable: on the one hand, starting from the specific conditions of Transylvania as a region, and on the other hand, in the context of the

[1] Kristóf Szongott (1893): Szamosújvár, the Hungarian-Armenian metropolis in writing and in pictures, Aurora, Szamosújvár; Szongott Kristóf (1901–1903): The Hungarian Armenian metropolis, volumes 1–3, Aurora, Szamosújvár.

architectural discourse of Armenians. He finds the latter approach ineffective because by the beginning of the 19th century the Armenians of Transylvania, which entered into union with the Roman Catholic Church, had practically lost their cultural ties with their native land, which resulted in a loss of language on the one hand and a fall within the competence of Catholic culture in Central Europe on the other. This process took place earlier there, so Armenian architecture in Transylvania from the 18th and 19th centuries bears no relation to the traditions of Armenia. The oriental style that developed from Byzantine architecture, which accompanied Armenians as far as neighbouring Moldova, was interrupted when it crossed the Carpathians. Based on this fact, Tamáska makes the first thesis of the introductory chapter to his book, according to which, if there is no influence in religious Armenian architecture between the Caucasus, the Crimea, Moldova and Transylvania, then even less can be expected in the field of secular monuments, especially urban architecture. Accepting this basic thesis, the author unfolds his topic primarily starting from the conditions of Transylvania.

The other fundamental thesis is that the author considers urban architecture as a cultural product that can be analyzed, using sociological methods of architecture, so unlike classical architectural examination, he does not consider the form itself as the object of investigation, but aims to understand the content that the form expresses and carries, i.e. understanding the cultural content conveyed by a given architectural pattern. According to this view, Armenian architecture should be understood as a cultural-social process, not as a work of architecture. In this case, the cultural process should be understood as the history of the integration and assimilation of the Armenian colony, as well as the spatiality and architectural imprint of this story.

The author seeks answers to questions such as who the Armenian colony considered to be a model group, how its tastes changed, how it related to the local architectural traditions. Because of these questions, "cultural integration," "assimilation," "pattern following" become keywords throughout the book.

In terms of structure, the volume contains four major thematic units, where the author first clarifies questions of the history of science and methodology, and then discusses the changing patterns of cultural identity. The section dealing with the identity of Armenians, builds on a rich literary apparatus, while outlining a four-step assimilation process, primarily referring to the example of

Szamosújvár (Gherla). When discussing the identity of Armenians, the author points out that, in addition to loyalty to the host society and limited ecclesiastical autonomy, the third pillar of the 19th-century Armenian image is the emphasis on civilizational achievement. Tamáska highlights the issue of civilizational achievement because, according to him, the theme of city building fits into this topos from two aspects: on the one hand, because of the inclusion of the ancient Armenian capital, Ani, from the collective memory, and on the other hand, because of the prominent role of Szamosújvár (Gherla). Although local history works emphasize the urban design performance of the settling Armenian diaspora in the case of Gyergyószentmiklós (Gheorgheni), Erzsébetváros (Dumbraveni) and Csíkszépvíz (Frumoasa), they also emphasize the regional embeddedness. However, only in respect of Szamosújvár is it customary to refer to "pure" Armenian architecture, where the Armenian character and architectural excellence together created the basis for the development of the special status of the city. Tamáska puts it this way: "Szamosújvár is the Transylvanian equivalent of the saintly and mythicized Ani, the place of memory of Hungarian-Armenian identity" (Tamáska 2020:42).

The second thematic unit continues to examine the external relations of the Armenian colonies, but here the aspects of urban history come to the fore. The author emphasizes that at the beginning of the 18th century Armenian trading centres were "new cities" in a stable settlement system that had been operating for centuries, consequently independent Armenian urban development had to overcome the disadvantage that Armenians could not occupy the most advantageous positions geographically. At the same time, Székelyföld (Szeklerland), already in a peripheral position, formed a separate entity within Transylvania both in space and social consciousness, while Szamosújvár and Erzsébetváros had to compete with existing centers such as Kolozsvár (Cluj-Napoca), Beszterce (Bistrita), Szeben (Sibiu) and Medgyes (Medias).

In the third thematic unit, the author discusses the structure of cities, street and land systems, and their cultural embeddedness. In fact, it is here that it becomes clear how decisive the status of Armenians was in shaping the settlement landscape. At the same time, the author also points out that the Armenian city was not built entirely separately, but loosely connected to an existing city or to the settlement core of Váralja. Thus, in the structure of Armenian cities, a kind of compulsion to adapt can always be detected. On the

fourth level of comparison, the author gives a description of the cityscapes of the early 20th century, building on the abundant source material: postcards, cadastral maps, the building statistical data series of the modern census of 1910, and the revival of homeland knowledge literature.

In Chapter 5, entitled The Changing Relations between the City and the Country, the author formulates several connections with regard to landscape environment. First, he mentions that the close relationship between cities and landscape explains the rapid architectural adaptation of the settled Armenians, but also how the relatively large differences in the architecture of the colonies could have developed. The most peculiar feature is how the distance from the landscape and primary landscape cultivation strengthened the similarity between the architects of the colonies, since Armenians initially had similar status in all four locations, being merchants and artisans, and accordingly reflected in their architecture the use of land independent of primary agricultural production or storage needs from basement to attic. The third aspect is that until the 17th century a new settlement could only be established in Transylvania by adapting to the already existing feudal framework. Tamáska also points out that urban architecture is not deterministic, since the natural environment offers a variety of building materials, and the kind of building materials the population uses depends on their habits and knowledge. In Transylvania, Armenians settled in two cultural regions: Saxony and Szeklerland. Both were autonomy areas of medieval origin created for defensive purposes. In the parts of Saxony they were built mainly of stone, while in the Szeklerland areas they were built mainly of wood, and the Armenian colonies settled here adapted to local traditions.

Tamáska sees one of the key moments in the spectacular development of the Armenian colonies in the fact that the Transylvanian city network showed unevenness and gaps. The absolute monarchy of the 18th century-maintained units, performing permanent administrative functions in the occupied manor areas and operated economic mechanisms across regions, but the urban network inherited from the Middle Ages was not suitable for this either in Northern Transylvania or in Szeklerland. Here, partly with the support of the Viennese court, a chain of medium- and small-town towns was created as part of the transformation of the urban network in the 18th and 19th centuries. According to Tamáska, the spectacular development of Szamosújvár and Gyergyószentmiklós at different times, the ambivalent urbanisation of

Erzsébetváros and the situation of Csíkszépvíz become understandable in context of this process. In addition to the general tendencies of the cities of the Armenian colonies, the author also points out an important peculiarity, namely that while in the 18th century the commercial functions of urbanization predominated, by the end of the 19th century state-administrative functions came to the fore. Although these processes were characteristic of other cities as well, the dynamics that transformed the merchant city into an administrative city can already be considered a characteristic of Armenian feature.

Tamáska also points out that the adaptation of Armenians to settlement structures can also be seen in the internal structure of settlements, as they had to build their colonies outside the already existing real manor walls and symbolic social walls. As a characteristic feature of this process, during the 18th and 19th centuries the Armenian colonies became the new settlement centers, either as in Szamosújvár and Csíkszépvíz, where the centre of the whole settlement shifted compared to the former village core, or as in the case of Erzsébetváros and Gyergyószentmiklós, where the most valuable inner territories gradually became the property of the Armenians.

One of the characteristics of Tamáska's diverse and multidirectional approach is that in addition to macro level approaches, micro level analyses are also included in the presentation of comparative city structures, so we not only get a comprehensive picture of cities, but also the presentation of the buildings that give each city its specific character. He devotes a separate subsection to sacred architecture, then to public buildings, and finally outlines the process in which changes can be seen from Armenian houses to tenement palaces.

One of the exciting chapters of Tamáska's book is the interpretation of the visual connections of the Armenian settlement landscape, in which instead of analytical analyses, the relationships of urban architectural ensembles come to the fore. The author tries to show the effect that the cityscape has on the viewer. At the same time, he also takes into account the specific phenomenon that when interpreting the cityscapes of the early 20th century, contemporary experiences can only be reconstructed to a limited extent, while the general relationships of spatial structures have been preserved. Churches form such lasting accents, while with the change in the composition of the population at the turn of the century, significant Armenian building elements such as the promenade, cafés, skating rinks and casinos are no longer part of the cityscape. When describing

the cityscapes, however, the author does not rely solely on the conditions observed today, but also draws extensively from the collection of postcards of the time. In Chapter 8, Armenian Cityscapes, he devotes a subchapter to the silhouette of the city (The Silhouette), i.e. the skyline that it is considered the most important component of the landscape embeddedness of the settlement. Tamáska emphasizes that the landscape and city merged into a silhouette only in Szamosújvár, and concludes that while Armenian houses appear in an emphatically rural environment in Csíkszépvíz, in Gyergyószentmiklós, which is similarly located, the urban character becomes emphasized; and while in the less urban character of Erzsébetváros the urban character comes to the fore, Szamosújvár has survived in the public consciousness as a silhouette, fixing the harmony of the city and its surroundings.

With regard to streets and squares, the author draws attention to the fact that the streetscape of Armenian cities is primarily determined by two seemingly contradictory features, where the Armenian streetscape is on the one hand is an imprint of architecture using local traditions and raw materials, and on the other hand it has absorbed urban and metropolitan patterns. As an example, he mentions Szamosújvár, where the rural mansion architecture of the region was combined with the decorative art of masters from Kolozsvár, Austria and South Bohemia. The author considers the landscaping of public spaces belonging to the value system of the Armenian bourgeoisie to be an important element.

With regard to the architectural features of the residential houses, Tamáska points out that the 18th century was not the case. Armenian families of the 19th century formed a dynasty, and the townhouse as a miniature castle or mansion became a status symbol of the family. At the same time, the houses had to meet commercial needs, so the representative Baroque character of the city cores was mixed with the scenes of economic activity, where Armenians tried to reduce differences between the host population and their own values and way of life by adopting architectural patterns from the environment. However, the end of the 19th century brought about a significant change,when the former Armenian Baroque cityscape gradually gave way to new urban scales. This process was inseparable from the new role of the Armenians, who went from foreigners to privileged members of the order, and then to committed supporters of the Hungarian nation. The imposing office buildings and schools of the turn of the century represented this relationship of Armenians to the Hungarian state

nation in the cityscape. Sacred construction remained a key element of Armenian cityscapes, in which the loyalty of the newly connected population to the Church of Rome played a major role. According to Tamáska, "The segregation and the integration appearing simultaneously in cityscapes faithfully express the internal social movements of the early 20th century. For Armenians shrinking from majority to minority (Erzsébetváros, Szamosújvár) and from a significant minority to a diaspora (Gyergyószentmiklós, Csíkszépvíz), assimilation has become inevitable." The fact that a significant part of Transylvanian Armenians left the colonies and partly moved from Romania to Hungary was also reflected in the development of Armenian urban structures. This is why the author said in the introduction to his book that "Armenian architecture in Transylvania has become a cultural heritage from a living tradition in the 20th century". (Tamáska 2020: 13). In the closing part of his book, the author emphasizes that "The fundamental aim of the comparative study of Armenian urban architecture in Transylvania was not to describe the architectural form, but to explore the social content expressed in that form " (Tamáska 2020: 177).

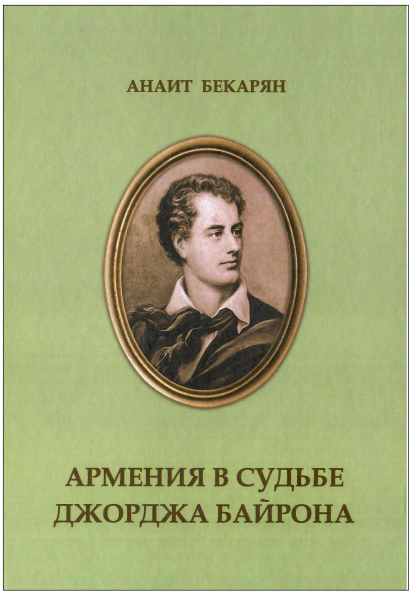
Máté Tamáska's book Armenian urban architecture in Transylvania presents the urban design characteristics of Transylvanian Armenians in a modern, multidisciplinary approach. Its language is not burdened with unnecessary scientific jargon, and its vivid descriptions make its text enjoyable not only for the narrow profession. The present book can be regarded as a significant stage in presenting a new approach, but it is also noteworthy for the author's efforts to bring the landscape of settlements closer to both the profession dealing with architecture and the average reader and the introduction of sociology of architecture based on social history.

ÉVA BLÉNESI

PhD in Literature

Budapest, Hungary

eva.blenesi59@gmail.com



THE IMMORTALITY OF THE GENIUS

ANAHIT BEKARIAN

ARMENIA IN GEORGE BYRON'S DESTINY

(Yerevan Publishing House "Gitutyun" 2023. 196 p.)

The book by Anahit Bekaryan, a researcher of Byron studies, reflects undisguised love and careful consideration of each fact related to the life and literary legacy of the 19th-century great poet George Byron. Addressed to Russian readers, it crowns the wreath of cultural studies of Armenian researchers about the English poet whose romanticism is as actual and eternal, as all the great accomplishments of the human spirit.

The book is interesting and valuable in terms of the wide scope of materials related to the creative life and pursuits of the poet, as well as its narrative. It includes materials on Byron's cooperation with the members of the Mekhitarist congregation, the poet's Armenian epistles, his research on Armenian studies and how Armenian literary-public thought perceived him. This is essentially a mini encyclopedia, containing ample information on the poet's stage of life closely connected with the Armenian reality – a stage that etched an enduring mark in Byron's thoughts and heart.

Lord Byron's personality, a beacon of inspiration for many generations, shines brightly in the realm of intellectual prowess within the world of literature. Byron's extroverted nature and his deep connection to the fate of humanity directed the course of his historical, literary, and cultural pursuits. His infatuation with the history and culture of other peoples was also conditioned by his quest for new impulses of creativity. Long before his first journey in 1809–1811, the poet was fascinated by the history, culture, and literature of Eastern societies. In the autumn of 1816, on his second journey to Venice, Byron made his first acquaintance with the figures of the Armenian culture that were one of the

wealthiest spiritual repositories of mankind. Armenian and foreign researchers like H. Avgerian, Ye.Pechikian, Kh. Dashtents, T. Moore, A. Maurois, G. Jefferson, E. O'Brien, A. Vinogradov, and others wrote about the world-famous center of Armenian studies on St. Lazarus Island and Byron's connection with it. Weary of European civilization, Byron gravitated towards the Mekhitarist congregation, immersing himself in the study of the Armenian language under the guidance of H. Avgerian. In H. Avgerian's view, Byron was eager to learn Armenian to be able to translate the works by Armenian historiographers into English, whereas according to the geographer, historian, and philologist G. Inchichian, Byron wanted to understand the world of the Armenian poetry. Byron had quite a prolific cooperation with the Mekhitarists. Together with H. Avgerian, he wrote and published English-Armenian Grammar in 1817. The book was followed by an English-Armenian Grammar published in 1819. Byron took a special interest in history as, in L. Feuchtwanger's vivid wording, he searched not for the ashes but the flames in history that would predestine the future of a nation. He translated excerpts from the "History of Armenia" by Movses Khorenatsi, "Commentaries" by Nerses of Lambron, "Letters to the Corinthians" by St. Paul, fragments of G. Inchichian's poem "The Byzantine Summer House". The translation of these works enabled the English speaking readers to get acquainted with the history and culture of Armenians, who had made an indisputable and invaluable contribution to the development of mankind's civilization.

The book testifies to the fact that Byron's love for Armenia and its culture was not unrequited. Back in the first half of the 19th century, the Armenian admirers of his talent couldn't remain indifferent to the poet's personality, his artistic spirit, and the range of his interests. No 19th-century figure had a more profound impact on their contemporaries than Byron with his cosmic spirituality and existential need for studying and understanding the world culture. "Byronism" was also reflected in Armenian literature, for Byron's multi-layered thinking and his love of freedom were in harmony with the representatives of the Armenian culture, resonating with Armenian national-liberation aspirations. In this regard, Armenian "Byronism", as A. Bekaryan points out, occupies a special niche in the development of the world "Byronism". It is not a coincidence that Ghevond Alishan, one of the first translators of Byron's works, considered him the best poet of the century. Great Tumanyan was so much infatuated with Byron's poetry that took English classes from Vice-consul Murtad to be able to translate Byron's

poem “The Prisoner of Chillon”. Apparently, Byron’s “Child Harold’s Pilgrimage” served as inspiration for poem “Levon’s Sorrow” by Smbat Shahaziz.

Byron’s genius was glorified by such Armenian poets as Ruben Vorberian, Vahram Torgomian, Yeghia Pechikian, Mari Atmachian, Nairi Zarian, Hrachya Hovhannisian, Vahagn Karents, etc.

Much like his literary works, Byron's life and destiny were a manifestation of English culture in all its sublime forms, characterized by defiant love, pursuits, controversies, and social pathos. Through meticulous research, Anahit Bekaryan traces the trajectory of his creative and social ties mirrored in his extensive collection of letters, which as a cultural phenomenon reflects the literary-public realities of the era.

Byron’s letters and diaries reflect public, political upheavals, formation of aesthetic philosophical, literary views and movements at the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries in Western Europe. These lyrical-philosophical documents include letters, dating back to 1816–1821 and addressed to T. Moore and J. Murray. These letters essentially serve as a heartfelt declaration of love for Armenians and their rich, centuries-old culture

Byron’s Armenian epistles first published by the author of this book in 1986 and partly included in this monograph as well, bear witness to Byron’s invaluable contribution to the promotion of Armenian culture Western Europe. Byron’s letters provided English-speaking readers with insights into the Venetian congregation of the Mekhitarists, a significant center of Armenian studies at the beginning of the 18th century through the dedicated efforts of H. Avgerian, A. Guver, S. Teodorian, S. Somalian and others. In addition, as A. Bekaryan notes in the preface of her monograph Byron’s letters comprise data on the formation of Armenian Studies in the 18th and 19th centuries in Southern Europe, England, and France. Notably they shed light on the contributions of renowned orientalist Saint Martin, Doctor of Medicine M. Bello and L.V. de Florival, who later became famous Armenologists. The study of Byron’s epistolary heritage reveals the intricate literary connections between Armenia and Europe in the 18th and 19th centuries.

The section discussing materials related to Armenian periodicals dedicated to the life and work of the English poet is of genuine interest. Armenians were first introduced to Byron’s biography and literary works through the pages of the journal “Bazmavep” in 1846. Articles exploring Byron’s works and depth of his

intellectual pursuits appeared in a range of publications, including the literary socio-political journal “Tsaghik”, the weekly Meghu published in Constantinople, “Mshak” published in Tiflis and the journal “Taraz”. Byron once wrote,“Poetry is the experience of the past and the presentiment of the future.”

Fueled with dreams and a thirst for immersing himself in other cultures, the great romantic Byron always looked to the future. It is the timelessness of his verses born from the depth of his soul that continues to touch people’s hearts and minds.

Since her student years A. Bekaryan has been infatuated with Byron’s poetry-poetry that has been illuminating the world with new colors. Her book, an Armenian epic celebrating Byron, rightly stands as a historical-literary tribute to Byron from grateful Armenians.

GAYANE HARUTYUNYAN

gayanegeorgievna90@gmail.com

ՀՈԲԵԼՅԱՆՆԵՐ
JUBILEE



ON THE JUBILEE OF THE SCIENTIST
(Dedicated to Academician Yu.M. Suvarian's 80th Anniversary)

The academician of the National Academy of Sciences, Academician-Secretary of the Department of Armenology and Social Sciences at NAS RA celebrated his 80th anniversary. Yu. Suvarian has had a prolific path of a scientist marked with various creations of an untiring devotee of science.

Yu. Suvarian was born on May 15, 1943 in Sghnakh village of Askeran region in Nagorno Karabakh. After finishing secondary school at Avetaranots village, the future scientist entered the Faculty of Economics at Yerevan State University, later graduating it with honor. Then he undertook his post-graduate studies, defending his PhD in 1970. In 1983 Yu. Suvarian defended his doctoral dissertation.

Yu. Suvarian's scientific-pedagogical activities go back to the November of 1968, when he undertook the education of specialists in economics. His activities in this sphere continue up until now. The initial stage of his work at YSU started first in the position of an assistant, then a senior lecturer, and later an Associate Professor of the Chair of National Economic Planning and Branch Economies. After the foundation of Yerevan Institute of National Economy (at present Armenian State University of Economics) in 1975, he took the position of Associate Professor at the Institute, and had a significant input in the topical scientific pursuits. He defended his Doctoral dissertation "The Productivity of Labor in the Industry of the USSR: Methodology and Management Issues" leading to expected results in the sphere of the implementation of effective methods to achieve labor

productivity. In 1984, Yu Suvarian received the academic title of Professor, widened the scope of his scientific activities at Yerevan Institute of National Economy, thus revealing new qualities not only as a unique researcher but also as a professional in the scientific-organizational sphere. From 1987 to 1994, he occupied the position of Vice-Rector of Scientific Works at Yerevan Institute of National Economy. He was also the President of the Specialized Scientific Council awarding degrees in Economics, and since May 1994 he has headed the Chair of Management at Yerevan State Institute of Economics.

In 2006–2011, Yu. Suvarian took the position of Rector at Yerevan State Institute of Economics. In the years of his leadership the institute, having become a famous center for educating specialists in economics, had a lasting period of relevant reforms leading to novel manifestations in terms of its educational and intellectual pursuits. The recognition of his potential as a scientific and university manager would widen the public's fair appreciation of him as well. In 2006, Yu Suvarian was elected as a Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Armenia for his outstanding achievements in the discipline of economics, and in 2010 as a Full Member of NAS, RA. Since the July of 2011 he has been the Academician-Secretary of the Department of Armenology and Social Sciences. Being the head of this institution which is of academic significance, setting academic priorities, he has made an inestimable contribution to the strategies of developing Armenian Studies, elaborating the agenda of Armenology, and establishing a foundation aimed at financing Armenian Studies. He also attaches special importance to the scientific publishing sphere. In 2014, Yu. Suvarian was awarded the title of Honored Scientist of the Republic of Armenia.

Yu. Suvarian's professional-practical skills were manifested at the beginning of the 1990s, when he started working as the Prime Minister's adviser. During those difficult times for the country, his efficient ideas and capability of orientating quickly were of paramount importance in terms of identifying and evaluating the underlying core issues between economic and social phenomena.

From 1994, Yu. Suvarian has been the head of the Chair of Management at ASUE for many years. Thanks to his endeavors, the Chair has become a famous scientific-pedagogical center. The fruits of his prolific scientific legacy have been his 300 works, i.e. 50 monographs, textbooks and manuals. The greatest accomplishments of his scientific research work have been the development of new methodology on evaluating and managing the efficiency of production and

labor productivity, as well as his unique substantiation of the agenda on solving crucial problems of science management along with theoretical approaches to public management. Yu. Suvarian has introduced the two-level local self-government system along with the administrative–regional division of Armenia. His role is essential in the development and characterization of management theories and their current trends in Armenia. His evaluation of the educational and scientific impact on the economic development of the country is also of great significance. Moreover, he is credited with introducing a flexible agenda for the management of the scientific-educational system. Among the above-mentioned works and the ones that follow them we would like to single out the monograph "Economy, Science and Education" (2014), where the author discusses the reforms in the economy and public management and other topical issues in this sphere.

On Yu. Suvarian's initiative and with his editing, the first Armenian university textbook "Management" was published (re-published in 2016). The book has become one of the vivid pedagogical and theoretical illustrations of recent times. Yu. Suvarian and his associates have made a substantial contribution also through the publication of the works "The Efficient Management of Enterprise" and "The Efficient Management of Service Sector" in which they discuss the use of entrepreneurial computer games in efficient management.

Yu. Suvarian has recently published the book "The Underlying Governmental Issues of the Armenian Statehood" which opens broader horizons for the solutions to topical problems, specifically enriching his theoretical and practical interests in this discipline. In this regard, it should be stated that in Armenian reality Yu. Suvarian has been a pioneer in referring to the essence of public management, its methodology and historical development, where the scientist has come up with unique solutions. The pivotal significance of the afore-mentioned works in the management sphere testifies to the fact that Yu. Suvarian is practically the founder of the contemporary Armenian school of management as a discipline.

The jubilee has made a lasting contribution to educating and training knowledgeable professionals in economics who will be worthy substitutes in academic circles. Under his guidance, many young specialists became Candidates of Economics. Thanks to his worthy instruction many economists aspiring to Doctor's scientific degree achieved success.

Yu. Suvarian, with energy only common to him, has supported the scientific-pedagogical activities of Chairs of Management at the Russian-Armenian University and State Management Academy. The honorable scientist's great professional aptitude and his substantial contribution to economics and political science have been rightly appreciated with various medals and decorations among which are: "Anania Shirakatsi", "Vachagan Barepasht", "Davit Anhaght", Nagorno Karabakh's "Maternal Gratitude", a medal "For Services Contributed to the Motherland" of the I Rank, etc. He is a member of the editor's board of such internationally acclaimed journals as "State Management", "Armenia: Finances and Economics", "Review of Armenian Studies" (herewith, he has been one of the founding members of these journals). Yu. Suvarian is also Honorary Professor of the State University of Rostov-on-Don, at the State University of Artsakh, etc. The internationally renowned scientist became a Member of the Russian Academy of Natural Sciences in 2016. Yu. Suvarian also became a Foreign Member of the European Academy of Natural Sciences in 2017.

It is important to mention Yu. Suvarian's initiatives and active participation in establishing the Foundation of Financing Armenian Studies (2012). It is really worth special gratitude. By the decision of the Presidium of the National Academy of Sciences and the Board of Trustees the multilingual journal "Review of Armenian Studies and the English electronic journal "Fundamental Armenology" were founded in 2013 and 2015 respectively. They are distributed to various scientific centers and libraries abroad and read in more than 110 countries of the world.

At the zenith of his activities the honorable scientist and citizen continues his unswerving way full of new ideas, wholeheartedly contributing his ample knowledge and experience to the scientific and organizational initiatives.

We congratulate him on his jubilee, wishing him health, endless energy, and unfailing continuation of his biography.

EDITORIAL STAFF OF THE
"REVIEW OF ARMENIAN STUDIES"

Հրատ. պատվեր N 1268
Ստորագրված է տպագրության 18.10.2023 թ.:
Չափսը՝ 70x100 $^{1}/_{16}$: 16.75 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 100 օրինակ:

Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 010.564180

Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 010.564180

24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 010.564180

www.hayagithimnadram.am
Email: banberhayagitutyan@gmail.com, info@haygithimnadram.am

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն փպարան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.
Printing House of the “Gitutuyn” Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.
Типография издательства «Гитутюн» НАН РА, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.